

SIVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

MOLLA HALİL' İN KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

Doktora Tezi

Serkan TEKİN

SIVAS
Aralık 2019

SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

MOLLA HALİL' İN KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

Doktora Tezi

Serkan TEKİN

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Mehmet BAKTİR

SİVAS
Aralık 2019

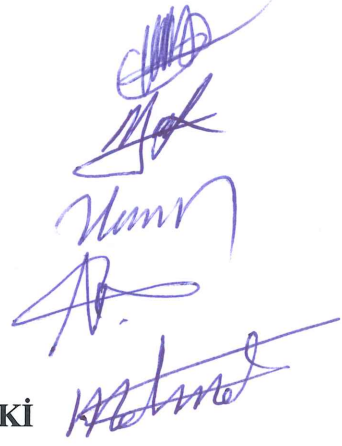
KABUL VE ONAY

Üniversite: : Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Tezin Başlığı : Molla Halil'in Kelami Görüşleri
Savunma Tarihi : 29.11.2019
Danışmanı : Prof. Dr. Mehmet BAKTIR

Unvanı - Adı Soyadı

İmza

Jüri Başkanı : Prof. Dr. Metin BOZKUŞ
Üye : Prof. Dr. Mehmet BAKTIR
Üye : Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ
Üye : Doç. Dr. Ali AVCU
Üye : Dr. Öğr. Üyesi Mehmet RUZİBAKİ

Oy Birliği

Oy Çokluğu

Serkan TEKİN tarafından hazırlanan "Molla Halil'in Kelami Görüşleri"
başlıklı tez, kabul edilmiştir.

.../.../.....

Prof. Dr. Ahmet ŞENGÖNÜL
Enstitü Müdürü

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu Doktora tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orijinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

1. Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek yazarlara açık biçimde atıfta bulunduğumu;
2. Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;
3. Başkalarına ait alıntılanan tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dahil olmak üzere) atıflarla belirttiğimi;
4. Başka yazarların kendi kelimeleriyle alıntıladığım metinlerini, tırnak içerisinde veya farklı dizerek verdiğim yine başka yazarlara ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları da istisnasız olarak kaynak göstererek belirttiğimi,

beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde bütün sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.

.../.../2019

Serkan TEKİN

ÖNSÖZ

“*Ey Muhammed! Allah'tan başka hak ilah olmadığını bil.*”¹ Mealindeki ayetten anlaşılan ilahi emir, Hz. Peygamber'in ve Onunla birlikte olan Müslümanların davetlerinin üstüne kurulduğu ilk gerçeği hatırlamaya bir çağrıdır. İslam tarihinin her döneminde bu ilahi emri en iyi şekilde yerine getirmek için mücadele eden pek çok âlim yetişmiştir. XIX. Yüzyılda Siirt bölgesinde yaşayan Molla Halil de bunlardan biridir.

Molla Halil, bu çağrıya uyduğunun bir göstergesi olarak, pekçok talebe yetiştirmenin yanı sıra birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerden en önemlisi olan *Te'sisü kavâidi'l-akâid* adlı kitabını Kelam Biliminin temel konuları olan ulûhiyyet, nübüvvet ve semiyât ile ilgili konulara tahsis etmiştir. Biz bu araştırmamızda müellifin ele aldığı bu konuları incelemeye çalıştık. Amacımız geçmişin bilimsel birikimini günümüz bilim adamlarına tanıtmak ve onların istifadesine sunmaktan ibarettir. Böylece Siirt ve çevresinde yetişmiş bir din bilgininin ve onun miras bıraktığı ilmi mirasının bu yolun günümüz takipçilerince tanınmasına katkıda bulunmaktır.

Çalışmamız bir giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışma ile ilgili olarak araştırmanın konusu, amacı, önemi, metodu ve kaynaklarına dair metodolojik bilgiler verdik. Yine onun hayatı, ilmî kişiliği ve eserlerine dair genel bilgiler verdik. Birinci bölümde onun kelam ilmine bakışı, 73 fırka hadisine yaklaşımı ve bu hadis bağlamında firkaları tasnifine değindik. Kendisinin firkalara dair detaylı bilgi vermediğini gördük ve bu eksikliği gideren torunu Şeyh Cüneyd'in bu bağlamda yazdığı haşiye üzerinden firkalara dair bilgileri onun verdiği bilgiler ile şekillendirdik. İkinci bölümde Molla Halil'in kelamın temel teknik konuları olan bilgi ve varlık konularını ele almasını inceledik. Burada onun eşyanın hakikati, bilginin tanımı, çeşitleri, bilgi edinme yollarına dair görüşlerini tespitte çalıştık. Yine delil ve çeşitleri, varlık konusu bu bağlamda âlemin hâdis olması, ayan ve araz gibi kavramlara bakışını ortaya koyduk. Üçüncü bölümde Onun ulûhiyyet konusu bağlamında ilah ve uluhiyyet kavramlarına yaklaşımını, cahiliye ve Yahudi

¹ Muhammed, 47/19.

toplumlarındaki bu konuya dair tespitlerini ortaya koyduk. Sonra Allah'ın varlığına dair deliller ile zorunlu varlık konusuna dair bilgi ve görüşlerini tespitte çalıştık. Dördüncü bölümde Onun nübüvvet konusu bağlamında ele aldığı nebi, resul kavramlarını, elçilerde bulunması gereken önemli özellikleri, elçilerin sayısı ve üstünlüklerini, cinlere ve meleklerle elçi gönderilmesini, Hz. İsa'nın nuzlü, İsrâ ve miraç gibi konulara bakışını aktarmaya çalıştık. Beşinci bölümde ise Molla Halil'in semiyât konularına; ecel, ruh, rızık, kabir hayatı, haşır, mizan, sırat, kıyamet alametleri bağlamında verdiği konulara dair görüşlerini sunmaya çalıştık. Molla Halil'in tüm bu konulara dair yaklaşımlarında Sünni-Eş'ari bakış açısını benimsediğini gördük. Sonuç bölümünde ise bu çalışmadan elde ettiğimiz neticeleri ve gerek Molla Halil'in hayatı ve gerekse eserleri üzerinde yeterince bilimsel çalışmanın yapılmadığını, dolayısıyla özellikle eserlerinin günümüz bilim dünyasına kazandırılması gerektiğine dair dilek ve temennilerimizi ifade etmeye çalıştık.

Tezimizin hazırlanması sürecinde hertürlü kolaylığı gösteren, bizden yardımlarını esirgemeyen başta tez danışmanım Prof. Dr. Mehmet BAKTİR, tez izleme ve savunma jüri üyeliğinde bulunan Prof. Dr. Metin BOZKUŞ, Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ, Doç. Dr. Ali AVCU ve Dr. Öğr. Üyesi Mehmet RUZİBAKİ Hocalarıma yaptıkları katkılardan dolayı teşekkürü bir borç biliyorum.

Serkan TEKİN

SİVAS-Aralık 2019

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	vii
ÖZET	viii
ABSTRACT	ix
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırma ile İlgili Metodolojik Bilgiler	1
1.1.1. Araştırmanın Konusu.....	1
1.1.2. Araştırmanın Amacı.....	1
1.1.3. Araştırmanın Önemi	1
1.1.4. Araştırmanın Yöntemi	2
1.1.5. Araştırmanın Kaynakları	4
1.2. Molla Halil'in Hatatı İlmi Şahsiyeti ve Eserleri	4
1.2.1. Hayatı.....	4
1.2.2. Yaşadığı Bölge (Siirt)	5
1.2.3. Sosyal Yapı.....	6
1.2.4. Kültürel Yapı	9
1.2.5. İlmi Ortam	10
1.2.6. İlmi Tahsili.....	10
1.2.7. Eserleri	13
BİRİNCİ BÖLÜM	15
1. MOLLA HALİL'İN KELAM İLMİNE YAKLAŞIMI	15
1.1. Kelam İlmi ile İştigal Etmek.....	15
1.2. 73 Fırka rivayeti Etrafında Şekillenen Bazı Fırkalar	19
1.2.1. Ehl-i Sünnet	19
1.2.2. Mu'tezile ve Bu Gruba Mensup Fırkalar.....	21
1.2.2.1. el-Vasiliyye	23
1.2.2.2. el-Amriyye	23
1.2.2.3. el-Hüzeyliyye	23
1.2.2.4. en-Nazzamiyye.....	23
1.2.2.5. el-Esvariyye.....	24

1.2.2.6. el-İskafiyye.....	24
1.2.2.7. el-Caferiyye.....	24
1.2.2.8. el-Betriyye.....	24
1.2.2.9. el-Midrariyye.....	24
1.2.2.10. el-Hişamiyye	25
1.2.2.11. es-Salihiyye	25
1.2.2.12. el-Habitiyye.....	25
1.2.2.13. el-Müdebbiyye	25
1.2.2.14. el-Amriyye	25
1.2.2.15. el-Semamiyye.....	25
1.2.2.16. el-Hayyatiyye	26
1.2.2.17. el-Cahiziyye	26
1.2.2.18. el-Ka'biyye.....	26
1.2.2.19. el-Cübbaiyye	26
1.2.2.20. el-Behşemiyye.....	26
1.2.3. Şîî Guruplar	26
1.2.3.1. Gulat Şia.....	27
1.2.3.2. es-Sebeiyye	27
1.2.3.3. el-Kamiliyye.....	27
1.2.3.4. el-Bennaniyye	27
1.2.3.5. el-Muğiriyye.....	27
1.2.3.6. el-Cenahiyye	28
1.2.3.7. el-Mansuriyye	28
1.2.3.8. el-Hattabiyye	28
1.2.3.9. el-Gurabiyye.....	28
1.2.3.10. ez-Zemmiyye.....	29
1.2.3.11. el-Hişamiyye	29
1.2.3.12. ez-Zürariyye	29
1.2.3.13. el-Yunusiyye	29
1.2.3.14. eş-Şeytaniyye	29
1.2.3.15. ez-Zeramiyye.....	29
1.2.3.16. el-Müfavvide	30

1.2.3.17. el-Bedaiyye	30
1.2.3.18. en-Nusayriyye ve el-İshakiyye.....	30
1.2.3.19. el-İsmailiyye.....	30
1.2.3.20. Zeydiye Grubuna Mensup Şii Fırkalar.....	30
1.2.3.20.1. el-Carudiyye.....	31
1.2.3.20.2. el-Süleymaniyye.....	31
1.2.3.20.3. et-Tebiriyye.....	31
1.2.3.21. İmamiyye.....	31
1.2.4. Hariciler	31
1.2.4.1. el-Muhakkime	32
1.2.4.2. el-Beyhesiyye	32
1.2.4.3. el-Ezrakiyye	32
1.2.4.4. en-Necedat.....	33
1.2.4.5. es-Sufriyye	33
1.2.4.6. el-İbaziyye.....	33
1.2.4.7. el-Harisiyye	34
1.2.5. el-Fecaride	34
1.2.5.1. el-Meymuniyye	34
1.2.5.2. eş-Şa'biyye.....	34
1.2.5.3. el-Hamriyye.....	34
1.2.5.4. el-Hazimiyye	35
1.2.5.5. el-Etrafiyye.....	35
1.2.5.6. el-Ma'lumiyye.....	35
1.2.5.7. el-Mechuliyye	35
1.2.5.8. es-Saltiyye	35
1.2.5.9. Es-Sealibiyye.....	36
1.2.6. Mürcie.....	36
1.2.6.1. Yûnusiyye	36
1.2.6.2. Abidiyye.....	36
1.2.6.3. Fesaliyye	37
1.2.6.4. Sevbanıyye	37
1.2.6.5. Tevmeniyye.....	37

1.2.7. Neccariyye	37
1.2.7.1. Burğusiyye	38
1.2.7.2. Zaferaniyye	38
1.2.7.3. Müstedrike.....	38
1.2.8. Cebriyye.....	38
1.2.9. Cehmiyye.....	39
1.2.10. Müşebbihe.....	39
1.2.10.1. Gulat Şia Müşebbiheleri.....	40
1.2.10.2. Haşeviyye Müşebbiheleri.....	40
1.2.10.3. Kerramiyye Müşebbiheleri.....	40
İKİNCİ BÖLÜM	42
1. MOLLA HALİL'İN BİLGİ VE VARLIK ANLAYIŞI.....	42
1.1. Molla Halil'e Göre Bilgi ve Varlık.....	42
1.1.1. Eşyanın Hakikati.....	42
1.1.2. Bilgi	43
1.1.2.1. Bilginin Tanımı	43
1.1.2.2. Bilgi Çeşitleri	45
1.1.2.2.1. Zorunlu (Kesin) Bilgi.....	45
1.1.2.2.2. Nazari Bilgi	47
1.1.2.2.2.1. Delil ve Çeşitleri.....	47
1.1.2.2.2.1.1. Mürekkep Delil.....	48
1.1.2.2.2.1.2. Müfret Delil	48
1.1.2.3. Bilgi Edinme Yolları	51
1.1.2.3.1. Sağlam Duyular.....	51
1.1.2.3.2. Haberi Sadık.....	51
1.1.2.3.2.1. Mütevatir Haber.....	52
1.1.2.3.2.2. Peygamberin Haberi	52
1.1.2.3.2.3. Akıl	53
1.1.3. Varlık	53
1.1.3.1. Âlemin Hâdis (Yaratılmış) Olması	54
1.1.3.2. Ayan	54
1.1.3.3. Araz	56

1.1.3.4. Cüz'ün Lâyeteccezzâ (Bölünemeyen Parça).....	57
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	60
1. MOLLA HALİL'İN ULÛHİYET ANLAYIŞI	60
1.1. İlâh ve Ulûhiyyet Kavramları	60
1.1.1. Cahiliye Arap Toplumunda İlâh Tasavvuru	62
1.1.2. Yahudilerin İlâh Tasavvuru	68
1.2. Allah'ın Varlığının Delilleri	72
1.2.1. Hudûs Delili.....	72
1.2.2. Devir ve Teselsül Delili	77
1.2.3. Burhânu't-Tatbîk Delili	78
1.3. Zorunlu varlık Kavramı	79
1.4. Ayniyet ve Gayriyet Kavramları.....	80
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	82
1. MOLLA HALİL'İN NUBÛVVET ANLAYIŞI	82
1.1. Nebi ve Resul Kavramları	83
1.1.1. Nebi.....	83
1.1.2. Resul	84
1.2. Resul'ün Nitelikleri	88
1.3. Peygamber ve Resullerin Sayısı	88
1.4. Resuller Arasındaki Fazilet ve Üstünlük	89
1.5. Peygamberlere olan ihtiyaç.....	93
1.6. Cinlere Elçi Gönderilmesi ve Onların Özellikleri	95
1.6.1. İnsanın Cinle ya da Cinin İnsanla Nikâhlanması.....	103
1.6.2. Meleklerle Elçi Gönderilmesi ve Onların Özellikleri.....	104
1.6.3. Hârut ve Mârut.....	109
1.6.4. Köpek Olan Eve Melek Girmez Hadisi	114
1.7. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Özellikleri.....	115
1.8. İsa'nın Nüzulü	119
1.9. Elçilere İndirilen Kitaplar	120
1.10. İsrâ ve Mirâç	124
1.11. İslâm Öncesinde Muhammed İsmi	127
BEŞİNCİ BÖLÜM.....	129

1. MOLLA HALİL'İN SEMİYYAT ANLAYIŞI	129
1.1. Eceller	129
1.2. Ruhun Keyfiyeti ve Kalp	132
1.3. Rızık Meselesi.....	133
1.4. Kabir Azabı ve Berzah Âlemi.....	135
1.5. Kabirdeki Sorgulama	138
1.6. Kabrin Sıkması	140
1.7. Kabir Azabı.....	142
1.8. Kabir nimeti	144
1.9. BA'S ve Haşir.....	145
1.10. Mizan, Hesap, Kitap ve Mücazat.....	148
1.11. Havz-ı Kevser	152
1.12. Sırat.....	155
1.13. Kıyamet ve Alametleri.....	157
1.14. Kıyametin anlamı ve mahiyeti.....	158
1.15. Kıyametin Alametleri	163
1.16. Kıyametten önce gerçekleşecek altı alamet	165
1.16.1. Güneşin Köreltilmesi	165
1.16.2. Yıldızların Bulanıklaşıp Dökülmesi	165
1.16.3. Dağların Yürütülmesi	165
1.16.4. Gebe Develerin Kendi Başına Terkedilmesi	165
1.16.5. Vahşi-Hayvanların Bir Araya Toplanması	166
1.16.6. Denizlerin Tutuşması.....	166
SONUÇ	167
KAYNAKÇA.....	170
ÖZ GEÇMİŞ	174

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.k.	: Aynı Kaynak
a.mlf.	: Aynı Müellif
a.s.	: Aleyhisselam
b.	: Bin. İbn
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
ev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
h.	: Hicri
hz.	: Hazreti
krş.	: Karşılaştır
ktp.	: Kütüphane
mad.	: Madde
nr.	: Numara
r.a.	: Radiyellahu Anh
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahu Aleyhi Vesellem
tah.	: Tahkik
trc.	: tercüme eden
ts.	: Tarihsiz
v.	: Vefatı
v.b.	: Ve Benzerleri
v.d.	: Ve Devamı
vr.	: Varak
y.y.	: Yayın Yeri Yok
yay.	: Yayınları

ÖZET

Molla Halil, XIX. Yüzyılda Siirt bölgesinde yaşamış önemli bilim insanlarından biridir. O, kendisinden önceki âlimler gibi, hocalarından aldığı İslamî Bilimleri kendinden sonraki nesillere aktarmak amacıyla pekçok talebe yetiştirmiş ve çok değerli eserler kaleme almıştır. O'nun, çalışmamıza konu edindiğimiz *Te'sîsü kavâidi'l-akâid* isimli eseri, O'nun kelâmî görüşlerini ihtiva etmekte ve dolayısıyla bizim tezimizin omurgasını oluşturmaktadır.

O, bu eserinde hem Kelam Bilimi'nin temel konuları olan Ulûhiyyet, Nübüvvet ve Semiyât ile ilgili görüşlerini ortaya koymuş ve hem de konu ile ilgili diğer kelimcilerin görüşlerine yer vermiştir. Böylece konuya zenginlik kazandırmıştır. Bunu yaparken görüşlerini aklî ve naklî delillerle desteklemiştir.

Biz bu çalışmamızda, Molla Halil'in *Te'sîsü kavâidi'l-akâid* isimli eserini esas alarak ulûhiyyet, nübüvvet ve semiyât konularına dair görüşlerini tespit etmeye çalıştık. Amacımız geçmişin ilim birikimini yeni nesillere tanıtmak ve onların istifadesine sunmaktır. Bu arada geçmişi yüzyıllara dayanan bölgedeki ilim geleneğinin bu gününe de ufuk açmaktır. Ecdat yadigârı böyle kıymetli bir âlimin kelam anlayışını günümüz ilim dünyasına tanıtmak ve özellikle, eskiden olduğu gibi günümüzde de İslami Bilimler'in korunarak yeni nesillerin bu bilgilere göre yetiştirilmesine katkıda bulunmak en büyük dileğimiz olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Molla Halil, Te'sîsü kavâidi'l-akâid, Kelami Görüşleri

ABSTRACT

Mullah Halil is one of the important scientists who lived in Siirt region in the 18-19th century. Like the scholars before him, he educated many students and wrote valuable works in order to transfer the Islamic Sciences he received from his teachers to the next generations. His work, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, which is the subject of our study, contains his theological opinions and thus forms the backbone of our thesis.

In this work, he put forward his views on the fundamental subjects of theology, Uluhiyyah, Nubuwwah and Sam'iyyat and also included the opinions of other theologians on the subject. Thus, the subject has gained wealth. In doing so, he supported his views with rational and transport evidence.

In this study, we tried to determine his views on the subjects of Uluhiyyah, Nubuwwah and Sam'iyyat based on his work, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*. Our aim is to introduce the knowledge of the past to new generations and to present them to their benefit. In the meantime, the history of the region's centuries-long tradition of science tradition in this region is to open a horizon. Today, such a valuable work to introduce to the world of science and especially, as it used to be, today, the Islamic Sciences to protect the new generations according to this information is to contribute.

Key Words: Mullah Halil, *Te'sîsü kavâidi'l-akâid*, Theological Opinions

1. GİRİŞ

1.1. Araştırma ile İlgili Metodolojik Bilgiler

1.1.1. Araştırmanın Konusu

Bu çalışmada, XIX. yüzyılda yaşamış Siirt’li Molla Halil’in (1750-1843) kelâmî görüşleri ele alınmakta ve bu bağlamda kelam konularına dair katkıları değerlendirilmektedir. Başlıkta yer alan "kelâmî görüşleri" sözüyle, araştırılan kelâmcının kullandığı yöntem ve onu diğerlerinden farklı kılan özgün görüşleri kastedilmektedir. Konunun adlandırılmasına binaen onun ulûhiyyet, nübüvvet ve semiyât konularını ele alması ve buna dair yöntemi ele alınmaktadır. Burada bir kelâmcının "kelamî görüşleri" konu olarak seçildiğinde, onun inanç alanındaki tüm görüşlerinin araştırma kapsamına alınarak değerlendirilmesi ve araştırma sonucunda da tek tek belirtilmesi gerekmektedir. Bu çalışma böyle bir amaçla yapılmaktadır. Kısaca bu araştırmanın konusu, Molla Halil’in hayatı, ilmî kişiliği ve bilhassa Te’sisü kavâidi’l-akâid adlı eseri bağlamında onun kelâmî görüşlerinin belirlenmesi ve değerlendirilmesi ile sınırlıdır.

1.1.2. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, Molla Halil’in hayatını, ilmî kişiliğini ve kelâmî görüşlerinin birinci el kaynaktan doğru olarak belirlemek, değerlendirmek ve sistematik olarak günümüze aktarmaktır. Bu yönü ile çalışma, onun kelâmî görüşlerinin anlaşılmasına ve tanıtılmasına katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

1.1.3. Araştırmanın Önemi

Güneydoğu Anadolu bölgesindeki medrese geleneğinin önemli bir temsilcisi hatta tüm medrese âlimlerinin bir noktada üzerinde kesiştiği büyük bir âlim olarak görülen Molla Halil’in Şafii-Eşari geleneğe ait Te’sisü’l-kavâidi’l-akâid isimli hacimli bir kelâm eseri bulunmaktadır. Buna karşın, onun bu eserini konu edinen kapsamlı bir araştırma Türkiye’de bugüne kadar yapılmamıştır. Güneydoğu bölgesindeki medrese eğitiminin geleneğe dayanması, Molla Halil’i ve

eseri Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid özelinde bir araştırma yapılmasını bizce gerekli kılmaktadır.

Te'sîsü Kavâidi'l-Akâid isimli eser üzerinde yaptığımız ön okumalar, bizde, Molla Halil'in önemli bir kelâmcı olduğu kanaatini uyandırmıştır. Zira incelendiğinde onun, görüşlerini sistematik şekilde ifade ettiği, kelâm yönteminde aklın ve naklin bilgi değerini net olarak belirlediği, kendinden önce yaşamış birçok önemli düşünür ve bir kısmı zamanımıza ulaşmayan eserlere atıflarda bulunduğu, kelâmî tartışmalara değindiği görülür.

Tüm bu nedenlerden dolayı bu çalışma ile birlikte günümüzde tartışılan dinî ve kelâmî problemlerin birçoğunun çözümüne katkı sağlanabilecektir. Molla Halil'in kelâmî görüşlerinin ve yönteminin belirlenmesi ve tanıtılması, araştırmamızın günümüz açısından pratik bir değer ifade eden yönünü oluşturmaktadır.

1.1.4. Araştırmanın Yöntemi

Molla Halil'in kelâmî görüşlerinin ve anlayışının ele alındığı bu araştırmada, genel olarak sosyal bilimlerin, özelde ise kelâm ve İslâm mezhepleri tarihi bilim dallarının araştırma yöntemleri esas alınmıştır. Belirtmemiz gerekir ki, kelâm uzmanlık alanında, seçilen araştırmanın konusuna göre kullanılacak yöntemler farklılaşmaktadır. Örneğin Kur'an odaklı çalışmalarda, tefsîr ve güncel yorum bilim yöntemlerine; kelâm tarihi ile ilgili çalışmalarda tarih ve İslâm mezhepleri tarihi bilim dallarının yöntemlerine; edisyon kritik çalışmalarında belli tahkik esaslarına, güncel konuların ele alındığı çalışmalarda ise psikoloji, sosyoloji ve diğer bilim dallarının veri ve yöntemlerine ihtiyaç duyulur.

Molla Halil'in kelâmî görüşleri ile ilgili bu çalışmada, ağırlıklı olarak onun kelama dair yazdığı Te'sîsü Kavâidi'l-Akâid adlı kitabı üzerinde derinleşme yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemde, kitap üzerinde derinleşilerek onun görüş ve düşünceleri, sosyal, psikolojik, duygusal ve benzeri yönler ile birlikte değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Bu yöntemi uygulayabilmek için öncelikle onun yaşadığı sosyo-kültürel çevrenin durumu ile onun hayatı ve kişiliği tespit edilmeye

çalışılmıştır. Belirtmemiz gerekir ki, çalışmamızda farklı kaynaklara ve yapılan bilimsel çalışmalara, karşılaştırmalı olarak bakılmıştır.

Çalışmamızda Molla Halil'in mezhebî eğilimi bu eserini ne zaman yazdığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Çünkü fikrî ve mezhebî önkabuller, kişinin muhataplarıyla ilgili değerlendirmelerini etkileyebilir. Ayrıca kişiler görüşlerini zaman içinde değiştirebilmekte ve bu durum aynı kişi tarafından farklı zamanlarda kaleme alınmış esarlere yansımaktadır.

Araştırmanın birinci el kaynaklarında bahsedilen konuları doğru olarak anlayabilmek için metin çözümlemelerinde konuya dair farklı kaynaklarla irtibat kurulmasına özen gösterilmiştir. Bilindiği gibi hiçbir fikir ve görüş boşlukta doğmaz; her fikrin mutlaka dinî, siyasî, sosyal-kültürel vb. dayanakları ve beslenme kaynakları vardır. Bu sebeple kelâm ekollerinin savundukları görüşlerin doğru olarak anlaşılması için tarihsel arka plan, sosyo-kültürel durum ve tartışmaların bağlamı doğru tespit edilmeli ve dikkate alınmalıdır. Zira bir klâsik metni, yazıldığı tarihi şartlar ve kaleme alındığı dönemin dünya görüşü ve kültürü dikkate alınmadan tam olarak anlamak mümkün olmasa gerektir.

Araştırma sonucunda tespit edilen Molla Halil'in kelâmî görüşleri, diğer Eşari kelim âlimlerinin görüşleri ile de az da olsa kıyaslanma yapılmıştır.

Araştırma sonucunda ulaşılan sonuçlar, tasvir (deskriptif) metodu ile objektif olarak resmedilmeye çalışılmıştır. Ancak, sosyal bilimlerdeki objektifliğin doğa bilimlerinden farklı olduğu hususunun vurgulanmasında yarar vardır. Zira temel İslâm bilimlerini de kapsayan bu alanda yazar, konu ile ilgili kasıtlı bir yanıltma ve tahrif yapmadığı sürece objektifliğe ulaşmış kabul edilir.

Araştırma sonuçları kaleme alınırken, Arapça özel isimler, kitap isimleri, kelâm terimleri ve kısaltmaların yazımında mümkün olduğunca , Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin ilk cildinin baş tarafında belirtilen transkripsiyon ve imlâ sistemine uyulmuştur. Bu esaslar, Türkçede özellikle Temel İslâm Bilimleri alanında bir ilim dili oluşturma çabalarına ciddi anlamda katkı sağlamıştır. Kaynak göstermede ise klasik dipnotlu sistem tercih edilmiştir.

1.1.5. Araştırmanın Kaynakları

Araştırmada kullanılan tüm eserler, kaynakça bölümünde belirtildiğinden burada, çalışmada ağırlıklı olarak istifade edilen bazı eserler hakkında kısa açıklamalarda bulunulacaktır.

Araştırmanın Molla Halil'in Hayatı ve İlmî Kişiliği" başlıklı giriş bölümü, ağırlıklı olarak güncel Siirt tarihi ve coğrafyası üzerine yazılan eserlere başvurularak kaleme alınmıştır. Tabiatıyla belirtmek gerekir ki, Molla Halil'in Te'sîsü Kavâidi'l-Akâid alâ mâ Senaha min Ehli'z-Zâhir ve'l-Bâtın mine'l-Fevâid adlı eseri doğal olarak araştırmanın temel kaynağı olmuştur. Yine Kur'an ve kimi tefsirler, hadisler, kelim ve mezhepler tarihi kaynakları, lügatler, çağdaş kitaplar ve bilimsel tezler kullandığımız kaynaklar bu bağlamda ifade edilebilir.

1.2. Molla Halil'in Hatatı İlmî Şahsiyeti ve Eserleri

Molla Halil, Türkiye'nin Güneydoğu Bölgesindeki, geçmiş yüzyıllara dayanan medreselerde molla geleneği içinden yetişmiş ve bu geleneğin kurumları olan medreselerde müderrislik yapmış bir âlimdir. Onu diğerlerinden ayıran şey, bu medreselerde yetişmiş ve aynı yerde hizmet vermiş olmasıdır. Daha açık bir şekilde söyleyecek olursak; bu medreselerdeki ilim adamları ve verilen ilmin yapısı hakkında fikir vermesi açısından Molla Halil önemli bir şahsiyettir.

Bu şahsiyeti ve bulunduğu ilmi ortamı anlatabilmek için Halil'in hayatı, yaşadığı coğrafya, kültürel yapı, eğitimi ve eserlerinden bahsedeceğiz.

1.2.1. Hayatı

Tam adı, Molla Halil es-Siirdî'dir. Soyunun Sultan Şeyhmus yolu ile Hz. Ömer'e dayandığı söylenmektedir. İşte bundan dolayı onun lakap nisbelerinden biri Ömerî'dir. Doğduğu yere nisbetle Hizânî ve Kulpikî, yaşadığı şehre nisbetle de es-Siirdî ve kavmine nisbetle el-Kürdî denmiştir. Kaleme aldığı manzum eserlerinde ise Şavkî mahlasını kullanmaktadır.²

² Ömer Pakış, "Molla Halil Siirdî", *DİA*, XXX/250; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, İstanbul, ts.) I/409; İbrahim Harrânî, *Tuhfetu'l-İhvân'l- Medresiyye fi Terâcim-i Ba'zi Musannifi'l-Kütübi'd-Dirâsiyye*, (Tillo, h. 1427), s. 28 - 138; Bkz. Faruk

Molla Halil, bugünkü adıyla Süttaş köyü olan Bitlis'in Hizan ilçesine Bağlı Kulpik köyünde dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi ile ilgili 1754, 1755, 1750 ve 1746 gibi farklı tarihler verilmektedir. Ancak yapılan birebir görüşmeler, eser incelemeleri ve kaynak taramaları sonucunda doğum tarihinin 1750 yılı olduğu ortaya çıkmaktadır. Mezar taşındaki tarihin de bu şekilde yazılı olması doğumunun bu yıl olduğunu göstermektedir.³

Molla Halil'in vefat tarihi konusunda kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Kaynakların çoğuna göre vefat tarihi 1259/1841 dir.⁴ Eski Siirt müftüsü Ömer Atalay 1255/1839 tarihini zikrederken; Molla Fudayl ise 1259/1843 tarihini vermektedir.⁵

Molla Halil, Siirt'in doğusundaki yüksekçe bir tepede bulunan merkez mezarlığında, kendi ismiyle anılan türbede medfundur.

1.2.2. Yaşadığı Bölge (Siirt)

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Türkler Anadolu'ya yerleşmeye başlamış ve Büyük Selçuklu Devleti'nin isteği dışında küçük Türk devletçikleri kurulmuştur. O dönemde Siirt yöresi, Hasankeyf Artuklular'ın yönetimindeydi. Artuklular'a bağlı göçebe Türkmenler yöreye yerleşmiş, Artuklu beyleri ve askerleri, kentlerde Türkleşmenin çekirdeğini oluşturmuşlardır. Beylerinin Alp, İnanç, Yabğu gibi Türk adlarını kullanmaları; Artuklular'da Türkmen geleneğinin güçlülüğünü göstermektedir. Bağlı oymaklara "ok gönderme" biçimindeki Orta Asya Geleneği de Artuklar'da sürmekteydi.⁶

Artuklular'dan sonra Siirt'e Akkoyunlular ve Safevîler egemen olmuştur. Akkoyunlular yöreye Türkmenleri yerleştirmiştir. Safevîler döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Şîliğin yaygınlaştığı görülür. Anadolu'da Şîliğin etkisini kırmak isteyen Yavuz Sultan Selim, Urmiye Gölü'nden Malatya ve Diyarbakır'a

KAZAN, *Molla Halil'in Bilgi ve Varlık Anlayışı*, (Diyarbakır, 2013), s. 1; Ömer Pakiş, *Molla Halil es-Siirdi ve Tefsirciliği*, (Basılmamış Yüksek Lisâns Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996), s. 6.

³ Faruk KAZAN, *Molla Halil'in Bilgi ve Varlık Anlayışı* s. 2; Ayrıca Bkz. Ömer Atalay, *Siirt Târîhi*, Çeltut Matbaası, İstanbul 1946, s. 112.

⁴ Ömer Atalay, *Siirt Tarihi*, (Çeltut Matbaası, İstanbul 1946,) s. 112.

⁵ Molla Fudayl, *Terceme*, vr. 46a.

⁶ Bkz. [http://www.sehirtarihleri.com/siirt/\(03.04.2017\)](http://www.sehirtarihleri.com/siirt/(03.04.2017))

kadar uzanan bölgeyi Osmanlı Devleti'ne bağlamak istemiştir. Bunun için Kürt kökenli ünlü âlim İdris-i Bitlisî'nin yardımıyla Siirt Osmanlı yönetimine geçmiştir. Bu dönemde Siirt yarı özerk beylerin yönetiminde, aşiret kültürünün egemen olduğu bir yerleşim birimidir.⁷

Siirt, bu tarihe kadar çok sıkı bir şekilde yönetilmiştir. Ancak Siirt, Tanzimat'tan sonra 1864 Vilayet Nizamnamesi ile kaza haline getirilerek İstanbul'dan gönderilen kaymakam vasıtası ile yönetilmiştir.⁸

O zamanki durumunun daha iyi anlaşılabilmesi için Siirt'in bu günkü durumundan kısaca bahsetmekte yarar olacağı kanaatindeyim. Cumhuriyet döneminde il olan Siirt, 1924'te Beytüşşebab'ın; 1926'da Beşiri ve Sason'un katılmasıyla genişledi. Ancak Beytüşşebab, 1936'da yeniden il yapılan Hakkâri'ye bağlandı. 1938'de Garzan (şimdiki ismi Yanarsu) ilçesinin merkezi Mısırcı'a (bugün Kurtalan) taşındı ve aynı ilçeye bağlı Baykan bucağı ilçe oldu. Aynı yıl Sason'a bağlı bir bucak olan Hazo, Kozluk ismi ile ilçe oldu. 1943'te Garzan ilçesinin ve merkezinin adı Kurtalan olarak değiştirildi. 1957'de Beşiri'nin bucağı olan İluh, Batman ismiyle ilçe oldu.

Pervari ilçesine bağlı Müküs bucağı 1962'de, Van'ın Gevaş ilçesine bağlandı. 1990 yılında Siirt'in Batman, Beşiri, Kozluk ve Sason ilçeleri yeni kurulan Batman iline bağlandı. Aynı yıl Siirt'in Şırnak ilçesi il yapıldı; Eruh'tan ayrılarak ilçe yapılan Güçlükönak beldesi yeni kurulan Şırnak iline bağlandı ve Merkez ilçeye bağlı Tillo bucağı Aydınlar ismiyle ilçe oldu.

1.2.3. Sosyal Yapı

Kaynaklarda Siirtle ilgili XVII ve XVIII. yüzyıllara ait bilgilere şimdilik rastlanmamaktadır. Şehrin XIX. yüzyıldaki durumu hakkında buradan geçen seyyahlar ve yazarlar bilgi verir. Bu yüzyılın başlarında Kinneir, şehrin nüfusunun üç bin kişiden ibaret olduğunu kaydeder.⁹ 1836'da Siirt'i ziyaret eden J. Shiel ise bin hane bulunduğunu bildirmektedir. Daha sonra Ainsworth tarafından ileri

⁷ Bkz. [http://www.sehirtarihleri.com/siirt/\(03.04.2017\)](http://www.sehirtarihleri.com/siirt/(03.04.2017))

⁸ Bkz. [http://www.sehirtarihleri.com/siirt/\(03.04.2017\)](http://www.sehirtarihleri.com/siirt/(03.04.2017))

⁹ Abdulhalim Durma, *Evliyalar Şehri Siirt*, (Erol Ofset Matbaacılık Yayıncılık Ambalaj San ve Tic. Ltd. Şti, Samsun 2014,) s. 4.

sürülen beş bin nüfus da Shiel'in hane sayısı olarak verdiği bilgiyi doğrulamaktadır. Osmanlı-Mısır savaşı münasebetiyle Türkiye'de bulunan Helmut von Moltke 1838'de şehrin önemli ölçüde harabe halinde bulunduğunu yazar. Siirt şehrinin nüfusuyla ilgili XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait kaynaklarda şehrin nüfusunun on bin ile on beş bin arasında olduğu söylenmektedir.¹⁰

1864 yılına ait bilgi veren Alexander Schlaefli, Siirt'i, 'Botan suyu vadisinin ekonomik merkezi olarak gösterir. 1892-1893 yıllarında Musul-Trabzon arasında seyahat ederken Siirt'e de uğrayan Eduard Nolde, şehrin nüfusunun 12-15.000 arasında olduğunu söyler.¹¹ Yaklaşık olarak aynı yıllara ait bilgi veren V. Cuinet ise Siirt şehrinin nüfusunu 15.000 civarında tahmin ettiğini söyler. Şemseddin Sami eserinde; XIX. Yüzyıl sonlarında şehirde beş cami, 24 mescit, iki teke, bir Ermeni kilisesi ile iki Katolik ve bir Süryani kilisesi bulunduğunu ve bunların 1915'e kadar düzenli olarak kullanıldığını belirtir.¹² Bir tarafı kilise diğer tarafı manastır olarak kullanılan bir mabede yöre halkı Deyr-i Mir Yakub adını vermiştir. Yine aynı esere göre Siirt'te bir medrese, eski bir kale, beş yüz mağaza ve dükkân bulunmaktadır.¹³

Arşiv belgelerinden, Siirt'te yaşayan nüfusun aslî unsurları olan Müslümanların yanında Ermenî, Süryanî, Keldanî, Protestan ve Yezidî vatandaşlar arasında, örnek teşkil edecek bir hayatın yaşandığını görmek mümkündür. Bu farklı ırk, din ve mezhepteki insanlar arasında sağlıklı bir hoşgörü bulunduğu anlaşılmaktadır:

Keldanilerin çoğunlukla Aynsalib, Verraz, Ras ve Sor mahallelerinde yaşadıkları; Ermenîlerin Sor, Çıfor, Verraz, Birzukak, Süveyka ve Şey Halef mahallelerinde buldukları; Süryanîlerin Ras, Verraz ve Aynsalip mahallelerinde yaşadıkları görülmektedir. Ayrıca sayıları daha az olan Katolik, Purut, Protestan, Keldanî Katolik, Ermenî Katolik ve Yezidîlerin de aynı mahallelerde ve kendilerine ait köylerde yaşadığı bilinmektedir.¹⁴

¹⁰ Abdulhalim Durma, *Evlîyalar Şehri Siirt*, s. 4

¹¹ Abdulhalim Durma, *Evlîyalar Şehri Siirt*, s. 4

¹² Abdulhalim Durma, *Evlîyalar Şehri Siirt*, s. 4

¹³ Abdulhalim Durma, *Evlîyalar Şehri Siirt*, s. 4

¹⁴ Abdulhalim Durma, *Evlîyalar Şehri Siirt*, s. 4.

Abdunnasır Yiner, Şer'iyye sicilleri üzerinde yaptığı araştırma ve incelemelerde, Osmanlı döneminin tüm etnik kökenlere ayrıcalık yapılmadığı kanaatine vardığını belirtmektedir. Bir mahkeme tutanağında Süryanî vatandaşın sunduğu şahit kabul edilirken; Müslüman'ın sunduğu şahidin kabul edilmediği kaydedilmektedir.¹⁵

Halk tarafından “Evliyalar diyarı” olarak anılan Siirt, çok kültürlü yapısını ve dîni hayatın etkisini açıkça gösterdiği günlük hayatı ile sosyal bilimcilerin ilgi odağı olabilecek bir şehirdir. Ancak Siirt ve çevresi, uzun yıllar sosyal araştırmalardan uzak bir bölge olarak kalmıştır.

Siirt'te dîni hayatın dinamik bir yapısı vardır. Velilere ait anlatılan menkıbeler ilgi çekicidir. Yapılan gözlemler, günümüzde türbe ziyaretlerinin canlılığını koruduğu görülmektedir.

Günümüzde Siirt'in Nüfusu, ilçeleri ve köyleriyle beraber toplam 322.664'dir. Bunlardan 166.463'ü erkek, 156.201. kadındır. Siirt merkez Nüfusu 158.574'tür. Erkek nüfus 82.121 kadın nüfus 76.453'tür.Yüz ölçümü 5.499 km²'dir.

Siirt merkez nüfusunun yaklaşık 60 bini Arap, geri kalanı Kürttür. Kürt nüfusun %70 kadarı göçerlerden, geri kalanı yerleşik halk, seyyidler ve şeyhlerden oluşmaktadır. Siirt'in Kurtalan, Tillo, Baykan, Eruh ve Őirvan olmak üzere beş ilçesi vardır. Siirt'in fıstığı ve bitim sabunu meşhurdur. Ayrıca “zivzik nari” da Siirt yöresine has bir türdür. Halk geçimini tarım, hayvancılık ve turizmden sağlamaktadır. Siirt ilinin Baykan ilçesinde Veysel Karanî ve Tillo'da İbrahim Hakkı'nın ve İsmail Fakirullah'ın türbelerinin bulunması, yöreye dışarıdan pek çok ziyaretçinin gelmesini sağlamaktadır. Bu iç turizmin bölge ekonomisine ciddi bir katkı sağladığı ifade edilebilir. Kurtalan'da çimento fabrikasının oluşu da ayrıca bölgedeki insanların iş bulmasına sebeptir. Kurtalan civarında köylülerin çoğu buğday, mercimek, nohut, pamuk ve arpa ziraati ile geçinmektedir.

Baykan bölgesinde hayvancılık ağır basmakla birlikte aynı zamanda turizm ve tarım da önemli geçim kaynaklarındandır. Őirvan'da meyve yetiştiriciliği

¹⁵ Abdunnasır Yiner, *Şer'iyye Sicillerinden Siirt'e Bakış*. s. 9.

özellikle “zivzik narı” yetiştiriciliği dikkat çekmektedir. Siirt merkezin yanısıra Eruh ve Tillo’da fıstık, turizm ve diğer tarım ürünleri ekonominin temel dinamiklerini oluşturmaktadır.

Siirt’teki meşhur aşiretler; Atmanga, Garzan, Mamedîler, Poran, Pencenara, Şemsika ve Babosilerdir.

Siirt’in meşhur şeyh ailelerinden biri, Şeyh Mücahid ailesidir. Tillo' da şu anda bu ailenin temsilcisi Tillo Medresesi hocası ve şeyhi olan Molla Burhaneddin’dir.

İkincisi, Şeyhü'l-Hazin Ailesidir. Bu ailenin temsilcisi Siirt’teki Şeyh Kâzım Medresesi'nin şeyhi olan Şeyh Muinettin Aydıdır.

Üçüncüsü, Şeyh Mahmut Zokaydı ailesi. Bu ailenin temsilcileri; Şeyh Yahya Sevgili, Molla Sebgatullah Sevgili ve Şeyh Hasan Sevgilidir.

Dördüncüsü, Şeyh Seyda Molla Muhittin ailesidir. Bu ailenin temsilcisi Seyda Molla Muhyettin Medresesi Şeyhi ve Üstadı Seyda Molla Abdurrahman'dır. Bu aileler Siirt'in dinî konularda ileri gelen aileleridir. Siirt'te halk genellikle Şafî mezhebine mensuptur. İlde az sayıda Hanefî bulunmaktadır. Siirt halkı Kürtçe, Arapça ve Türkçe konuşmaktadır.

1.2.4. Kültürel Yapı

Siirt, inanç tarihi açısından bölgede merkez konumunda olan kentlerden biridir. Türkiye'nin en eski ulu camilerinden olan Siirt Ulu Camii önemli mimari eserlerden biridir. Ayrıca burada yaşamış İslâm âlimlerine ait yaklaşık 20 kadar türbe şehrin ilim geleneğinin gücünü göstermesi bakımından önemlidir. Bu türbeler günümüzde çok sayıda kişi tarafından ziyaret edilmekte ve görsel medya kuruluşlarının da yoğun ilgisini çekmektedir. Bunların önemlileri Baykan ilçesi Ziyaret Beldesi'nde bulunan Veysel Karanî türbesi ile Aydınlar ilçesi mezarlığında bulunan İsmail Fakirullah ve İbrahim Hakkı'ya ait türbelerdir.¹⁶

¹⁶ [http://www.dika.org.tr/upload/archive/files/Siirt Valiliği Dosyasi. \(04.02.2017\).](http://www.dika.org.tr/upload/archive/files/Siirt_Valiliği_Dosyasi_(04.02.2017).)

1.2.5. İlimi Ortam

Siirt ilimle irfanın, tefekkürle hikmetin buluştuğu güzel şehirlerimizden biridir. Tarihi ve kültürel güzellikleriyle öne çıkan bu şehrin Asurlulardan Urartulara, Perslerden Araplara, Selçuklulardan Osmanlılara varıncaya kadar pek çok medeniyete ev sahipliği yaptığı kaynaklarda anlatılmaktadır.¹⁷

Medrese geleneğini günümüzde de sürdüren Siirt'in her köşesinde yılın hemen her mevsiminde yöre halkının ve diğer bölgelerden gelen ziyaretçilerin akınına uğrayan bir ilim ocağını, bir irfan müessesesini görmek mümkündür. Bilinen tarihi içinde Siirt'te, çok sayıda talebe yetiştirmiş, değerli ve özgün eserler vermiş âlim şahsiyetler olduğu bilinmektedir. Çalışmamızın bu bölümünde kısaca Siirt'te varlığını devam ettiren medreseler ve meşhur âlim şahsiyetleri kısaca tanıtmak yararlı olacaktır.

1.2.6. İlimi Tahsili

Molla Halil'in babası, onun yetişmesinde büyük çaba sarf etmiştir. Oğlunun gerekli olan ilk eğitimini kendisi verdikten sonra yetiştirmeleri için onu bölgedeki hocaların yanına vermiştir. Molla Halil, Bitlis, Van, Siirt ve Cizre bölgesindeki medreselerde uzun müddet ilim tahsil etmiştir.

İlk hocası ilmihal bilgilerini aldığı babası Molla Hüseyin b. Molla Halit el-Kolâtî'nin nesebinin Hz. Ömer'e dayandığı söylenmektedir. Küçük yaşta babasıyla beraber ziyaret ettiği "Marifetname" müellifi İbrahim Hakkı'nın dikkatini çekmiş ve dualarını almıştır.¹⁸

Külpik'te ikamet eden Molla Hüseyin el-Karasevî'nin yanında Kur'ân-ı Kerîm ve tecvit dersleri alan Molla Halil hafızlığını da bir yıl içinde tamamlamıştır. Molla Halil, Molla Abdürrahman el-Belâkî'den Şafii fihına dair "*el-Envâr*" adlı eseri ve Hafız Şirâzî'nin "*Divân*"nı okumuştur.¹⁹

¹⁷ [http://www.siirt.gov.tr/tarih\(01.02.2017\)](http://www.siirt.gov.tr/tarih(01.02.2017)).

¹⁸ Adnan Memduhoğlu, "Molla Halil Es-Siirdî ve Usulü'I-Fıkh Adlı Elyazma Eseri", *İbrahim Hakkı ve Siirt Uleması Sempozyum Bildirileri*, (Siirt, Şarkiyât, 2008,) s. 295, Ayrıca Bkz. Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 8-10.

¹⁹ A Adnan Memduhoğlu, "Molla Halil Es-Siirdî ve Usulü'I-Fıkh Adlı Elyazma Eseri", *İbrahim Hakkı ve Siirt Uleması Sempozyum Bildirileri*, (Siirt, Şarkiyât, 2008,) s. 295.

Molla Halil, Bitlis'te Molla Ramazan el-Hazvîni'den sarf ve nahiv dersleri almış ve ilim tahsiline Siirt'in Tillo kasabasındaki halasının beyi olan Molla Ahmed el-Hafiz'in yanında devam etmiştir. Tillo'da (Aydınlar) bağlı Halenze (Bağtepe) köyünde Molla Mahmud'un yanında "*Mesâbih*" kitabını okumuştur. Daha sonra Van'a bağlı Vestan (Gevaş) kasabasına, oradan da Van'ın Müküs (Bahçesaray) kasabasındaki Molla Muhammed b. Molla Ahmed el-Kevnâsi'nin yanına giderek "*Şerhü'l-Muğni*", "*Hüsâmkâtî*" ve kırâat dersleri almıştır. Hizan'da Molla Abdülhadi el-Arvâsi'den mantık ilmine dair "*Mukaddimât*"ın tamamını, Hoşap'ta hocası Molla Hüseyin el-Hoşâbi'den "*Şerhü'ş-Şemsiye*" ve haşiyelerini ders olarak okumuştur. Cizre'de Şeyh Ferruh'dan "*Şerhu'l-Akâidi'n-Neseft*" ve haşiyelerini, aynı yerde Molla Hasan el-Bîzenî ile Molla Abdüsselam ve Molla İsmail isimdeki müderrislerden "*Muhtasarü'l-Me'ânî*" kitaplarını da okumuştur.²⁰ Daha sonra Irak'taki İmâdiye kasabasına gidip Yahya el-Muzurî'nin yanında "*Fenârî*", "*Kavl-i Ahmed*", "*İsâmü'l-Vaz*" ve "*Risaletü'l-İstiâre*" kitaplarını haşiyeleri ile beraber okumuştur. Nihayet bölgenin Reisü'l-uleması ve İmâdiye müftüsü olan Molla Mahmud'un yanında "*Minhâcü'l-Usûl*"u okumuş ve hocasından icazet almıştır.²¹ Eğitimini bu şekilde, klasik sisteme uygun olarak, bölgedeki medreselerde birçok âlimden ders alıp tamamlayan Molla Halil, Hizan'da Meydan Medresesi'nde, daha sonra da babasının isteği doğrultusunda Siirt'e yerleşerek Medrese-i Fahriye'de uzun süre müderris olarak ders vermiştir.²²

Molla Halil'in haftada bir kez *Kur'ân*'ı hatim ettiği söylenir. Ayrıca medrese tahsilinin akabinde Irak'taki âlim ve mutasavvıf Seyyid Ahmed er-Reşidî'ye bağlanıp kendisinden tasavvufi icazet aldığı da bilinmektedir.²³

Molla Halil, müderrislik hayatı boyunca yüzlerce talebe okutmuş, bu arada kendi çocuklarını da âlim olarak yetiştirmeyi ihmal etmemiştir. Molla Mahmud, Molla Abdullah ve Molla Mustafa onun talim ve terbiyesi altında yetişen çocuklarıdır. On oğlunun da icazetini bizzat kendisinden alması, onun bir baba

²⁰ Adnan Memduhoğlu, "*Molla Halil*", s. 295.

²¹ Mehmet Tahir, *Sırat-ı Müstakim*, (Klasik Yayınları İstanbul 2009,) V/127, 377.

²² Ömer Pakiç, *Molla Halil es-Siirdî ve Tefsirdeki Metodu*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış yüksek lisans tezi 1996,) s.12-13.

²³ Ömer Pakiç, *Molla Halil*, s.12-13.

olarak sorumluluğunun bilincinde olduğunu göstermesi bakımından üzerinde önemle durulması gereken bir husustur.²⁴

Tillo'da Şeyh Hamid ve Şeyh Hasan ile Halenze'de Molla Ali dışında Molla Muhammed el-Hazvinî, Molla Ebu Bekir es-Sihri, Molla Mahmud b. Molla Arab es-Siirdî gibi zatlar, Molla Halil'in yetiştirdiği, bölgede ün yapmış, dinî ilimlerin yayılmasına katkıda bulunmuş âlimlerden sadece birkaçıdır.²⁵

Molla Halil'in yaşadığı dönemde bölgenin hemen bütün yerleşim birimlerinde irili ufaklı birçok medrese bulunmaktaydı. Bu medreselerin giderleri bütünüyle ya o çevrede oturan halk tarafından ya da medreseye bağışlanmış vakıflardan karşılanmaktaydı. İşte Molla Halil, böylesine önemli medreselerde talebe okutmuş ve yetiştirmiştir. Bu medreselerden mezun olanlar bu günkü anlamda bir nevi yükseköğrenim diploması işlevini gören bir "icazetname" almakta ve kabiliyetleri ölçüsünde büyük veya küçük bir medresede görev yapmaktaydılar. İcazetnamelerde kimin kimden icazet aldığı belirtilmekte ve bu silsile genelde İslâm kültür tarihinde çok iyi bilinen bir âlime kadar çıkmaktadır.²⁶

Molla Halil'in vefatından sonraki icazet silsileleri incelendiğinde bölge medreselerinde verilen icazetnamelerin büyük bir kısmının Molla Halil yoluyla önceki âlimlere bağlanması, onun adı geçen medreseler üzerinde ne denli etkin olduğunu göstermektedir.²⁷

Molla Halil, aldığı medrese eğitimi²⁸ ile özellikle Arap dili ve edebiyatı konusunda çok yüksek bir seviye elde etmiştir. Kitaplarını, dönemin ilim dili olan Arapça ile kaleme alan Molla Halil, bu eserleriyle o bölgelerdeki medreselerinin eğitiminde etkili olmuştur. Ancak eserlerinin Arapça ve el yazması şeklinde olması, bir iki tanesi dışında çoğunun henüz tenkitli metinlerinin hazırlanmamış ve basılmamış olmasından dolayı günümüzde hak ettikleri ilgiyi yeterince gördükleri söylenemez.

²⁴ İbrahim el- Harranî eş- Şafiî, *Tuhfetu'l-İhvân el-Medresiyye*, (Tillo, h. 1427.) s. 29

²⁵ İbrahim el- Harranî, *Tuhfetu'l-İhvân* s. 29.

²⁶ İbrahim el- Harranî, *Tuhfetu'l-İhvân* s. 29.

²⁷ Bkz: İbrahim el- Harranî, *Tuhfetu'l-İhvân*, s. 29.

²⁸ Hayerettin ez-Zırıklî, *A'lâm*, (nşr. Züheyr Fethullah, Kahire, h 1347,) II/347; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemül Mellifin*, (Dimeşk 1960), I/683.

1.2.7. Eserleri

Molla Halil, Fahriye Medresesi'nde ders verdiği yıllarından itibaren eser yazmaya başlamıştır. Başta Kur'ân-ı Kerîm'in iki tefsiri olmak üzere, usul-u hadis, usul-u fıkıh, fıkıh, mantık, tecvit, tasavvuf, münazara, akait gibi çeşitli ilim dallarında kitaplar telif etmiştir. İyi bir şair olduğu için bazı eserlerini manzum olarak kaleme almıştır.²⁹

Molla Halil'in tespit edebildiğimiz eserlerini şöyle sıralayabiliriz:

1. *Basîratu'l-Kulûb fî Kelâm-i Âllâmei'l-Guyûb,*
2. *Diyâu kalbi'l-Arif fî't-Tecvîd ve'r-Resmi ve Fer'i'l-Hurûf,*
3. *el-Kâfiyetu'l-Kubrâ fî'n-Nahv,*
4. *el-Kâmûsu's-Sanî fî'n-Nahvi ve's-Sarfî ve'l-Meânî,*
5. *Kitabun fî Usûli Fikhî's-Şafî,*
6. *Kitabun fî Usûli'l-Hâdis,*
7. *Kitabu Ezhâri'l-Gusûn min Mekûlâti Erbâbi'l-Funûn,*
8. *Mahsulu'l-Mevâhibi'l-Ahadiye fî'l-Hasaisi ve's-Şemâili'l-Ahmediyye,*
9. *Manzûmetun fî Mevlidi'n-Nebî,*
10. *el-Manzûmu'z-Zümrüdiyye Nazmu Telhisi'l-Miftah,*
11. *Minhacu's-Sünne,*
12. *Muhtasaru Şerhi's-Sudûr fî Şerhi'l-Mevti ve Ahvâli'l-Kubûr,*
13. *Mulahhasu'l-Kavâti' ve'z-Zevâcir,*
14. *Nebzetü Mevâhibi'l-Leduniyye fî's-Satâhâti ve'l-Vahdeti'z-Zâtîyye,*
15. *Nehcü'l-Enâmi'l-Arabî,*
16. *Nehcü'l-Enâmi'l-Kurdî,*
17. *Risâle fî ilmi'l-Mantık,*
18. *Risâle fî'l-Mecâz ve'l-İstiâre,*
19. *Risâle fî'l-Vad',*
20. *el-Habiyye fî ilmi Âdâbi'l-Munâzara,*
21. *Risâle Sağîre fî'l-Ma'fuvvât,*
22. *Şerhun Alâ Kasîdeti'l-Hemziyye,*

²⁹ Bize göre bu eserlerin bugüne kadar basılmamış olması büyük bir eksikliklerdir. O'nun torunlarının bu eserleri bir an önce bastırıp halkın istifadesine sunulmasına öncülük etmeleri gerekir. Zira bu eserlerin ilim alanında önemli birtakım boşlukları dolduracağını ümit ediyoruz.

23. *Şerhun Alâ Manzûmeti 'ş-Şatibî fi 't-Tecvîd,*

24. *Te'sîsu Kavâidi'l-Akâid Alâ mâ Senaha min Ehli'z-Zâhir ve'l-Bâtın mine'l-Fevâid,*

25. *Zübdetü mâ fi Fetava'l-Hâdis,*³⁰

³⁰ Hayerettin ez-Zırıklı, *A'lâm*, Kahire, h 1347, II/347; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemül Mellifin*, (Dimeşk 1960), I/683; Pakiş, a.g.m., XXX/250-51.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MOLLA HALİL'İN KELAM İLMİNE YAKLAŞIMI

Molla Halil, diğer İslami ilimlerde olduğu gibi, kelim ilmine dair eserler yazmış, görüşlerini ifade etmiştir. Nitekim kimi âlimler kelim ilmini “*Eşrefu'l-ulum*” olarak nitelemiş, kimileri de kelim ilmi ile meşgul olmanın caiz olmadığını ve hatta bunun zındıklık olduğunu ileri sürmektedirler. Bu nedeni âlimin içinde yaşadığı çevrenin ve tabii olduğu mezhebin onun kelim ilmine yaklaşımını etkilemiştir. Ayrıca bu durum bir âlimin mensup olduğu mezhebi belirlemede önemli bir ölçü olmuştur. Biz de Molla Halil'in kelim ilmine bakışını bu minval üzere ele alacağız.

1.1. Kelam İlmî ile İştigal Etmek

Molla Halil, mezheplerin yapısı, bilgi ve varlık konusuna girmeden önce kelim ilmi ile iştigal etmenin hükmü, kelim ilminin gerekliliği ve tarihsel gelişiminden bahseder. O, zahir ve batın ilimlerde sivrilen kimi bilginlerin Kelam ilmine hoş bakmadıklarını ve tedvin edilmesine karşı olduklarını nakledeken, dirayet ehli pek çok alimin kelim ilminin gerekliliği yönündeki görüşlerine yer verir.³¹

Ona göre, şeriat konusunda kabiliyetli ve bilgili kişiler onu gerçek anlamda zındıklık kabul etmeyip mecaza hamleder ve hakikatte nasıl olması gerekiyorsa o şekilde yorumlarlar. Bu yöntem insanların doğru anlamalarını sağlayacaktır. Zira insanların algıları birbirinden farklıdır. Kimileri buldukları vaziyetin tam farkında olmadıklarından kelim ilmini reddetmiş, tedvin edilmesine karşı çıkmış ve böylece kelim ilminin faziletinden de mahrum kalmışlardır. Öte yandan, bilinçli ve yüksek kabiliyet sahibi kişiler, kelim ilminin önemini ve gerekli olduğunu anlamış, onu tedvin ederek muhafaza etmeye çalışmıştır. Ayrıca anlaşılması kolay olsun diye onunla Allah'ın sırlarını sembolize etmişlerdir.³²

³¹ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 17.

³² Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 17.

Molla Halil'e göre, semboller, gönülde yatan ve manaya doğru ulaşmayı sağlarlar. Yani sembollerle Allah'ın sırlarına ulaşabilen gizem sahibi arifler vardır. Bu arifler sayesinde musibet ve felaketler önlenir ve âlem fesada uğramaz. Ancak hiçbir insan masum olamayacağından ariflerin sözleri de Kitap ve Sünnete arz olunur.³³ İmam Malik (v. 179/795) şöyle der: “Şu makam (Ravzatu'l-Mutahhara) sahibinin sözü hariç herkesin sözü kabul edildiği gibi red de edilebilir”.³⁴ Bu ifadelerden, Molla Halil'in kitap ve sünnete ne denli bağlı olduğu görülmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in haricinde herkesin sözünün sorgulanabileceği çok net bir biçimde anlaşılmaktadır. Zira arifler de diğer insanlar gibi Allah'ın zatı hakikatini ve sıfatı celalini hakkıyla idrak etmekten acizdirler.³⁵

Molla Halil, bu konuya dair görüşlerini ayet ve hadisler ile detaylandırmıştır. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “سبحانك ما عرفتك حق معرفتك”, yüce Allah'ım seni layıkıyla tanıyamadım.³⁶ Konu ile ilgili bazı ayetler mealen şöyledir: “Size ilimden yalnızca az bir şey verilmiştir.”, “Eğer gaibi bilebilseydim muhakkak hayırdan yaptıklarımı arttırdım ve bana bir kötülük dokunmazdı.”³⁷ Mevdûdî bu ayetin tefsirinde şunları söyler: “Yani tam olarak kıyametin saatini size söyleyemem, çünkü ben de gaip hakkında bir şey bilmiyorum. Gelecek hakkında herhangi bir bilgiye sahip olsaydım, daha önceden sakınmam mümkün olacağından herhangi bir kötü şeyden zarara uğramazdım ve yine önceden bilgim olması nedeniyle de bazı şeylerden de birçok faydalar elde ederdim. Bundan dolayı, sadece benim peygamberliği ölçmek için onun hakkında sorular sormaya kalkışmanız sizin hesabınıza bir ahmaklıktır.”³⁸

Molla Halil, başta İmam-ı Gazali (v. 505/1111) olmak üzere, birçok kelimcinin bu konuya dair sözlerini nakletmiş ve bu görüşte kendisinin yalnız olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca bu görüşü ayet, hadis ve beyitlerle de desteklemiştir.

³³ Molla HALİL, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 17.

³⁴ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 17.

³⁵ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 18.

³⁶ Molla Halil'in zikrettiği bu hadis taradığımız kaynaklarda bulunamamıştır.

³⁷ İsra, 17/85; A'raf, 7/188.

³⁸ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, II/123.

İmam Gazali bu konuyu şöyle bir örnekle açıklamaya çalışmıştır: Altı adet kör adamı bir filin yanına getirirler. Her birisini filin farklı bir yerine götürürler ve onlardan, elleriyle fili tutmalarını isterler. Sonra da tuttıkları bu şeyin “neye benzediğini” tarif etmelerini söylerler.

Körlerden biri, filin kuyruğunu tutmuştur ve şöyle söyler: “Fil bir halata benziyor.” Bir diğeri, filin hortumunu tutmuştur ve şöyle söyler: “Fil, iri bir yılanı benziyor.” Üçüncüsü, filin dişlerini tutmuştur ve şunları söyler: “Fil, bir mızrağa benziyor.” Dördüncü kör, filin gövdesini tutmuştur, o da şunu söyler: “Fil, bir duvara benziyor.” Beşinci kör, filin kulağını tutmuştur ve şöyle söyler: “Fil, büyük bir yelpazeye benziyor.” Altıncı kör ise, filin bacağına tutmuştur ve şunları söyler: “Fil, bir ağaca benziyor.” Hepsisi, filin farklı bir özelliğini dile getirmişler.³⁹

İbn Arabi (v. 560/1150) şöyle der: mahlûkattan hiçbir kimse Allah’ın zatını bilemez, O her bilinenin ötesindedir, O’nun zatı hakkında bir yargıya varmak büyük cehalettir. Eş’ari kelamcı İsfarayini’nin (v. 418/1027) ifadesi ise şöyledir: Kelamcıların tevhit konusunda söyledikleri iki cümlede özetlenir.

a) Allah’ın, aklın tasavvur ettiği her şeyden başka olduğuna inanmak.

b) Allah’ın sıfatları konusunda ne teşbih ne de ta’til olduğuna inanmak.⁴⁰

Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “Hiçbir şey O’nun dengi değildir”, “O’nun benzeri gibi olan hiçbir şey yoktur.”⁴¹

Tüm bunlar gösteriyor ki insanoğlunun bilgisi sınırlıdır. Allah ile ilgili niteliklerin aşlını bilme imkânı yoktur. Onun sıfatlarıyla ilgili söylenecek her şeyin Kur’an ve hadislere uygun olması gerekmektedir. Bunlar da ancak bir usul ve erkana göre yapılmalıdır. Bu usul ve erkânın bulunduğu ilme yani kelam ilmine ihtiyaç vardır.

Molla Halil’e göre, Kelam ilmi ile meşgul olmak farz-ı kifayedir. Ancak O bu kişinin ehil olmasını, delillerin sunulması ve incelenmesinde, şek ve şüphelerin giderilmesinde öncekilerin (mütেকaddimun) çizgesinin takip edilmesini gerekli görmüştür. Ona göre, İmam Şafi ve bazı selefden nakledilen fıkıh ve hadis ilmine

³⁹ Molla Halil, *Te’sîsü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 18.

⁴⁰ Molla Halil, *Te’sîsü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 19.

⁴¹ İhlas, 112/4; Şura, 42/11.

teşvik ve kelimeden meneden ifadeler, kelimede ehil olmayan ve yanlışla düşerek Müslümanların akidesinin bozulmasına yol açacak kimseler için kullanılmıştır. Ya da müteahhirlerin yaptığı gibi gereksiz teviller yapan ve dinde zaruri olmayan meselelere dalanlar içindir.⁴²

Ona göre, müteahhirun dönemi kelimacıları, Yunan felsefesinin Arapça'ya çevrilmesi sürecinde, felsefenin İslam akaidine aykırı meselelerine cevap vermeye çalışmışlardır. Ancak bu konuda hedeflerini gerçekleştirmek için kelim ilmi ile felsefeyi birbirine karıştırmışlardır. Sonuçta semiyât konuları dışında kalan kelim konuları ile felsefe konuları birbirinden ayırıt edilemez hale gelmiştir.⁴³

Molla Halil'e göre, kelim alanındaki ihtilafli görüşler, Fıkra-i Naciye ile diğer fırkalar arasında cereyan etmiştir. Bu fırkalara Fahri Kâinat Efendimiz şu hadisi ile işaret etmiştir: "İsrail Oğulları yetmiş bir, Hristiyanlar yetmiş iki fırkaya ayrılmışlardır. Benim ümmetim de yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Bunların biri hariç hepsi (günah işlemeseler de inançları bozuk olduğundan) cehennemdedirler. Huzurunda bulunan ashap, "Ey Allah'ın elçisi! O cehennemden kurtulacak olan fırka kimdir?" diye sordular. Hz. Peygamber de "Benim ve ashabımın üzerinde yürüdüğü yolu takip eden Fırka-i Naciye'dir." diye cevap verdi.⁴⁴

Molla Halil, bu hadisten yola çıkarak Fırka-i Naciye dışındaki tüm fırkaları, özellikle kendi içinde yirmi fırkaya bölünmüş olan Şia'nın ve yedi fırka saydığı Mutezile'nin gayri naciye fırkalar olduğunu öne sürmüştür. Ona göre, haricilik, yedi ya da on beş fırkaya ayrılmış, Mürcie beş, Neccariye üç, Cebriye iki, Müşebbihe üç fırkaya ayrılmışlardır.⁴⁵

Mutezile fırkası, İslam coğrafyasındaki ilk ihtilafın temelini atan fırka olarak bilinir. Molla Halil'e göre Mutezile fırkası, Ashabın takip ettiği sünnete muhalefet ederek ümmü'l-kitap olan muhkem ayetleri bırakıp müteşâbihlerin peşine düşmüştür.⁴⁶

⁴² Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 27.

⁴³ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 27.

⁴⁴ Ebu Davud, *Kitabu's-Sünneh*, Hadis No: 4596; Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 5; Tirmizi, *İman*, 2640; Ebu Davut, *Kitabu's-Sünne*, 4596; İbni Maceh, *el-Fiten*, 3991.

⁴⁵ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 24.

⁴⁶ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 25.

1.2. 73 Fırka rivayeti Etrafında Şekillenen Bazı Fırkalar

Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “İsrail oğulları yetmiş bir, Hristiyanlar yetmiş iki fırkaya ayrılmışlardı. Benim ümmetim de yetmiş üç fırkaya ayrılacaklardır. Bunların biri hariç hepsi (günah işlemeseler de inançları bozuk olduğundan) cehennemdedirler.⁴⁷

Bu rivayette zikredilen 73 fırka ile ilgili Molla Halil'in torunlarından, Şeyh cüneyd, dedesi Molla Halil'in *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid* adlı eserine detaylı bir haşiye yazmıştır. Bu haşiye *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*'in 21-24. sayfaları arasında yer almaktadır. Biz bu haşiyeyi burada olduğu gibi vermeyi uygun gördük. Burada bilmemiz gereken şey, bu rivayetin anlaşılması zor bazı yönlerinin olmasıdır. O müşkil de şudur: Eğer buradaki ümmetten maksadın bazılarının dediği gibi davet ümmeti olduğunu kabul edersek o zaman hadiste zikredilen sayının çok üstüne çıkarız. Çünkü küfür guruplarının sayısı çok fazladır.

Eğer burada ümmetten maksadın icabet ümmeti olduğunu kabul edersek, yani guruptan temel fırkaları anlarsak, sayı o zaman gurup sayısı zikredilen sayının altına düşer. Buradaki ümmetten maksat aralarında kayda değer farklılık olan, icabet ümmetidir. Her ne kadar genel olarak bu sayıdan az veya fazla olsa da sayıları zaman zaman bu zikredilen sayıya ulaşmıştır.

Bazı âlimlerin sözlerinden anlaşıldığı kadarıyla bu gurupların bu sayıya ulaştıkları ve eksiksiz-fazlasız bu sayıda kaldıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber kendi ümmetinden önceki ümmetleri kısaca zikretmiş, sonra İslam ümmetini anlatmış ve kurtulan grubun biri olduğunu belirtmiştir. O da Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'tir.

1.2.1. Ehl-i Sünnet

Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olarak bilinen Ebu'l-Hasan el-Eşari, (v. 324/935-36) hocası Ebu Ali El-Cubbaî'nin (v. 303/916) mezhebi olan Mutezile fırkasının görüşlerini çürütmüş ve sünnetle sabit olan inanç esaslarını yaymaya çalışmıştır.⁴⁸

⁴⁷ Tirmizi, *İman*, 2640; Ebu Davut, *Kitabu-s Sünne*, 4596; İbni Maceh, *el-Fiten*, 3991.

⁴⁸ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 26.

Molla Halil'in bu sözlerinden kendisinin Eş'ariliği benimsediği açıkça anlaşılmaktadır.

Ona göre, Eş'ariliği benimseyenler İslam coğrafyasının hemen her yerinde, özellikle Horasan, Irak bölgelerinde ve Mısır'da yayılmışlardır. Dolayısıyla insanlar, falan kişinin akidesi sahihtir, Eş 'ari' dir, derlermiş. Fakat bu, Ebu Mansur el-Maturidî (v. 333/944) ve taraftarlarının, Maveraünnehir halkının akidesine bir itiraz manasına gelmemektedir. Zira onların akideleri de sahihtir.⁴⁹ Anlaşıldığı gibi Molla Halil, İmam Maturidî'nin de Ebu'l-Hasan el-Eş'ari gibi Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatı temsil ettiğini ifade etmektedir. Nitekim Maturidilik ve Eş'arilik arasında çok basit ihtilaflar bulunmaktadır ve bu ihtilaflar akidede herhangi bir zayıflık arz etmemektedir. Örneğin: Tekvin, mukallidin imanı ve inşallah ben müminim diyen kişinin imanını ile ilgili meseleler bu kabilden ihtilaflardır.

Molla Halil, Ehl-i Sünnet'in genel görüşlerini şöyle özetler: Âlem hâdis olduğu için bir yaratıcı gereklidir. Allah yaratıcıdır, hüküm sahibidir, onun dışında yaratıcı ve hâkim yoktur. O, kadimdir, ilim, kudret gibi bütün kemal sıfatlara sahiptir. Eşi ve benzeri yoktur, hiçbir şeye hulûl etmez. O, hâdis şeylere yer olmaz, yer kaplamaz, herhangi bir tarafı olmaz, üzerinden zaman geçmez, hareket ve hareketsizlik, cehalet, zaman ve eksik sıfatlardan hiçbir şey onun hakkında düşünülemez. Müminler Ahiret'te O'nu ışıksız, hiçbir şey olmadan görecek, kullarının fiillerini kötü olsun iyi olsun yaratan O'dur, O'nun istediği her şey olur. İstemediği hiçbir şey olmaz. Kişinin gücünün yetmediği şeyleri teklif etmesi caizdir, O'na hiçbir şey vacip olmaz. Sevap verirse onun fazlındandır, ceza verirse adaletindedir. O'nun fiilleri bir sebep veya illete bağlı değildir. Ancak maslahat ve hikmetleri vardır.⁵⁰

Ona göre, Allah hakkında mahlûkatın durumlarına bakarak zulüm düşünülemez. Naslarda gelen her şey; Münker ve Nekir, kâfirler ve bazı günahkâr Müslümanlar için kabir azabı, itaat eden insanların nimetlendirilmesi, ölülerin mezarda dirilmesi, cesetlerle mahşere gidilmesi, hesap, kevser havuzu, sırat, mizan, cennet ve cehennem in şu anda yaratılmış olmaları ve içindekilerin ebedi olması gibi

⁴⁹ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 26.

⁵⁰ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 26.

hususların hepsi haktır. Büyük günah işleyen kişi mümindir. Peygamber ve salih kullar için şefaât vardır. Peygamberler apaçık mucizelerle göndermiş olup, ilki Hazreti Âdem ve sonuncusu hazreti Muhammed (s.a.v.) dir. Peygamberlerin en efdalı Hz. Muhammed (s.a.v.) olup, Onun uyanıkken ruhu ve cesediyle miraca çıktığı kitap, sünnet ve icma ile sabittir.⁵¹

Molla Halil'e göre, Peygamber olan insanlar melek peygamberlerden, melek peygamberler normal insanlardan, has melekler diğer meleklerden daha büyüktür. Nazar ve büyü, evliyanın kerameti haktır ve devlet başkanının tayini vaciptir. Peygamberimizden sonraki ilk halife Ebu Bekir, sonra Ömer Faruk, sonra Osman, sonra da Ali'dir. Kible ehli olanlar tekfir edilmezler. Ancak şirke düşerlerse veyahut peygamberi inkâr ederlerse veya peygamberden geldiği kesin olarak bilinen ve ümmetin üzerinde icma ettiği şeyleri inkâr ederlerse kâfir olurlar.⁵²

1.2.2. Mu'tezile ve Bu Gruba Mensup Fırkalar

Molla Halil'e göre, Fırka-i Naciye olmayanların birincisi Mutezile'dir. Fırka-i Naciye'ye en muhalif olan ve onunla en çok mücadele eden de yine onlardır. Hz. Peygamberin vefatından sonra İslam dünyasında "nakilciler ve akılcılar" olarak iki anlayış zuhur etmiştir. Nakilcilerin karşıtı olan ve bu gelişmeye en büyük katkı sağlayan akılcı grubun başında, Kelâm ilminin ilk esaslarını koyan ve onu sistematik bir bilim haline getiren Mutezile fırkası gelmektedir.⁵³

Hasan el-Basri'nin⁵⁴ talebesi Vasıl b. Atâ (h.v. 131) ortaya yeni bir görüş atmıştır. Genel olarak onun bu husustaki görüşü şu noktada toplanıyordu: "Amel imanın bir cüzüdür;⁵⁵ müminler, kâfirler ve münafıklar hakkında Kur'an-ı Kerim ve hadislerde varit olan hükümler, büyük günah işleyen kimse hakkında uygulanamaz; çünkü bu gibi insanlar mezkûr ahkâmın şumulüne girmezler."⁵⁶ O halde bunların durumuna uyan başka bir hüküm vermek lâzımdır ki, bu da büyük günah işleyenin

⁵¹ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 26.

⁵² Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 26.

⁵³ Bk. Muhammed Ebu Zahra, *el-Mezahibu'l-İslamiyye*, (Mısır, ts.) s. 19; *Tarihu'l-Mezahib el-İslimiyye*, (Mısır, ts.) I/14; Taftazani, Sadettin, *Şerhu'l-Akaid*, (İstanbul 1308) s. 16.

⁵⁴ Hasan b. Yesar el-Basri Ebî Said et-Tabii, Basranın İmamı zamanının Fakih ve Alimlerinden biri, Hicri 1 yılında Medine doğdu ve Hicri 110. yılında Medine'de vefat etmiştir. (Vefeyatu'l-A'yan, 1/108).

⁵⁵ Bkz. Neseî, *el-Akaid*, s. 117.

⁵⁶ Bkz. Ebû'l-Hüseyn b. Osman el- Hayat, *Kitabu'l-İntisar*. (Kahire 1344 /1925), s. 164.

ne mümin ne de kâfir olacağı, ancak onun iman makamı ile küfür makamı arasında üçüncü bir makamda olacağıdır.” İşte böylece Vâsıl’ın şahsında Mutezile’nin meşhur “el-Menziletü Beyne’l-Menzileteyn” görüşü ortaya çıkmıştır. Vâsıl’a göre, iman ile küfür arasında bulunan günahkâr kişi, tövbe ederse tekrar iman makamına döner; tövbe etmeden ölürse, küfre girmiş olur.⁵⁷ Vâsıl, böyle bir insana “fâsık” demiş ve bu kişinin tövbe etmeden ölürse, fâsıklığından dolayı Cehenneme gireceğini ve orada ebedi olarak kalacağını iddia etmiştir.⁵⁸

Molla Halil’e göre, Mutezile fırkası, Vâsıl b. Ata’nın, büyük günah işleyen kişi hakkında Hocası Hasan-ı Basri’ye muhalefet ederek meclisinden ayrılması sonucu ortaya çıkmıştır. Hasan-ı Basri’nin, “Vâsıl bizden ayrıldı” manasında “اعتزلنا واصلنا” demesiyle de bu ismi almıştır. Molla Halil, Mutezile fırkasının, Şii kökenli fırkalardan biri olduğunu öne sürmektedir.⁵⁹ Ahmet Emin de bu görüşü benimsemiş ve buna delil olarak da Vâsıl’ın İmam Cafer’in öğrencisi olduğunu ve görüşlerini ondan aldığını ileri sürmüştür. Lakin Şii Ulemadan Ayetullah eş-Şeyh Ca’fer es-Sicistani, Vâsıl’ın, İmam Cafer’in öğrencisi olduğunun sabit olmadığını ve Mutezile ile Şia arasındaki bazı ortak görüşlerin olmasına rağmen aralarında herhangi bir bağlantının bulunmadığını ifade etmiştir.⁶⁰

Mutezile fırkası, itaat edene sevap verilmesinin ve asilerin cezalandırılmasının lüzumuna inandıklarından, “Ashabu’l-Adl ve’t-Tevhid” olarak tanınmışlardır. Bunlar filozofların yaklaşımlarını benimsemişler ve kelam ilmiyle meşgul olmuşlardır. Hepsi topluca Kıdem’in Allah’ın en has sıfatı olduğuna inanmış ve onun dışındaki zata zait bütün sıfatları inkâr etmişlerdir. Allah’ın kelamının hadis, harf ve seslerden mürekkep olduğuna, Allah’ın ahirette görülmeyeceğine, hüsn ve kubhun akli olduğuna, Allah’ın fiilerinde hikmet ve maslahata riayet etmesinin, muti kişiye sevab vermesinin ve asi kişiye ceza vermesinin Allah’a vacip olduğuna inanmışlardır.⁶¹ Onlar da kendi içlerinde 20 gruba ayrılmışlardır. Molla Halil’in torunu Şeyh Cüneyd dedesinin Te’sisü

⁵⁷ Bkz. Fuzuli, *Matlau’l-hildid*, tr. Esad Coşan ve Kemal Işık, s. 73, (Ankara 1962).

⁵⁸ Bkz. Ahmet Emin, *Fecru’l-İslam*, s. 297, (Kahire, 1370/1950); Kemal Işık, *Mutezilenin Doğuşu ve Kelâmı Görüşleri*, s. 33, (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967).

⁵⁹ Molla Halil, *Te’sisü’l-kavâidi’l-akâidi*, s. 25-26.

⁶⁰ Bkz. Ayetu’l-Lah eş-Şeyh Ca’fer es-Secistani, *Buhus Fi’l-Milel ve’n-Nihal*, s. 195.

⁶¹ Molla Halil, *Te’sisü’l-kavâidi’l-akâidi*, s. 25.

Kavaid'i-l-Akâid adlı eserinin 20-24. Sayfaları arasında fırkaları ana başlıkları ve alt kolları ile kısaca anlatan bir haşiye yazmıştır. Biz fırkalar ve alt kolları hakkında sadece Şeyh Cüneyd'in verdiği bu bilgileri vermekle yetindik. Ancak Şeyh Cüneyd'in verdiği bilgilerin çok kısa olması nedeniyle iki mezhepler tarihi terimleri sözlüğü detaylı bilgi açısından referans olarak verilmiştir. Ayrıca farklı mezhepler tarihi klasik kaynaklarından bilgi vermeyi gerekli görmedik.

1.2.2.1. el-Vasiliyye

Bunlar, Allah'ın sıfatlarını yok saymışlar ve demişler ki; Kul kendi kudreti ile bütün fiillerini gerçekleştirir. Ve onlara göre Hz. Osman mümin de değil kâfir de değildir. Ve ebedi olarak cehennemde kalabilir. Hz. Ali ve ona tabi olanlar da aynı şekildedir.⁶²

1.2.2.2. el-Amriyye

Bunlar da el-Vasiliye gibi düşünürler. Ancak Hz. Osman ve katilini beraber fasık saymışlardır.⁶³

1.2.2.3. el-Hüzeyliyye

Bunlar, Allah'ın takdir ettiklerinin fani olacağına hükmetmişler. Ve Allah'ın kelimelerinin bazısının yerinde olduğuna ve bazısının da yerinde olmadığına hükmetmişlerdir.⁶⁴

1.2.2.4. en-Nazzamiyye

Bunlar, Allah'ın kuluna bu dünyada hayırlı olanı yapmak zorunda olduğunu ve cennet ehlinin sevabını artırmak veya azaltmak, cehennem ehlinin azabını azaltmak veya artırmak gibi bir kudrete sahip olmadığını söylerler. Onlara göre Kur'an bizzat kendisi mucize olmayıp sadece gayptan haber vermesi itibariyle

⁶² Şeyh Cüneyd," Haşiye alâ...", *Te'sisü Kavâidi'l-Akâid*, mlf., Molla Halil, s. 20; Bkz. Cevad Meşkür, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, Çev. Mehmet Mahfuz Söylemez- Mehmet Ümit-Cemil Hakyemez, Ankara, 2011, s. 552-53.

⁶³ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 20; Bkz. "Amraviyye", Mustafa Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2012, s.41.

⁶⁴ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.20; Bkz. Öz, a.g.e., s.229.

mucizedir. İcma ve kıyas delil değildir. Tevatür onlara göre yalan üzerine de olabilir.⁶⁵

1.2.2.5. el-Esvariyye

Onlar da Nazzamiye gibi düşünürler. Fazladan Allah'ın madum şeylere kadir olmadığını ve insanın buna kadir olduğunu söylerler.⁶⁶

1.2.2.6. el-İskafiyye

Onlar, Allah'ın akıllılara değil sadece çocuk ve delilere zulüm etmeye kadir olduğunu iddia ederler.⁶⁷

1.2.2.7. el-Caferiyye

Onlar da el-İskafiye grubu gibi düşünürler. Onlara göre bu ümmetim fasıkları Mecusiler ve Zındıklardan daha şerli olup içki cezası üzerine icma hatalıdır. Çünkü ceza için Kur'an'da kesin nas olması lazım iken bu konuda nas yoktur. Yine bunlara göre hırsızın imanı da yoktur.⁶⁸

1.2.2.8. el-Betriyye

Onlara göre renk, koku, duyma ve görme cisimde başkasının fiiliyle hasıl olabilir.⁶⁹

1.2.2.9. el-Midrariyye

Onlara göre Allah'a yalan ve zulüm isnat edilebilir. "Ameller mahlûktur" diyenleri tekfir etmişlerdir. Onlara göre insanlar Kur'an'dan daha belağatlı ve nazmı daha güzel olan bir kitap meydana getirebilirler. Ve onlara göre Allah Ahiret'te görülür.⁷⁰

⁶⁵ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.21; Bkz. Öz, a.g.e., s415.

⁶⁶ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.21; Bkz. Öz, a.g.e., s.140.

⁶⁷ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.21; Bkz. Öz, a.g.e., s. 249.

⁶⁸ Şeyh Cüneyd, Haşiyes, s.21; Bkz. Öz, a.g.e., s. 92-94.

⁶⁹ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.21; Bkz. Öz, a.g.e., s. 78-79.

⁷⁰ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.21; Bkz. "Murdariyye", Öz, a.g.e., s. 378-380.

1.2.2.10. el-Hişamiyye

Onlar, el-Vekil isminin Allah için söylenmesini inkâr etmişler. Onlara göre Kur'an helal ve harama delalet etmez. Cennet ve Cehennem şu anda yaratılmamış ve arazlar Allah'ın yarıcılığına delalet etmez, sadece cisimler delalet eder.⁷¹

1.2.2.11. es-Salihiyye

Onlara göre, ölü kişi ilim, görme, kudret ve diğer sıfatlarla kaim olabilir. Ve cismi bütün arazlardan tahliye etmişlerdir.⁷²

1.2.2.12. el-Habitiyye

Onlara göre, âlem için iki ilah vardır. Biri kadimdir; O Allah'tır. Diğeri hadistir; O da Mesih'tir. İşte insanları ahirette hesaba çekecek olan odur.⁷³

1.2.2.13. el-Müdebbiyye

Onlar da el-Habitiye gibidirler. İtikatlarına onlardan fazla olarak tenasuhu da dâhil etmişler.⁷⁴

1.2.2.14. el-Amriyye

Bunlar, Allah'ın cisimlerden başka bir şey yaratmadığını, cisimler ya mecburi veya keyfi olarak arazları tercih ettiğini ve Allah'ın nefsinin bilmediğini savunurlar.⁷⁵

1.2.2.15. el-Semamiyye

Onlar, fiillerin faili olmadığını, kafirlerin ahirette hayvanlar gibi toprak olacağını iddia ederler.⁷⁶

⁷¹ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.21, Bkz. Öz. a.g.e., s. 217.

⁷² Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.21; Bkz. "Betriyye", Öz, a.g.e., s.78.

⁷³ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.21; Bkz. Öz, a.g.e., s.171-172.

⁷⁴ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.21; Bkz. "Mübeddiliyye", Öz., a.g.e., s. 383-384.

⁷⁵ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.21; Bkz. Bkz. "Amraviyye", Öz, a.g.e., s.41.

⁷⁶ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.21.

1.2.2.16. el-Hayyatiyye

Onlara göre madum, yok olduğu halde cinslerin sıfatlarıyla (cevheriyet, araziyet ve şeyiyet gibi) sıfatlandırılır ve Allah kendi fiillerinde yaratıcı, kulların fiillerinde ise amirdir.⁷⁷

1.2.2.17. el-Cahiziyye

Onlara göre, bilgilerin hepsi zaruridir, kimsenin iradesinin etkisi yoktur. Cisimler değişik tabiatlara sahiptir, cevher kendi haliyle bakidir. Cehennem, ehlini içine çeker, hayr ve şer kulun fiilidir. Kur'an bir cesettir bazen erkek olur bazen kadın olur.⁷⁸

1.2.2.18. el-Ka'biyye

Onlara göre Allah'ın fiileri iradesi dışında olur.⁷⁹

1.2.2.19. el-Cübbaiyye

Onlara göre hiçbir mahalde olmadan Allah'ın İradesi hadistir.⁸⁰

1.2.2.20. el-Behşemiyye

Onlara göre, kul günah işlemese de yine azaba müstehaktır. Bazı haller vardır ki Allah'a ne meçhuldür ne malumdur ne hadistir ne de kadimdir. İçki içen sarhoş olduktan sonra artık tevbe edemez.⁸¹

1.2.3. Şii Guruplar

Batıl guruplardan ikincisi Şiiliktir. Bunlar kendi içlerinde yirmi iki guruptur. Bu da üç ana guruptan oluşmaktadır: Gulat, Zeydiye, İmamiye'dir.⁸²

⁷⁷ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.21; Bkz. Öz, a.g.e., s. 210-211.

⁷⁸ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.21; Bkz. Öz, a.g.e., s. 94-96.

⁷⁹ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.21; Bkz. Öz, a.g.e., s. 261.

⁸⁰ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.21; Bkz. Öz, a.g.e., s. 106.

⁸¹ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.21; Bkz. Öz, a.g.e., s. 68-69.

⁸² Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.21; Bkz. Öz, a.g.e., s. 513-520.

1.2.3.1. Gulat Şia

Sözlerinin zahiri küfre götüreceği düşünülen bu gurup, kendi içinde 18 fırkaya ayrılır.⁸³

1.2.3.2. es-Sebeiyye

Abdullah bin Sebe bunlardandır. Hz. Ali'ye "sen hak ilahsın" demiş. Ve Hz. Ali ölmemiş, göktedir, şimşek onun sesidir, yıldırım kamçısıdır, yıldırımdan sonra yeryüzüne inecek ve yeryüzünü adaletle dolduracaktır. Bu gurup, şimşek sesini duyunca selam sana ey müminlerin emiri derler.⁸⁴

1.2.3.3. el-Kamiliyye

Bu görüşün savunucularından olan Ebu Kâmil, Hz. Ali'ye biat etmedikleri için ashabı, hilafette hak iddiasında bulunmadığı için Hz. Ali'yi tekfir eder. O, ruhların tenasüh edeceğine istinaden, bir nur olduğunu kabul ettiği imametın bir şahıstan diğerine geçeceğine, hatta bazı şahıslarda bunun yani imametın nübüvvete dönebileceğine inanır.⁸⁵

1.2.3.4. el-Bennaniyye

Bu grubun lideri Benan bin Sem'an et-Temimi el-Hindi'dir. O şöyle der: Allah bir insan suretindedir. Yüzü hariç hepsi helak olur. O'nun ruhu önce Hz. Ali'ye sonra sırayla oğlu Muhammed bin Hanefiye'ye, sonra oğlu Haşime, sonra Benan bin Sem'an'a girmiştir.⁸⁶

1.2.3.5. el-Muğiriyye

Bu grubun lideri Muğire bin Sa'd el-Aceli'dir. O şöyle der: Allah nurdan bir adam şeklindedir, başının üzerinde bir taç vardır, kalbi hikmet çeşmesidir, mahlukları yaratınca ismi azamla tekellüm etmiş, uçmuş başının üstüne bir taç oluşmuş, avucunun içine kulların amellerini yazmış, günahlardan dolayı gazaba

⁸³ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.21. Bkz. "Galiyye", Öz, a.g.e., s. 160-164.

⁸⁴ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.21; Bkz. Öz, a.g.e., s. 473-474.

⁸⁵ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.21; Bkz. Öz, a.g.e., s. 276-277.

⁸⁶ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.22; Bkz. "Beyaniyye", Öz, a.g.e., s. 79-80.

gelmiş ve terlemiş onun terinden iki deniz oluşmuş, biri tuzlu karanlık biri tatlı aydınlık, sonra aydınlık olanın içine girmiş içinde bir karanlık görmüş onun bir kısmını ordan atmış ondan güneş ve ay yaratılmış, sonra kafirler karanlıktan, müminler aydınlık denizinden yaratılmıştır.⁸⁷

1.2.3.6. el-Cenahiyye

Onlara göre tenasüh vardır ve Allah'ın ruhu önce Âdem (a.s.)'a, sonra Şit, sonra İdris sonra diğer peygamberler, sonra imamlara ta ki Hz. Ali ve üç çocuğunun bedenine, onlardan sonra Ali bin Abdullah bin Muaviye'ye girmiştir.⁸⁸

1.2.3.7. el-Mansuriyye

Onlara göre, imam, Muhammed bin Hüseyin'in olmuş, sonra ondan Ebu Mensur'a nakil olmuş, o da göğe çıkmış, Allah, eliyle başını mesh etmiş ve evladım git tebliğde bulun demiş. Onlara göre risalet son bulmamıştır.⁸⁹

1.2.3.8. el-Hattabiyye

Onlara göre, imamlar peygamberdirler. Ebu Hattab el-Esedi bir peygamberdir. Peygamberlere itaat etmek farzdır. Onlara göre peygamberler ilah olabilirler. Her iki Hasan Allah'ın oğludur. Cafer ilahtır ve Ebu Hattab ondan da Hz. Ali'den de daha efdaldır. Ve bu gurup muhaliflerini yenmek için yalancı şahitliği helal saymışlar.⁹⁰

1.2.3.9. el-Gurabiyye

Bunlar der ki: Hz. Muhammed (s.a.v.) kuşla kuşa, sinekle sineğe benzer bir adamdır. Vahiy aslında Hz. Ali'ye gelmiştir. Ancak Cebrail hata yapmış Hz. Muhammed'e getirmiştir.⁹¹

⁸⁷ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.22; Bkz. Öz, a.g.e., s. 365-367.

⁸⁸ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.22; Bkz. Öz, a.g.e., s. 100-101.

⁸⁹ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.22; Bkz. Öz, a.g.e., s. 315-316.

⁹⁰ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.22; Bkz. Öz, a.g.e., s. 207-208.

⁹¹ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 22; Bkz. Öz, a.g.e., s. 178.

1.2.3.10. ez-Zemmiyye

Onlara göre, Hz. Ali İlah'tır. Hz. Muhammed'i (s.a.v.) Hz. Ali'ye insanları çağırсын diye elçi olarak göndermiş, hâlbuki o bunun yerine insanları kendine çağırmış. Bunların bir kısmı, ikisi de ilah'tır. İhtilaf hangisinin büyük olduğundadır.⁹²

1.2.3.11. el-Hişamiyye

Onlara göre Allah bir cesettir onun rengi, kokusu ve tadı vardır.⁹³

1.2.3.12. ez-Zürariyye

Onlara göre Allah'ın sıfatları hadistir bundan önce hiçbir sıfatı yoktu.⁹⁴

1.2.3.13. el-Yunusiyye

Bunların lideri Yunus Bin Abdurrahman der ki; Tahta oturanı kendilerinden güçlü olduğu için iki adam getirip götürüyorsa Allah arşın üzerindedir ve Allah da meleklerden daha güçlü olduğu için melekler onu götürüp getirirler.⁹⁵

1.2.3.14. eş-Şeytaniyye

Onların lideri şeytan lakaplı Muhammed bin Numan, Allah'ın bir şeyi olduktan sonra bileceğine, O'nun cisim olmayan bir ışık ve bir insan sureti olduğuna inanır. O bir şey ancak olduktan sonra bilir.⁹⁶

1.2.3.15. ez-Zeramiyye

Onlara göre imamlık Hz. Ali' den sonra Muhammed bin Hanefiye'ye geçmiş, sonra oğlu Abdullah'a, sonra Ali bin Abdullah bin Abbas'a, sonra

⁹² Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 22; Bkz. Öz, a.g.e., s. 597.

⁹³ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 22; Bkz. Öz, a.g.e., s. 217.

⁹⁴ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.22; Bkz. Öz, a.g.e., s. 608.

⁹⁵ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.22; Bkz. Öz, a.g.e., s. 594.

⁹⁶ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 22; Bkz. "Nu'maniyye", Öz, a.g.e., s. 430.

evlatlarına, ta Mansur'a kadar gelmiştir. Sonra da İlah, Ebu Müslüm'e hulûl etmiş ve o öldürülmemiş olup bazen haramları helal etmiş ve farzları kaldırmıştır.⁹⁷

1.2.3.16. el-Müfavvide

Onlara göre, Allah Hz. Muhammed'i (s.a.v.) yaratmış, sonra dünyanın yaratılmasını ona havale etmiş, o da dünyanın yaratıcısıdır. Onlardan bazılarına göre Hz. Ali dünyanın yaratıcısıdır.⁹⁸

1.2.3.17. el-Bedaiyye

Onlara göre, Allah'a açık olmayan bir şey açık olmaz ve Allah işlerin akıbetini bilmez.⁹⁹

1.2.3.18. en-Nusayriyye ve el-İshakiyye

Onlara göre, Allah, bazı batın sırlarla onları takviye etmek için Hz. Ali ve evlatlarının bedenine girmiştir. Zira. Cebrail'in insan suretinde zuhur etmesi ve ruhun insan suretinde zuhur etmesi gibi, ruhani şeylerin cismani şeylerde zuhur etmesi inkâr edilmeyen şeylerdendir.¹⁰⁰

1.2.3.19. el-İsmailiyye

Bunlar derler ki: Kur'an'ın zahir ve batın anlamı vardır. Ama Kur'an'dan murad sadece batındır. Zahirine itibar eden bu dünya işlerinde sıkıntı çeker. Ve yine derler ki; Âdem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammed (s.a.v.) ve Muhammed Mehdi geçmiş resullerdir. Her iki resul arasında yedi imam gelmiş ve şeriatlarını tamamlamışlardır.¹⁰¹

1.2.3.20. Zeydiye Grubuna Mensup Şii Fırkalar

Zeydiye grubu kendi içinde üç fırkaya ayrılır. Bunlar:

⁹⁷ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.22.

⁹⁸ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.22; Bkz. Meşkûr, a.g.e., s. 336-337.

⁹⁹ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 22; Bkz. Meşkûr, a.g.e., s. 76-77.

¹⁰⁰ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 22; Bkz. Meşkûr, a.g.e., s. 251-252, 391-394.

¹⁰¹ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 22; Bkz. Meşkûr, a.g.e., s. 253-262.

1.2.3.20.1. el-Carudiyye

Onlar derler ki: Peygamberimizden sonra imamlık açık nasla Hz. Ali'nindir. Peygamberimizden sonra sahabe ona tabi olmadığı için kafir olmuştur ve imamlık Hasan ve Hüseyin'den sonra evlatları arasında meşveretle tayin edilmelidir. Bunların bir kısmına göre Muhammed bin Abdullah bin Hüseyin beklenen imamdır ve katledilmemiştir. Bazısına göre de beklenen İmam Mu'tasım zamanında esir olan Muhammed bin Kasın bin Ali bin Hüseyin'dir.¹⁰²

1.2.3.20.2. el-Süleymaniyye

Onlar derler ki: İmamet halk arasında meşveretle olur. Ancak ve ancak Müslümanlardan seçilmiş İki salih insanın anlaşmasıyla olur. Onlara göre her ne kadar ümmetin Ali var iken başkasına tabi olması hata olsa dahi Ebu Bekir ve Ömer imamdırlar ve bu gurup Osman, Talha, Zübeyir ve Aişe' yi tekfir etmişler.¹⁰³

1.2.3.20.3. et-Tebiriyye

Osman'ı tekfirden kaçınmamışlar ama diğer hususlarda es-Süleymaniye gibi düşünürler.¹⁰⁴

1.2.3.21. İmamiyye

Şia'nın İmamiye itikadına mensup olan bir guruptur. Onlar, açık nasla imamlığın Ali'ye ait olduğunu, sahabenin küfre düştüğünü, imamlığın Caferi Sadık'tan sonra oğlu Musa el-Kazım'a, sonra oğlu Ali er-Rızâ'ya, sonra oğlu Muhammed et-Taki'ye, sonra oğlu Ali en-Naki'ye sonra oğlu Hasan Askeri'ye sonra oğlu Muhammed bin Hasan'a havale etmişlerdir ki, bu beklenen imamdır.¹⁰⁵

1.2.4. Hariciler

Şeyh cüneyd'in batıl guruplar arasında ele aldığı üçüncü gurup hariciliktir. Başlangıçta Ali b. Ebi Talib'e (r.a.) karşı çıkan ve daha sonra kendi aralarında

¹⁰² Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 22; Bkz. Meşkûr, a.g.e., s. 100-102.

¹⁰³ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 22; Bkz. Meşkûr, a.g.e., s. 476-477.

¹⁰⁴ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 22.

¹⁰⁵ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 22; Bkz. Öz, a.g.e., s. 244-246.

yirmiden fazla guruba ayrılan bir fırkadır. Bunlar, Kureyş'ten ashabın çoğunun kâfir olduklarını ileri sürmüşlerdir. İmametin sadece Kureyş'e ait olmasına karşı çıkmışlardır. Müminler tarafından seçilen her müminin İmametinin caiz olduğunu ileri sürerler. Tevhid, Kur'an ve va'd ve va'id gibi bazı meselelerde Mutezile ile aynı görüşü paylaşmışlardır.¹⁰⁶ Hariciler de kendi içlerinde 7 gruba ayrılırlar.

1.2.4.1. el-Muhakkime

Bunlar derler ki: İmamın bulunması vacip değildir, caizdir. Zalim imam azledilebilir, öldürülebilir. Bunlar, Osman ve birçok sahabeyi tekfir etmişlerdir. Yine bunlara göre büyük günah işleyen de kâfir olmuştur.¹⁰⁷

1.2.4.2. el-Beyhesiyye

Bunlara göre iman, dil ile ikrar ve Allah ve Resulü'nün getirdiğini bilmektir. Eğer bir kişi bir şeyin helal veya haram olduğunu bilmediği bir konuya girerse kâfir olur. Bunlardan bazıları da imam kâfir olursa ona tabi olanlar da kâfir olur demişler. Bunların hepsi, kulun kendi fiillerinin sahibi olması hususunda Mutezile'ye tabi olmuşlardır.¹⁰⁸

1.2.4.3. el-Ezrakiyye

Bunlara göre Ali, tahkimi kabul etmekle, Osman, Talha, Zübeyir, Aişe, Abdullah bin Abbas ve onlarla beraber olup, bunlarla savaşmayanlar ve büyük günah işleyenler kâfir olmuştur. Evli kişi zina etse dahi ona recm cezasını vacip görmemiş, iffetli erkeğe iftira atana iftira cezası vermemiş, ancak iffetli kadına iftira atana iftira cezası uygulanmasını vacip görmüşlerdir. Peygamberlikten sonra küfrü bilirse dahi kâfir bir peygamberin olabileceğini iddia etmişlerdir.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 22; Bkz. Öz, a.g.e., s. 193-198

¹⁰⁷ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 22; Bkz. Öz, a.g.e., s. 367-369.

¹⁰⁸ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 22; Bkz. Öz, a.g.e., s. 80-81.

¹⁰⁹ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 23; Bkz. Öz, a.g.e., s. 145-146.

1.2.4.4. en-Necedat

Bunlara göre, vacip olan adalettir ve hakça paylaşımıdır. İmam tayin etmek lazım değildir. Ancak bu ikisi onsuza olmazsa o zaman imam lazımdır. Tekfir hususunda el-Ezrakiye'ye tabi olup diğer hususlarda muhalif olmuşlardır.¹¹⁰

1.2.4.5. es-Sufriyye

Bunlar rey hususunda Ezarika'ya muhalif olmuşlar, fakat fiille değil de sözle niyeti caiz görmüşlerdir. Bunlara göre, had cezasını gerektiren bir günahı işleyen kişi, o günahla isimlendirilir ve kendisine kâfir denilmez. Mesela hırsızlık yapan hırsız, zina eden zani, iftira atan müfteri olarak isimlendirilir. Ama büyük günah olduğu için had cezası olmayan namaz ve orucu terk gibi büyük günah işleyen kişi kâfir olur ve bu kişiye kâfir denilir.¹¹¹

1.2.4.6. el-İbaziyye

Bunlara göre, Ehli kıbleden kendilerine muhalif olanlar müşrik değil kâfirdirler. Bunlarla evlenmek, mallarını ganimet saymak helaldir. Muhaliflerinin aleyhlerinde şahitliği kabul edilir ve büyük günah işleyen muvahhit olup mümin değildir. Münafığın müşrik olup olmadığı konusunda hüküm vermekten kaçınmak gerekir. Bir peygamberin mucizesiz ve delilsiz gönderilmesi cevazı hususunda tereddüt etmişlerdir. Ali ve birçok sahabeyi tekfir etmişlerdir. Bu guruptan olan Hafsiye şirk ve iman arasında marifetullahın olduğunu söyler ve onlara göre her kim Allah'ı tanırsa, cennet, resul, cehennem ve diğer rükünleri inkâr ederse ya da büyük günah işlerse o müşrik değil, kâfirdir. Onlardan olan Yezidiye de Acemlerden bir peygamberin gönderileceğini, yanında gökte yazılmış bir kitabın bir defada ona ineceğini ve Hz. Muhammed'in şeriatını terk edip Sabiilerin şeriatına döneceğini söylemişlerdir.¹¹²

¹¹⁰ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 23; Bkz. Öz, a.g.e., s. 420-422.

¹¹¹ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 23; Bkz. Öz, a.g.e., s. 492-493.

¹¹² Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.23; Bkz. Öz, a.g.e., s. 232-236.

1.2.4.7. el-Harisiyye

El-Harisiye'ye göre kulun bütün fiilleri kendisine isnad edilir ve istitaat fiille beraber olup ondan önce değildir.¹¹³

1.2.5. el-Fecaride

Şeyh cüneyd'in batıl guruplar olarak değerlendirdiği dördüncü gurup el-Fecaridiliktir. Onlar da kendi içlerinde 10 gruba ayrılmışlardır.¹¹⁴

1.2.5.1. el-Meymuniyye

Bunlar kula fiillerini nisbet ederler ve kulun o fiile fiili yapmadan önce kudret sahibi olduğunu söylerler. Allah'ın şerri ve günahı irade etmediğini kabul etmiş, evlatların çocuklarının ve kız/erkek kardeşlerin nikâhını caiz görmüşler. Ve derler ki Yusuf süresi kıssalardan herhangi bir kıssadır bu fîsk kıssası Kur'an'dan bir parça olamaz.¹¹⁵

1.2.5.2. eş-Şa'biyye

Eş-Şa'biye de aynen el-Meymune gibi düşünmüştür. Sadece kader meselesinde aralarında ihtilaf vardır.¹¹⁶

1.2.5.3. el-Hamriyye

El-Hamriye de onlardandır. Sadece bunlara göre kâfirlerin çocukları cehennemde olur.¹¹⁷

¹¹³ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 23; Bkz. Öz, a.g.e., s. 198-199.

¹¹⁴ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 23.

¹¹⁵ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 23; Bkz. Öz, a.g.e., s. 347-348.

¹¹⁶ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 23.

¹¹⁷ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 23; Bkz. Öz, a.g.e., s. 182.

1.2.5.4. el-Hazimiyye

El-Hazimiye de Şa'biye'ye muvafık olmuş, kaderin hayrını ve şerrini Allah'a havale etmişler. Kâfirlerin çocuklarının amelsiz ve şirksiz de olsalar cehenneme gideceklerini söylemişler.¹¹⁸

1.2.5.5. el-Etrafiyye

Etraf ehli, onlara şeriattan bilmeleri gerekip te bilmedikleri bir şeyi söylediklerinde Etraf ehlini terk edenler.¹¹⁹

1.2.5.6. el-Ma'lumiyye

Bunlar da Hazimiye gibi inanırlar. Sadece onların inançları üzerine şunu ziyade etmişler: Mümin, Allah'ı bütün isimleri ve sıfatları ile bilendir. Bunun dışındaki ise cahil olup, mümin değildir ve Allah kulun fiillerinin yaratıcısıdır.¹²⁰

1.2.5.7. el-Mechuliyye

Bunlar da Malumiye gibi inanırlar. Sadece bunlara göre, mümin olmak için Allah'ın bazı isimlerini bilmek yeterlidir.¹²¹

1.2.5.8. es-Saltıyye

Bunlar, Müslüman olan ve kendilerine sığınan herkese evlatları büyüüp buluş çağına ulaşıp onları İslam'a davet edinceye kadar sahip çıkarlar ve onu evlatlarından ayırmazlar.¹²²

¹¹⁸ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s.23; Bkz. Meşkûr, a.g.e. s. 208.

¹¹⁹ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 23; Bkz. Meşkûr, a.g.e. s. 152-153.

¹²⁰ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 23.

¹²¹ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 23; Bkz. Öz, a.g.e., s. 331.

¹²² Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 23; Bkz. Öz, a.g.e., s. 470.

1.2.5.9. Es-Sealibiyye

Bunlar, çocuklara velayeti gerekli görürler ve kölelerin zenginlerinden zekât alınıp fakirlerine verilmesini savunurlar. Ve her biri diğerlerine muhalif Ahnesiye, Muidiye, Şeybaniye, Mükremiye diye 4 kısıma ayrılırlar.¹²³

1.2.6. Mürcie

Şeyh cüneyd'in batıl guruplar olarak değerlendirdiği dördüncü gurup Mürcie'dir. Onlar da kendi içlerinde 5 gruba ayrılırlar. Bunların tamamına göre, nasıl ki küfür varken ibadetin bir faydası yoksa iman varken de günahın bir zararı yoktur. Bir görüşe göre de bunlar büyük günah işleyenlerin affedilmesi veya azab görmesi hususunda kıyamet gününün beklenmesini ve bir hüküm verilmemesini benimserler. Onlara göre, küfür, Allah'ı bilmemek, iman ise Allah'ı, Resulünü ve vahiy olarak indirdiklerini bilmektir. İmanın amelden başka olduğunu ileri sürerler. Bazılarının Mutezile fırkasına meyilli oldukları görülürken, bazıları da Ehl-i Sünnet'e yakınlığı ile bilinir.¹²⁴

1.2.6.1. Yûnusiyye

Bunlara göre, iman, Allah'ı bilmek ona teslim olup itaat etmek ve kalp ile muhabbettir. İbadeti terk etmek, günah işlemek imana zarar vermez ve bu kişi azap görmez. Onlara göre İblis Allah'ı biliyordu ancak kibirli olduğu için kâfir oldu.¹²⁵

1.2.6.2. Abidiyye

Bunlar da Yunusiye gibi inanırlar. Ancak onların akidesine ilaveten Allah'ın ilminin zatının gayrı olduğuna, diğer sıfatlarının durumunun aynı olduğuna ve Allah'ın insan süretinde olduğuna inanırlar.¹²⁶

¹²³ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 23; Bkz. Öz, a.g.e., s. 472-473.

¹²⁴ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 23; Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Firak*, s. 122; Eş'arî, *Makalat el-İslamiyyin*, s. 132-154; Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihel*, s.1/139-145.

¹²⁵ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 23; Bkz. Öz, a.g.e., s. 594.

¹²⁶ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 23; Bkz. Öz, a.g.e., s. 18.

1.2.6.3. Fesaliyye

Bunlara göre, iman, Allah ve Reslünü bilmek ve onlardan gelen her şeyi tafsilatlı değil icmalî olarak bilmektir. Mesela hac farzdır der ama Kâbe'yi bilmez, Mekke'yi bilmez ve hakeza Peygamberin Allah tarafından gönderildiğini bilir, Medine'de mi yoksa başka bir yerde mi olduğunu bilmez. Domuz etinin haram olduğunu bilir ama ne olduğunu bilmez.¹²⁷

1.2.6.4. Sevbanîyye

Bunlara göre iman, Allah ve Resulü'nün getirdiklerini ve fiillerin caiz olmayanını bilmek ve ikrar etmektir. Hepsinin ittifak ettikleri husus, Allah bir günahkârı affetse yahut ateşten çıkarmak istese çıkarabileceği, bundan dolayı bütün müminler ateşten çıkacak diye bir kuralın olmadığıdır.¹²⁸

1.2.6.5. Tevmenîyye

Bunlara göre iman marifettir, tasdiktir, ihlastır ve peygamberin getirdiklerini ikrardır. Bunun bazısını terk etmek küfürdür. Günah işleyene isyan etti derler ama fasık demezler.¹²⁹

1.2.7. Neccariyye

Şeyh cüneyd'in batıl guruplar olarak değerlendirdiği beşinci gurup Neccariye'dir. Bunlar Allah'ın, kulların fiillerinin yaratıcısı ve kulların, fiillerinin kasibi ve istitaatin fiille birlikte olduğu hususunda Ehl-i Sünnet'e muvafık olmuşlar. Diğer hususlarda Mutezile'ye muvafakat etmişlerdir. Bunlar da 3 guruptur. Kendi içinde üç fırkaya ayrılan bu fırka, Hüseyin b. Muhammed en-Neccarî (v. 230 / 844) tarafından ortaya atılan görüşleri benimsemiş bir fırkadır. Kader ve kadim sıfatın nefyi konusunda Mutezile fırkasına muhalefet etmişlerdir. Mürcie'nin irca fikrini kabul ederler. İmanın Allah'ı, Resulünü ve farzları bilmek olduğunu söylerler.

¹²⁷ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 23.

¹²⁸ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 23; Bkz. Meşkûr, a.g.e. s. 447.

¹²⁹ Şeyh Cüneyd, Haşiye, s. 23; Bkz. Meşkûr, a.g.e. s. 544.

Kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığı, istitaat ve va'id konularında Ehl-i Sünnet'e muvafakat etmişlerdir.¹³⁰

1.2.7.1. Burğusiyye

Bunlara göre Allah'ın kelamı, okununca arazdır, yazılınca cisimdir.¹³¹

1.2.7.2. Zaferaniyye

Bunlara göre Allah'ın kelamı onun gayrıdır ve onun zatının gayrı olan her şey mahluktur.¹³²

1.2.7.3. Müstedrike

Bunlara göre Allah'ın kelamı kesinlikle mahlûktur ve onların yani bu konuda muhaliflerimizin bütün sözleri yalandır.¹³³

1.2.8. Cebriyye

Şeyh cüneyd'in batıl guruplar olarak değerlendirdiği altıncı gurup cebriye fırkasıdır. Cebriye, kulların fiillerini Allah'a isnat eder. Eş'ariye ve Neccariye olmak üzere iki fırkaya ayrılır. Ancak her ikisi kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığı görüşünde birleşmişlerdir.¹³⁴ Öte yandan, bütün kelamcıların kabul ettiği bir tarifi bulunmamakla birlikte genellikle cebir anlayışı "insanların kendilerine has bir iradeye sahip olmadığını, zihnî ve amelî bütün fiillerinin ilâhî gücün zorlayıcı tesiriyle meydana geldiğini savunanlar" diye tanımlanabilmektedir. Bununla beraber Mutezile mensuplarıyla Ehl-i Sünnet kelamcılarının Cebriye kavramına yükledikleri anlamlar önemli ölçüde birbirinden farklıdır. Mutezile'ye göre Cebriye, kullara ait bütün fiillerin önceden belirlenmiş bir plan (kader) dâhilinde gerçekleştiğini ve bu tür fiillerin, kulun kısmî tesiri söz konusu olsa bile, ilâhî irade ve kudretten bağımsız olarak meydana gelmesinin mümkün olmadığını kabul eden

¹³⁰ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 23; Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Firak*, s. 122; Eş'ari, *Makalat el-İslamiye*, s. 132-154; Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihel*, s.1/139-145.

¹³¹ Şeyh Cüneyd, *Haşiye*, s. 23; Bkz. Öz, a.g.e., s. 86.

¹³² Şeyh Cüneyd, *Haşiye*, s. 24; Bkz. Öz, a.g.e., s. 595.

¹³³ Şeyh Cüneyd, *Haşiye*, s. 24; Bkz. Öz, a.g.e., s. 402.

¹³⁴ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 24.

gurupların adıdır. Buna göre kadere inanan ve kullara ait fiillerin Allah'ın yaratmasıyla oluştuğunu savunan bütün Sünnî ekoller Cebriye'ye dâhildir. Ehl-i Sünnet kelamcılarının çoğunluğuna göre ise insanlara ait fiillerin, kendilerinin hiçbir etkisi olmaksızın yalnız ilâhî irade ve kudretin tesiriyle gerçekleştiğini ve insanların gerçek anlamda herhangi bir fiil sahibi olmadıklarını iddia edenlere Cebriye denilir.¹³⁵ Cebir kulun fiilini Allah'a isnat olup, bunlar da iki guruptur; Bunlar Eş'ariye ve Neccariye'dir. Hepsi de orta derecede cebrin varlığından bahsetmişler. Bu da Allah'ın kulun fiilinin yaratıcısı, kulun da bu fiilin kasibi olması ve fiilin oluşmasında kulun hiçbir tesirinin olmamasıdır.

1.2.9. Cehmiyye

Bunlara göre kulun fiillerinde hiçbir kudreti yoktur. Kul fiilin ne asıl failidir, ne tesir edicisidir, ne de kesb edicisidir. Kulun durumu ölünün gassalın onu yıkarken durumu gibidir. Bu, sade bir cebirdir. Ve yine bunlara göre Allah bir şeyi olmadan önce bilmez. O zaman Allah'ın bilgisi hiçbir yerde olmaksızın hadistir. Ve Allah başkasının vasıflandığı vasıflarla vasıflanamaz. Mesela; ilim ve hayat gibi. Cennet ve cehennem halkı içlerine girdikten sonra fani olacaklardır, ta ki Allah'tan başka hiçbir şey kalmayınca kadar. Bunlar Allah'ın Ahiret'te görülmeyeceği, kelamın mahlûk olduğu, şeriat gelmezse bile akılla kâinatın bir yaratıcısının olduğunu bilmenin kişiye farz olduğu konularında Mutezile'ye muvafakat etmişlerdir.¹³⁶

1.2.10. Müşebbihe

Şeyh cüneyd'in batıl guruplar olarak değerlendirdiği yedinci gurup Müşebbihe fırkasıdır. Hepsi de Allah'ı mahlûkata benzetmişlerdir. Fakat bu benzetmenin keyfiyetinde 3 gruba ayrılmışlardır. Allah'ın sıfatları konusunda aşırı giden ve Allah'ı mahlûka benzeten bir fırkadır. Müteşâbihlerin zahirine sarılmışlardır. İsrailiyat kökenli mevzu hadisleri delil aldıkları ileri sürülmektedir.¹³⁷ Müşebbihe fırkasının ortaya çıkış sebeplerini şu şekilde

¹³⁵ İrfan Abdülhamid Fettâh, "Cebriye", *DİA*, VII/193.

¹³⁶ Şeyh Cüneyd, *Haşiye*, s. 24; Bkz. *Meşkûr*, a.g.e. s. 103-104.

¹³⁷ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 24.

özetlemek mümkündür: 1. Teşbih İnancı: Yahudiler'den Müslümanlara İsrâiliyat yoluyla intikal etmiş ve bazı hadisçiler arasında kabul görerek Müşebbihe fırkasını meydana getiren bir anlayıştır. Raşit Halifeler devrinde Müslümanlığı benimsemediği halde Müslüman görünen ve inançlarını Hz. Peygamber'e atfettikleri rivayetler yoluyla yaymaya çalışan Hristiyan ve Mecusi din adamlarının faaliyetlerinin de Müşebbihe fırkasının ortaya çıkmasında etkili olduğu kabul edilmiştir.¹³⁸

1.2.10.1. Gulat Şia Müşebbiheleri

Gulat Şii Müşebbihelere göre Allah, insan suretinde bir cisimdir. Belki bir erkektir. Başının üstünde tac vardır. Kalbi hikmet menbaidir. Başka cisimlere hulûl edebilir ve hareket edebilir.¹³⁹

1.2.10.2. Haşeviyye Müşebbiheleri

Haşeviyye Müşebbihelere göre, Allah, bir cisim olup onun azaları vardır. O'na dokunulur. Ancak diğer cisimler gibi etten kemikten oluşmamıştır.¹⁴⁰

1.2.10.3. Kerramiyye Müşebbiheleri

Kerramiyye müşebbiheleri de Allah'ın zatı konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Çoğunluğuna göre Allah yukarı taraftan arşın üzerindedir. Hareket eder ve iner. Aşağıya, ağırlığından arş inler. Bir kısmı da O, arş tarafındadır ama arşa değmez derler.¹⁴¹

Fazilet sahibi olanlardan bir kısmı temel mezhepleri 6 gurup saymış Neccariye'yi saymamış ve Mutezile'yi 12 grub saymış, İsvariye, İskafiye, Caferiye, Hişamîye, Salihîye, Amriye, Mameriye, Heşemiyye grublarını saymamışlar. Şia'yı da 32 gurup olarak saymışlar. Lisaniye, Bakırıye, Navestiye, Şemtiye, Efhasiye, Vakıfiye, Mersümiye, İsna Aşeriye, Ulyaniye, Kinaniye, Haimiye, Numaniye, Fadiliye, Mütenasihîye grublarını da saymışlar. Haricileri 15 gurup olarak saymış.

¹³⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Müşebbihe", *DİA*, XXXII/156.

¹³⁹ Şeyh Cüneyd, *Haşiye*, s. 24; Bkz. Öz, a.g.e., s. 403-405.

¹⁴⁰ Şeyh Cüneyd, *Haşiye*, s. 24; Bkz. Öz, a.g.e., s. 403-405.

¹⁴¹ Şeyh Cüneyd, *Haşiye*, s. 24; Bkz. Öz, a.g.e., s. 278-288, 403-405

Evmaniye ve Acarilerin bir nevi'ini ilave etmişlerdir. Cebrileri 3 saymış. Cehmiye, Neccariye, Dırrariye ve Müşebihhe'nin Gulatlarını da 5 saymışlar. Naciye fırkası ile birlikte 73 sayısını tamamlamışlardır.¹⁴²

Klasik bir gelenek olan yetmiş üç fırka sıralamasının Molla Halil ve onun öğrencileri tarafından da kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Hadisin sıhhati bir yana bırakılacak olursa, zira bu konu bizim alanımızı aşar, yetmiş üç sayısını tutturmanın biraz uğraş istediği malumdur. Bize göre yetmiş üç sayısı kesretten kinaye kabul edilse daha isabetli olur. Çünkü bu tür ifadelerin, her dilde olduğu gibi, Arap dilinde de sayıca çokluğu ifade için kullanıldığı bilinmektedir. Üstelik yetmiş üç tane fırkada tüm fırkaları sabitlemenin de bir anlamı yoktur.

¹⁴² Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 20-25.

İKİNCİ BÖLÜM

1. MOLLA HALİL'İN BİLGİ VE VARLIK ANLAYIŞI

1.1. Molla Halil'e Göre Bilgi ve Varlık

Kelam Bilimi'nin temel kavramlarının en önemli iki kavramı bilgi ve varlık olup, bunlar insan düşüncesi ile inancını belirlemektedir. Bu iki kavrama dair tanım nasıl yapılırsa düşünce ve inanç da ona göre şekillenir. Çünkü bu iki tanım insan düşüncesinin iki temel kuramıdır. Bu nedenle Molla Halil'in bu iki kavram hakkındaki yaklaşımı onun düşünce yapısını ortaya koymaktadır.

1.1.1. Eşyanın Hakikati

Molla Halil, Ömer en-Nesefî'den yaptığı bir alıntı ile konuya giriş yapmıştır: “Hak ehli olanlara göre eşyanın hakikati sabit ve mevcuttur.” Hak, vakıya mutabık olan hükümdür. İhtiva etmesi itibariyle sözlere, inançlara, dinlere, mezheplere de hak adı verilir. Hak söz, hak inanç, hak din, hak mezhep gibi. Hakk'ın mukabili ve zıddı batıldır. Sıdk tabirinin kullanılması ise özellikle sözlerde yaygınlaşmıştır. Sıdkın mukabili kizb'dir.¹⁴³ Ancak Sofistler, inat ettiklerinden bu gerçekleri kabul etmemişler ve müşahede ettiğimiz varlıkların yanılsama ve hayalden ibaret olduğunu iddia etmişlerdir.¹⁴⁴

Molla Halil, sofistlerin söylediklerinin bazı basiret ehlinin “*Kâinattaki her şey yanılsama ve gölgedir ya da aynalardaki yansımalarıdır. Allah'tan başka her şey batıldır.*” ifadelerinden farklı anlam taşıdığını ileri sürmüştür. Biz Molla Halil'in “basiret ehli”¹⁴⁵ ve Faruk Kazan'ın da “vahdet-i vücudu savunan basiret sahipleri”¹⁴⁶ olarak nitelendirdiği kişilerin ifadesi ile sofistlerin dedikleri arasında herhangi bir fark görünmemektedir. Acaba aynı ifadeleri sofistler kullanınca başka

¹⁴³ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 28; Süleyman Uludağ, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi Şerhu'l-Akaid*, (Dergâh yayınları,) s. 92.

¹⁴⁴ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 28

¹⁴⁵ Molla Halil, *Kavâidi'l-Akaid*, s. 28.

¹⁴⁶ Faruk Kazan, *Molla Halil'in Bilgi ve Varlık Anlayışı*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Kelâm Anabilim Dalı (basılmamış) Yüksek Lisans Tezi, s. 52, (Diyarbakır, 2013).

mana, basiret ehli kullanınca başka mana mı anlaşılır? Ayrıca Molla Halil'in hiçbir eserinden vahdet-i vücudu savunduğu anlaşılmadığı için, onun vahdet-i vücudu savunanları basiret ehli olarak nitelendirdiği iddiası gerçeği yansıtmamaktadır.

Molla Halil, sofistlerden İndiye fırkasının “eşyanın hakikati” meselesinin inançla ilgili olduğunu ileri sürdüğünü ifade etmiştir. Yani bir şeyin cevher olduğuna inanırsak cevher, araz olduğuna inanırsak arazdır. Ama sofistlerin ‘**la edriye**’ fırkası ise hayrete düşmüşlerdir. Molla Halil'e göre bunlar muhataba alınacak kadar değer taşımaz. Aslında bunları ateşe atmak gerekir ki ya ateşin hakikatine inansınlar ya da ateşte yansınlar.¹⁴⁷

1.1.2. Bilgi

İnsanoğlunu diğer varlıklardan ayıran temel özelliği, onun eşya ile ilgili kavram oluşturup bilgi üretebilmesidir. Ancak bilgi her ne kadar apaçık bir şey olup tanımına bile ihtiyaç olmadığı söylene de tanımında en çok ihtilafın yaşandığı bir konudur. İhtilafın sebebi önkabullerden kaynaklamakta olup bu kabuller her düşünce ve inanç sistemine göre farklılıklar arz etmektedir.

Molla Halil'e göre bilgi, temelde yaratılanlardan yola çıkarak yaratıcının varlığını ispat etmeye mebnidir. Nitekim yaratıcının birliği, sıfatları, fiilleri ve diğer semiyât konularını kavrayabileceğimizden konuyu müşahede edilebilen şeylerle başlamanın uygun olduğunu söylemektedir. Zira bu şekilde daha önemli olan İlâhi hakikatlere ulaşım bilgi elde edebiliriz.¹⁴⁸ Yani Molla Halil'e göre, bilgi var olanı da yok olanı da kapsamaktadır.

1.1.2.1. Bilginin Tanımı

Günümüzde bilimsel bilgi tanımı olarak kabul edilen ve Mutezile ile İslam filozoflarının da kabul ettiği bilgi tanımı; “bilgi, bilen (süje) ile bilinen (obje) ilişkisidir”, şeklinde yapılan bir tanımdır.¹⁴⁹ Bu tanıma göre nesne olmadan bilgi olmayacağı için bu tanım Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından bu tanım kabul

¹⁴⁷ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 29.

¹⁴⁸ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 28.

¹⁴⁹ <http://nihalhoca.blogcu.com/bilginin-tanimi/4084079>. (Alıntı tarihi: 20 Haziran 2018)

edilmemiştir.¹⁵⁰ Ehli Sünnet âlimleri arasında ittifak edilen bir bilgi tanımı olmasa da en azından temel şeyler üzerinde bir mutabakat bulunmaktadır. O da Allah'ın var olanı da yok olanı da bileceğidir.¹⁵¹

Çok emin olduğumuzu düşündüğümüz bilgi, aslında hakkında çok şey bilmediğimiz, hatta bundan da öte birbirine karıştırdığımız bir konudur. Bunun sebebi: algı, istidlali bilgi ve kesin bilgiye ayırım yapmaksızın hepsine bilgi denmesidir. Bu nedenle algının ve bilginin gerçek anlamda tanımlanması gerekir. Zannederseniz bu kargaşa her yerde olduğundan Molla Halil de bunların ayrı ayrı tanımını yapmıştır.

Bilgi, zihinsel varlığı kabul eden bilim adamlarına göre, insan aklında, bir şeyin tasavvurunun hâsıl olması olarak açıklayabileceğimiz idraktır. Yani, bilgi onu kavram olarak görenlere göre bir şeyden hâsıl olan suretlerin insan zihninde oluşan izleri, şekil olarak görenlere göre de zihinde meydana gelen suretleridir.¹⁵²

İdrak edilenle ile idrak eden arasındaki ilişkinin varlığına ya da yokluğuna hükmetmeksizin meydana gelen idrake basit tasavvur denir. Müdrük ile idrak edilen arasındaki ilişkinin varlığına hükmediliyorsa tasdik ile tasavvurdur. Yani idrakin şartı tasavvur ve yargıdır. Başka bir ifade ile tasdik yargıyı beraberinde getiren tasavvurdur.¹⁵³

Bu tasavvurlar ya külli olur ya da cüzi olur. Molla Halil'e göre külliyat ve cüziyatı idrak eden akıldır. Buna "nefs-i natika" da diyebiliriz. İdrakin güçlülük oranı bıçağın kesme oranına benzer. Maddi cüzilerin suretinin resimlenmemiş olması, ya da külliyat gibi resimlenmiş olması arasında bir fark yoktur. Cüziyat, basit ve soyut olduğundan resimlenmiş değildir; basit olduğundan cüzi suretle nitelendirilemez ve bölünmeye tabidir.¹⁵⁴

Öte yandan soyut cüziyatın resimlenebileceği de ileri sürülmüştür. Ancak bu durumda havas resimlemenin aracı olarak kabul edilir. Yani Molla Halil resimlemenin aracı eğer havas ise cüziyatın soyut olmasına rağmen

¹⁵⁰ Nesefî, Ebu'l-Muin (h.508), *Bahrü'l-Kelam fî Akaidi Ehli'l-İslam*, (1327. Konya), s. 3.

¹⁵¹ Nesefî, Ebu'l-Muin, *Bahrü'l-Kelam*, s. 4.

¹⁵² Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 29.

¹⁵³ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 29.

¹⁵⁴ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 29.

resimlenebileceğini öne sürmektedir. Nitekim gözümüz açık değilse gözle görülen cüziyatı idrak edemeyiz ve herhangi bir suretin resimlenmesi mümkün değildir. Fakat gözümüzü açarsak bir suretin resimlendiğini fark ederiz.¹⁵⁵

Molla Halil'e göre, soğuk ve sıcak şeklinde cüziyatın nitelendirilebilmesinden nefsin nitelendirilmesi gerekmez. Zira bu tür resimleme eşyanın mahiyetinin kendisi ile kaim olmasını ve onun içinde cereyan etmesini gerektirmez. Bu resimlendirme aynı olmadığından, sadece gölgesel olduğundan herhangi bir şey gerekmez. Ayrıca bunlar huzuri (eşyanın zatını bildiğimiz gibi) ve husulü (harici eşyayı bildiğimiz gibi) olmak üzere ikiye ayrılır. Bunların her biri ya zaruridir ya da nazaridir.¹⁵⁶

Molla Halil, bu görüşün hak ve doğruya ulaşan mezhebin (Ehl-i Sünnet'in) görüşü olduğunu savunur. Ama bu görüşten maksat, son bahsettiği konu mu yoksa hükema diye ta baştan beri sonuna kadar zikrettiği tüm görüşleri mi? bu durum çok açık değildir. Eğer Molla Halil tüm görüşler için bunu söylüyorsa o zaman onun felsefe taraftarı olduğunu söyleyebiliriz. Ama bununla tüm görüşleri kastetmiyor da son söylediklerini kasdediyorsa, o zaman da Molla Halil tüm görüşleri sıralayıp sonunda da tercih ettiği görüşü vurguluyor demektir. Bu nedenle ayrıca bu görüşlerin Ehli Sünnet'e uygun olduğunu söylemeye gerek yoktur. Ancak bu görüşlerin son dönem Eşari ulemasına daha yakın olduğunu söyleyebiliriz.

1.1.2.2. Bilgi Çeşitleri

Bilgiyi tasdikini oluşturduğunu söyleyen Molla Halil, bu tasdikleri daha doğrusu tasdikli tasavvurları zorunlu ve nazari diye de ikiye ayırmıştır. Ehl-i Sünnet geleneğinde bilgi genelde zorunlu ve istidlali diye ikiye ayrılır. Molla Halil de bu geleneğe uymuştur.

1.1.2.2.1. Zorunlu (Kesin) Bilgi

Bu bilgi, beş duyu organları ile elde ettiğimiz bilgilerde olduğu gibi, nazar ve kesbe ihtiyaç olmadan bilinen apaçık (bedihi) bilgilerdir. Zira beş duyu ile

¹⁵⁵ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 30.

¹⁵⁶ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 30.

algılanan bilgiler bu durum yanılma hariç hep böyledir. Kesin bilgi, beş duyu organlarıyla ile bilinen şeyler olabileceği gibi sadece akıl ile bilinen şeyler de olabilir. Şöyle ki, küllinin cüziden büyük olduğunu kabul etmek ve dördün, eşit olarak ikiye bölünmesinden yola çıkarak çift olduğunu iddia etmek kesin bilgidir. Bunun için nispetin idrak edilmesinde iki tarafın tasavvur edilmesi yeterli olabilir.¹⁵⁷

Bazen iktisabî bilginin zıddına zaruri bilgi de denilmiştir. Ve bu “elde edilmesi insanın gücü ve iradesi dahilinde olmayan bilgidir”, şeklinde tefsir edilmiştir. Bazen da istidlali bilginin zıddına zaruri bilgi adı verilmiştir ve bu da “delil üzerinde düşünüp taşınmadan öğrenilen bilgidir” tarzında izah edilmiştir. Bu noktadan hareket eden bazı alimler duyu organlarıyla hasıl olan bilgiyi “iktisabî” saymışlardır. Yani onlara göre bu çeşit bilgiler, iradeli olarak doğrudan sebep ve vasıtalara başvurularak elde edilmektedir. Diğer bazıları ise hisse dayanan bilgileri zarurî bilgi olarak kabul etmişlerdir. Yani onlara göre bu nevi bilgiler kıyas ve istidlal yapmadan hasıl olmaktadır.¹⁵⁸

Akıl ve işitsellik ya da diğer duyu organların birleşmesinden meydana gelen bilgi de bedihilerden sayılabilir. Tevatür, tecrübe ve sezgi, (delile dayalı tahmin) eğer bilgi ifade ediyorsa Molla Halil’e göre bedihilerden kabul edilir.¹⁵⁹

Görüldüğü gibi, bedihiler, aşikârlık ve gizlilik açısından farklı olabilir. Fakat kimileri bedihiler arasında farklılık olmadığını ve olmaması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Zira bir ikinin yarısıdır ile tevatür hükümleri arasındaki farklılık, alışkanlık ve kullanım yoğunluğundan kaynaklıdır. Yani bir şeyin tevatürle bilinmesinin, “bir ikinin yarısıdır” ifadesi kadar kesinlik taşımadığı düşünülür. Ancak bu farklılığın kaynağı insanların kullanımından kaynaklanmaktadır. Başka bir ifade ile “İstanbul’un fethi 1453’de gerçekleşmiştir” cümlesinin ifade ettiği yargı ile “bir ikinin yarısıdır” cümlesinin ifade ettiği yargı aynı kesinlikte ve aynı açıklıkta (bedihi)’dir. Ancak kullanım itibariyle ikincisi birincisinden daha kesin görülmektedir. Burada sorun “İstanbul’un fethi 1453’de gerçekleşmiştir” cümlesinin ifade ettiği yargıda değildir. Sorun bu cümleyi söyleyenin güvenilir olup

¹⁵⁷ Molla Halil, *Te’sîsü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 30.

¹⁵⁸ Taftazani, Sadettin, Hz. Süleyman Uludağ, *Şerhu’l-Akaid*, (İstanbul, 1982), s. 120.

¹⁵⁹ Molla Halil, *Te’sîsü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 30.

olmamasındadır.¹⁶⁰ Molla Halil'in bu konu ile ilgili görüşünün isabetli olduğunu söyleyebiliriz.

1.1.2.2.2. Nazari Bilgi

Lügatte “nazar” bir şeyi kıyaslayarak ve takdir ederek tefekkür ve teemmül etmek, göz dikip bakmak, korumak, gözle görmek, karşı karşıya ve yüz yüze gelmek, düşünmek, dikkat ve özen ile düşünmek anlamlarına gelmektedir. Bazen sadece teemmül ve inceleme, araştırma anlamında da kullanılmaktadır.¹⁶¹ Nazarın sözlük anlamı kıyası da kapsamaktadır, fakat nazar kıyastan daha geneldir. Kelamî ve felsefî terim olarak nazarın genellikle tefekkür ve itibar ile aynı anlama geldiği ifade edilmektedir. İtibar bizzat görülenin bilgisinden hareketle görülmeyenin bilgisine ulaşmak üzere düşünmek demektir. Nazar konusunda yapılan tariflerin en yaygını Bakillanî'ye aittir. Bakillanî'ye göre nazar, kendisiyle ilim veya zann-ı galip elde edilmeye çalışılan düşüncedir. Başka bir ifade ile nazar, incelenen şeyin tefekkürü sonunda oluşan kesbî bilgidir. Kesbî olması bu ilmin, ilim sahibi kişiye, Allah'tan bahşedilen bir kudretle meydana gelmiş olması demektir.¹⁶²

Nazari bilgi, istidlal ve düşünme sonucu elde edilen bilgidir. Buna nazari ilim de denir ve inceleme, araştırma yoluyla kazanılan bilgi olarak tarif edilir. Molla Halil, nazar ve istidlali, bilinmeyene ulaşmak için tasviri ya da tasdiki olarak bilinenlerin belli şekillerde tertip edilmesi olarak tarif etmektedir.¹⁶³

İnsan bir konuda yürüttüğü düşünme işlemini delillere dayanarak gerçekleştirir. Her ne kadar insan isteğine ulaşıyormuş gibi gözükse de asıl insanı yönlendiren bu delillerdir.

1.1.2.2.2.1. Delil ve Çeşitleri

Delil kelimesi “delalet” kökünden mübalağa ifade eden¹⁶⁴ bir sıfat olup sözlükte mürşit, yani yol gösteren, doğru yola ve sonuca götüren anlamlarına

¹⁶⁰ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 30.

¹⁶¹ Ez-Zebidi, Muhammet Murtaza el-Hüseyni, *Tacü'l-Aruz min Cevahiri'l-Kamus*, (th. Abdü'l-Aliim et-Tehavi, Kuvet, 1974), XV/245.

¹⁶² İbrahim Coşkun, “Fahreddin Er-Râzî'ye Göre Nazari ve İstidlali Bilgi Üzerinden Kelam Karşıtlığı Yapan “Haşvîyye”nin Tutarlılığı”, *Journal of Islamic Research* (2016; 27 (3):251-73.

¹⁶³ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 30.

¹⁶⁴ Ragıb el-İsfehani, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an*, (Darü'l-Ma'rife, Beyrut, tsz.), s.171.

gelmektedir.¹⁶⁵ Molla Halil de delili mürşit ve yol göstermeye yarayan şey olarak tarif etmiş ve onu terim olarak, tasdiki bir belirsizliği bilmeyi sağlayan iki önermenin bileşeni saymıştır. Başka bir ifade ile delil, bilinenden hareketle bilinmeyene götüren araçtır.¹⁶⁶

Kelam ilminde ise delillendirme, delil üzerinden yapılır. Bundan dolayı ilk dönem ve sonraki dönem kelimcilerinin hepsi delil ve çeşitleri üzerinde durmuşlar ve farklı tanımlar yapmışlardır.¹⁶⁷ Usulcüler ise delilin şekline bakmaksızın onu, “bir şeyin kendisi ya da ahvali hakkında yapılan iyi bir araştırmayla haberi bir matluba ulaşmaya olanak sağlayan şey” diye tanımlamışlardır. Molla Halil, “usulcüler” olarak isimlendirdiği bilginlerin kimler olduğunu belirtmemiştir. Ancak siyak ve sibaktan anlaşıldığı kadarıyla usulcüler ifadesinden fıkıh usulü ile iştilal eden bilginler kastedildiği anlaşılmaktadır. Usulcülere göre delil, mürekkep ve müfret olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.¹⁶⁸

1.1.2.2.2.1.1. Mürekkep Delil

Mürekkep delilde, tertibe ve durumun ortaya konmasına bakılır. Bu da matlubun konusu olan küçük önerme ile kendisine hüküm atfedilen ve suretten hali olan büyük önermeden oluşur.¹⁶⁹

1.1.2.2.2.1.2. Müfret Delil

Müfret delilde, alemin yaratana, ateşin dumana ve “وأقيموا الصلاة” namaz kılın¹⁷⁰ emrinin namazın farz olduğuna delalet ettiği gibi, kıyasın sureti hâsıl olacak bir biçimde iki önermenin ve bu örmelerin birbirine olan yakınlıklarının ortaya konmuş olmasına bakılır.¹⁷¹ Dolayısıyla, “âlem hâdistir ve her hadisin bir mucidi vardır”, “ateş yakıcıdır ve her yakıcı olan şeyin dumanı vardır”, “namazı kılın bir emirdir ve her emir onun farz olduğunu bildirir” gibi önermelerle matluba

¹⁶⁵ Ez-Zebidi, *Tacü'l-Aruz*, 28/501; Hüsyen Şahin, *Kelamcılara Göre Delil Ve Delil Türleri*, Kelam Araştırmaları XII/1 (2015), s. 453-472.

¹⁶⁶ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 31.

¹⁶⁷ Bkz. Yıldız, Fatih, *Mütekaddimun ve Müteahhirun Dönemi Kelamcılarında Delil*, (Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2010), s. 25.

¹⁶⁸ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 31.

¹⁶⁹ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 30.

¹⁷⁰ Bakara, 2/43.

¹⁷¹ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 31.

ulaşlmıştır; yani matlup gerçekleşmiştir. Şu hâlde, Usulcülere göre buna kıyas-ı katî ve burhan denebilir. Yani iki önermenin her biri kesindir. Bu konuda istidlalin illetten ma'lula ya da ma'luldan illete olması fark etmez. Bu genelleme usulcüler ve fakihlerin yöntemlerine göredir. Zira onlara göre matlup ameldir. Amel ise bilgiye bağlı değildir. Fakat filozoflar ve kelamcılara göre matlup bilgi olduğundan tarif de farklı yapılmıştır.¹⁷²

Molla Halil, usulcülere göre delil ve türlerini ele aldıktan sonra tarif üzerinde durmuş, usul ve Arapça bilginlerine göre tarifin had'in eş anlamlısıdır. Had ise bir şeyi diğerinden ayırt eden unsurdur ve şu kısımları içerir: el-haddi't-tam (tam tanım) haddü'n-nakıs (eksik tanım), er-rsmi't-tam (tam resim¹⁷³) resmü'n-nakıs (eksik resim), en meşhur hangisi ise onunla lafzi bir tarifin yapılması.¹⁷⁴

Bazen mutlak tasdike bilgi denir ve karşılığı tasavvur olarak bildiğimiz marifettir. Bu durumda “علمته قائما= onun ayakta durduğunu öğrendim” ifadesinde olduğu gibi iki nesne alan bir fiil iken tek nesne alır. Bu durumda bilginin bilgisizlikten sonra öğrenme yoluyla gelmesi zorunludur. Yani ilim marifet anlamında kullanıldığında, “onun kaim olduğunu bildim” diyen bir kişi bu sözü söylemeden önce cahil yani bilgisizlikle nitelenmiştir. Dolayısıyla Allah arif denmez, alim denir. İlmin en meşhur manası, özel bir tasdiktir. Tasdik ise zihnin vardığı kesin yargıdır ki söz konusu yargıyı gerektiren vakaya mutabıktır. Eğer söz konusu vakıa yargıyı gerektirmiyorsa bu sahih itikat ve taklit, hüküm kesin olmayıp vakıa her iki tarafa eşitse mesafede ise şek olarak tarif edilir.¹⁷⁵

Bazen zan ve vehim içeren mutlak tereddüte, fakihlerin, “من تيقن طهرا أو حدثا” “و شك في ضده وإلا فالراجح ظن” ifadesinde olduğu gibi mecaz olarak şek denir. Bazen da “الَّذِينَ يَطْمَئِنُّونَ” (onların mümin olduklarını bilirsiniz/zannederseniz), “فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ” “أَنَّهِنَّ مُلَاقٍو رَبِّهِنَّ” (rablerine kavuşacaklarını bilirler) ayetlerinde olduğu gibi mecaz olarak bilgi adı verilir. Vakaya mutabık olmayan vehim tercih ve bozuk itikat olup mürekkep cehil olarak adlandırılır. Ama basit cehil ise, idrakten tamamen yoksun

¹⁷² Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 31.

¹⁷³ Burdaki resimden maksat günümüz anlamındaki resim olmayıp tanım çeşitlerinden biri olup, tanımlanan şeyin kendi dışındaki şeylerle tanımlanmasıdır. (Razi, *el-Muhassal*, s. 19)

¹⁷⁴ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 32.

¹⁷⁵ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 32.

ve o yargının yok olmasıdır. Molla Halil'e göre bu durum küçük bir iltifatın bulunması halinde sehiv, yoksa nisyandır.¹⁷⁶

Kelamcılar, zihinsel varlığı inkâr ettiklerinden, ilmin, nefisle kaim hakiki bir sıfat olduğunu ileri sürmüşlerdir. Onlara göre nefis, izafet sahibidir ve birden fazla da değildir. Ancak aralarında, Allah'ın sebepleri meydana getirmesiyle yaratmış olduğu parçaların değil taallukatlarının çoğunluğu itibariyle derece farkı olabilir. Ayrıca kelamcılar şöyle derler: ilim, bulunduğu kişide mezkûrun olduğu gibi tecelli ettiği bir sıfattır. Yani mevcut ve ma'dum olarak tanımlanan mezkurun anlaşılmasıdır. Bilgi aklın idrak ettiği yakını olan veya olmayan tasavvurlar ile tasdikleri ve duyu organlarının idraklerini kapsar. Fakat bundan yola çıkarak hayvanların da bilgi sahibi olduğu iddia edilemez. Zira bu iddia örf ve dil kurallarına aykırıdır. Ayrıca duyu organlarının idrakinden kasıt duyu organlarıyla aklın idrakidir. Ya da hayvandan nefyedilen bilgi duyusal olmayan bilgidir.¹⁷⁷

Kelamcılar, ilmin, aksine ihtimal vermeyecek bir şekilde temyizi/ayrıt etmeyi gerektiren bir sıfat olduğunu ileri sürmüşlerdir. Molla Halil kelamcılarının bu tanımına şu şekilde açıklık getirir: temyiz mûtealliki temyiz nakizine ihtimal vermez. Nitekim bu temyiz duyu organlarının idrakine şamil ise mana ve tasavvur itibarıyla taklit üzerine mebni değildir. Zira iki nakizin bir arada olması ya da kalkması itibariyle iki mumten'i ile açıkladığımızda onun nakizi yoktur. Fakat iki nakizi kendi zati itibarıyla iki mütenafi ile açıkladığımız öyle değildir. Molla Halil ekseriyetin bu görüşü benimsemelerine rağmen isabetli bir görüş olmadığını ileri sürmektedir. Zira bu görüşün doğru olduğunu kabul etmek birçok mantık kurallarının ihmal edilmesine neden olduğu gibi yakinî olmayan şeyleri de ihtiva da eder. Çünkü temyizden kasıt kendisi ile temyiz gerçekleştiği şeydir. Bu, tasavvurda suret mûteallikinde ise mahiyettir. Tasdikte nefyi ve ispat mûteallikinde ise iki taraftır. Mesela, bizim bilgimizin insan mahiyetine taalluk ettiğini varsaydığımızda zihinde ona mutabık bir suret meydana gelir ki onun asla nakizi yoktur. Eğer bilgimiz alemin hadis olduğuna taalluk ederse, o zaman bize göre, diğerinden ayrıt ettiği için iki tarafın birinin diğer tarafa ispatı söz konusudur. Fakat bu mutabakat, bazen kesin ve bedihi ya da duyusal olabileceği gibi, bu durumda

¹⁷⁶ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 32.

¹⁷⁷ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 33.

nakize yani nefye ihtimal vermeyen delillerden alınmış olur, bazen da mutabakat öyle (kesin, bedihi ve duyusal) olmayabilir.¹⁷⁸

Öte yandan kelamcılar, beş iç duyuyu kabul etmezler. Onlar bu görüşlerini, nefsin maddi cüziyatı idrak edemeyeceği için tek yönlü olan idrakin de her iki tarafı algılayamayacağına ve külün (genelin/tümelin) İslam alimlerine göre batıl kabul edilmesine dayandırırılar. Böylece kelamcılar, sezgi, tecrübe, bedihi ve nazariyatlara detaylı bir biçimde bakma gereği duymamışlardır. Hepsinin kaynağının akıl olduğunu söylemişler ve dini bilgilerin kaynağının ise haberi sadık olduğunu ileri sürerek filozofların incelemelerini kabul etmemişlerdir. Zahiri maksat üzerinde hareket etmişlerdir.¹⁷⁹ Onlar, bilgi kaynaklarının insan, cin, ve melekler için söz konusu olduğunu Allah Teâlâ için söz konusu olmadığını söylerler. Allah Teâlâ'nın ilmi, her zaman vardır, kadim ve bedihidir. Bilgi edinme yolları olarak bilinen üç sebebin herhangi birine bağlı değildir.¹⁸⁰

1.1.2.3. Bilgi Edinme Yolları

Her düşünce ve inanç sistemine göre bilginin nasıl elde edilebileceği konusu da farklılık gösterse de temelde çoğunluğun kabul ettiği bilgi edinme yolu üçtür.

1.1.2.3.1. Sağlam Duyular

İşitme, görme, koklama, tatma ve dokunmadan ibaret bu duyu organlarının her birinin farklı algılama alanları vardır. Mesela; sıcaklık ve tatlılık tatma ile algılanır. Dokunmanın da farklı algılama gücü vardır. Eğrilik ve düzlüğün anlaşılması dokunmanın keyfiyeti ve sayısına göre akıl ile anlaşılır.

1.1.2.3.2. Haberi Sadık

Haberi Sadık, nakleden insan sayısı niteliğine bağlı olan mütevatir haber ve vahye dayalı peygamber haberi olmak üzeri ikiye ayrılır.

¹⁷⁸ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 33.

¹⁷⁹ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 34.

¹⁸⁰ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 34.

1.1.2.3.2.1. Mütevatir Haber

Yalana düşmeleri tasavvur edilemeyecek bir topluluğun aynı şekilde benzeri topluktan naklettiği haberdur. Hakkında icma gerçekleşen haberler de tevatür niteliğindedir. Doğruluğun dayanağı nakil sayısının çokluğudur. Belirli bir sayıda olması bir ölçü olarak belirlenmemiştir. On iki, yirmi, kırık, yetmiş ya da üç yüz on üç olabileceği öne sürülmüştür. Bazı ayetlerde geçen bu sayılar bir haberin tevatür niteliği taşımasında kimileri tarafından bir kıstas olarak öne sürülmüştür. İlgili ayetlerin bazıları mealen şöyledir: “*Onlardan on iki güvenilir gözetleyici göndermiştik*”¹⁸¹, “*Eğer içinizde sabreden yirmi (kişi) bulunursa...*”¹⁸², “*Ey Peygamber, sana ve seni izleyen müminlere Allah yeter*”¹⁸³, “*Musa belirlediğimiz buluşma zamanı için kavminden yetmiş adam seçip-ayırdı*”.¹⁸⁴ Bedir ve diğer gazvelere katılan mücahitlerin sayısı ile ilgili haberler de tevatür niteliğindedir.

1.1.2.3.2.2. Peygamberin Haberi

Mucizelerle desteklenmiş peygamberlerin haberi, yani Allah’tan melekler ve peygamberler aracılığıyla bize ulaşan haberler, haberi sadıktır ve bilgi edinme yollarından biridir. Şu hâlde, engellerden uzak kutsal ruhlara sahip kişilerin kalplerine feyiz yoluyla inmiş mana olarak açıklanan ilham hüccet değildir. Yani Molla Halil’e göre feyiz yolu ile kalbe doğan ilham bilgi edinme yolu ya da bilgi kaynağı değildir. İlhamla sabit olan bilgi zaruri bir şekilde vahye dayanıyorsa kesinlik ifade eder. Ancak bu, usulce bilinen, nakli delillerin zan ifade etmesi ilkesine aykırı değildir. Vahye dayalı ilhamın kesinlik ifade etmesi, vaziyet ve lafızları tanımaya olan ihtiyaçtan ve lafızların hakikat ya da mecaz olabileceğindedir. Lakin deliller kesinleşirse bilginin de kesinlik kazanması muhakkaktır.¹⁸⁵

¹⁸¹ Maide, 5/12.

¹⁸² Enfal, 8/65.

¹⁸³ Enfal, 8/64.

¹⁸⁴ A’raf, 7/155.

¹⁸⁵ Molla Halil, *Te’sîsü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 35.

1.1.2.3.2.3. Akıl

İstidlal ve nazar ile sabit olan bilgiler kesbi bilgilerdir. Akıl, istidlal ve nazar olmadan meydana gelen bilgiler ise zaruri bilgilerdir. Bedihi bilgiler ve diğer yakinî bilgiler buna dahildir. Kesbi bilginin karşıtına zaruri bilgi denebilir. O da tahsili mahlukun kudreti dahilinde olmayan, mahlukun çabası ve iradesi olmadan Allah'ın var ettiği bilgiler.¹⁸⁶

1.1.3. Varlık

Âlem, yani yaratıcının varlığını bilmemizi sağlayan şey, Allah'ın zatı ve sıfatlarından başka bütün varlıklardır. Arş, kürsü, gökler, yerler ve o ikisinin arasında bulunan her şey, canlısı ve cansız hepsi yoktan var edilmiştir. Yoktan var edilmiştir derken zaman itibariyle önceden yokken sonradan var olmuştur, demek istiyoruz. Ayrıca Molla Halil, muhaddisler ve Ehli Sünnet başta olmak üzere bütün seleflerin bu görüşte olduğunu ve buna muhalefet edenlerin sadece filozoflar olduğunu öne sürmektedir.¹⁸⁷ Nitekim filozoflar göklerin ve yerin tüm şekil ve maddeleriyle kadim olduğunu iddia etmişler, yırtılma (hark) ve bitişmeyi (iltiyâm) kabul etmemişlerdir.¹⁸⁸ Ayrıca filozoflara göre, yeryüzünü meydana getiren toprak, su, hava ve ateş gibi unsurlar, maddeleri ve suretleriyle ezeldir. Ancak bunların ezeli oluşu nevi ve cins itibariyledir. Bu madde hiçbir zaman herhangi bir suretten ayrı kalmamıştır, manasına geldiğini iddia ederler. Filozoflara göre maddedeki şekiller tek tek hadis olsa bile nevi ve cinsi itibariyle ezeldir, hadis değildir. Evet, filozoflar da Allah Teâlâ'dan başka her şeyin hadis olduğunu söylemişlerdir. Lakin onların dilinde “hudus” bir şeyin başka bir şeye muhtaç olması manasına gelmektedir. “Öncesinde yokluk bulunan varlık” manasını ifade etmemektedir.¹⁸⁹

Eflatun'un, kâinatın zaman itibariyle hadis olduğunu söylediği ileri sürülmektedir. Ancak onun insan nefsinin ezeli olduğunu söylemesi ve soyut

¹⁸⁶ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 36.

¹⁸⁷ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 36.

¹⁸⁸ Şemse'd-Din Ebu'l-Muhammed b. Ahmed (ö: 1188H), *Levami'l-Envar*, (Dimaşk, 1982), s. 294.

¹⁸⁹ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 36; Süleyman Uludağ, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi Şerhu'l-Akaid*, (Dergâh yayınları, 1982), s. 123.

uzaklık görüşü, onun da diğer filozofların görüşlerini paylaştığını göstermektedir. Calinus ise konu hakkında susmayı tercih ettiğinden filozoflardan sayılmamıştır. Kelamcılar ise filozofların görüşlerini çürütmede çok aşırı gitmişlerdir.¹⁹⁰

Molla Halil giriş mahiyetinde bu görüşleri serdettikten sonra varlık delili olarak öncelikle “alemin hudus” delilini zikretmektedir.

1.1.3.1. Âlemin Hâdis (Yaratılmış) Olması

İslâm âlimleri, özellikle kelim ilmi ile işigal eden alimler, Allah’ın varlığını ispatta genellikle hudus delilinden yararlanmışlardır. Hudus deliliyle, alemin hadis (sonradan) olması prensibinden hareket ederek Allah’ın yegâne yaratıcı olmasını ispat ederler. Hudus delilini ileri sürmeğe de âlemin aslını oluşturan iki unsuru zikirle başlarlar. O da âlemin cevherler ve ârazdan meydana gelmiş olmasıdır. Molla Halil de diğer kelamcılar gibi, alemin hudus, yani sonradan var olduğunu şu şekilde ispat etmeye çalışmıştır:

Alem hadistir, zira alemdeki varlıklar ya ayandır ya da arazdır. Alemdeki varlıklar, eğer başkasına dayanmadan bizatihi, kendi kendine ayakta durabiliyorsa, buna ayan denir. Aksi halde araz denir.¹⁹¹ Arazı anlayabilmek için önce ayanın tarifini yapmak lâzımdır.

1.1.3.2. Ayan

Ayan ya mürekkeptir (bileşiktir), buna cisim denir (yani iki ya da daha fazla parçadan oluşan maddelerdir) ya da mürekkep değildir (basittir), buna da cevher veya Cevher-i fert ve bölünmeyi kabul etmeyen bir parça gibi isimler verilir. Cevher-i fert, ne fiilen ne hayalen ne de farazî olarak bölünebilir. Başka bir ifade ile cevher-i fert, sabit vasıflara sahip bölünmeyen tek cisimdir. Ama araz, ileride izah edileceği gibi, gelip geçici vasıflara sahiptir. İbni Sina ise, cevheri kaim bizatihi, yani herhangi bir mahele ihtiyacı olmadan kendi kendine var olan her şey olarak tarif eder.¹⁹²

¹⁹⁰ Molla Halil, *Te’sîsü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 37.

¹⁹¹ Molla Halil, *Te’sîsü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 37; bkz. Uludağ, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi*, s. 124.

¹⁹² İbniSina, en-Necat, s. 126; bkz. Uludağ, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi*, s. 127.

Cevher ve cisimler de mutlaka arazlarla bulunurlar, ârazsız olamazlar. Arazlar hadis olduğuna göre hadis olan, arazsız bulunamayan cevher ve cisimler de zorunlu olarak hadis olacaktır. Böylece âlemin (Allah'tan başka her şeyin) hadis (sonradan) olduğu ortaya çıkınca, hadis olmayan bir yaratıcının bunları yaratması zarurî oluyor. Böylece Allah'ın varlığı ispat edilmiş oluyor.¹⁹³

Filozoflara göre hudus, bir şeyin diğer bir şeye muhtaç olması manasına gelmektedir. Onlara göre âlem Allah'a muhtaçtır. Yani Allah olmasaydı âlem olmazdı. Bu manada âlem hadistir. Fakat Allah, âleme muhtaç değildir. Yani âlem olmasaydı Allah yine var olurdu. Bu manada Allah kadimdir.¹⁹⁴ Bunun manası şudur: Allah âlemden zaman itibariyle önce değildir, zat itibariyle öncedir. Bu manada Allah'ın âlemden evvel olmasına kıdemi zatî denir. Âlem zaman itibariyle Allah'tan sonra değildir. Allah ezelden var olduğu gibi âlemin heyulası ve unsurları da ezelden beri mevcuttur. Âlem sadece zat bakımından sonradır. Bu manadaki sonralığa hudusî zatî denir. Bu malulün illetten, neticenin sebepten, eserin müessirden sonra gelmesi gibi bir sonralıktır. Kelamcılar Allah'ın zaman bakımından âlemden önce olduğunu kabul eder ve buna kıdemi zamanî adını verirler. Âlemin de Allah'tan sonra olduğunu kabul ederler. Buna hudusî zamanî ismini verirler. Felsefe bu manadaki hudusu kabul etmemiştir.¹⁹⁵

Buradaki “ayan bizatihi kaimdir” hükmü, vacibu'l-vücut olan Allah'ı değil, sadece onun dışında kalan mümkün şeyleri ihtiva etmektedir. Kelamcılara göre bir şeyin bizatihi kaim olması, uzayda ve boşlukta kendi kendine yer kaplaması (tahayyüz); yer kaplama konusunda, yer kaplayan (mütehayyız) başka bir şeye tabi ve bağlı olması manasına gelmektedir.¹⁹⁶

Molla Halil, mutasavvıfların bu konu üzerinde çok uzun durduklarını hatta İbni Arabi'nin âlemin kadim olduğunu ileri sürdüğünü, ancak bunların İbni Arabi hakkında bir iftira olduğunu belirtir. Zira İbni Arabi' “âlemin tam olarak hiçbir kimse tarafından ne kadar sürede yaratıldığının bilinemediğini, âlemin ömrü binler, milyonlarca yıl olarak hesaplandığını ve âlemin hadis olmasıyla birlikte tarihi yaşı

¹⁹³ et-Taftâzânî, Sâdeddîn, *Şerhü'l-Akâid*, (İstanbul 1970), 46 vd.

¹⁹⁴ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 37; Uludağ, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi*, s. 123.

¹⁹⁵ Uludağ, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi*, s. 123-124.

¹⁹⁶ Uludağ, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi*, s. 125.

belli olmadığını ifade etmiştir.¹⁹⁷ Fakat Molla Halil'in İbni Arabi'den naklettiği bu ifadeleri taramış olduğumuz kaynaklardan bulamadık. Ayrıca İbni Arabi'nin 'Fususul-Hikem'de yer alan“فلو لاه ولو لنا لما كان الذي كانا“= O olmasaydı, biz de olmasaydık, o var olan olmamış olurdu” ifadesinden, âlemin de Allah kadar kadim olduğu ve hatta birinin varlığı diğerinin varlığına, yani âlemin varlığı Allah'ın varlığına ve Allah'ın varlığı âlemin varlığına muhtaç olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda filozoflara göre âlem Allah'a muhtaç olduğunu, yani Allah olmasaydı âlemin de olmayacağı görüşlerine yer vermiştik. Bu manada âlem hadistir. Fakat Allah âleme muhtaç değildir. Yani âlem olmasaydı Allah yine var olurdu. Bu manada Allah kadimdir. Daha açık bir şekilde ifade edecek olursak, İbni Arabi'nin ifadeleri filozofların ifadeleri kadar net değildir.

1.1.3.3. Araz

Araz, başka bir nesne ile var olan, kendi başına var olmayan ve devamlı olmayan şeye denir. Terim anlamı ise; başkasına yani cevher ve cisme bağlı olarak varlığını gösterebilen şeydir.¹⁹⁸

Molla Halil, arazı şöyle tarif eder: araz başkası sayesinde vardır, sıfatın mevsufa mahsus olması gibi ve mekânda yer kaplaması bakımından başkasına tabidir.¹⁹⁹ Molla Halil bu tariftten sonra konu ile ilgili kelamcılar ile filozoflar arasında görüş farklılığı olduğunu ifade etmiş ve onların mekânda yer kaplamayan akıl ve mücerret nefsin olduğu görüşünün zayıf olduğunu öne sürmüştür. Zira akıl ve nefsin her ikisi değişendir ve her değişen de hadistir.²⁰⁰

İslâm alimlerinin âraz konusundaki açıklamalarında belirgin bir farklılık yoktur. Eş'ariye ve Mutezile Araz'ın izahı konusunda ayrı görüşler ortaya koymaktadırlar. Eş'ariye'ye göre âraz, sonradan meydana gelen ve yer işgal eden bir nesne ile var olan şeydir. Buna göre, menfî sıfatlar ve yokluklar, yer kaplayan bir cisme hâl yahut sıfat olamazlar. Allah ise, zaman ve mekân sınırları içinde bulunması söz konusu olmadığından, O'nun sıfatları âraz olamaz. Mutezile'ye göre

¹⁹⁷ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 38

¹⁹⁸ es-Sâbûnî, Nûreddîn, *el-Bidâye*, (Ankara 1982), s. 19

¹⁹⁹ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 37; Uludağ, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi*, s. 125.

²⁰⁰ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 38.

ise araz yoklukta varlığını sürdürür. Eğer varlığa çıkacak olsa, yer kaplayan bir cisim ile varlığını sürdürebilir. Böylece Mutezile, bu görüşü ile “yokluk”u bir varlık alanı olarak kabul etmektedir. Mutezile ekolünden Ebu Huzeyl Allaf ve onu izleyenler, Mutezile’nin bu görüşünü benimsememişlerdir. Ârazlar, ancak cevherler ve cisimlerde varlıklarını gösterebilirler. Çünkü bunlar madde olmayıp maddenin çeşitli vasıfları ve özellikleridirler. Önce madde olmalı ki ondan sonra bir sıfat, bir özellik söz konusu olabilsin. Ârazlar otuzdan fazladır. Renkler, tatlar, kokular, hareket-durma gibi oluşlar, sesler bunlardandır. Ârazların belli başlı özellikleri şunlardır: Ârazlar, bir yerden başka bir yere taşınmazlar. Ârazlar, arazlarla bulunmazlar. Ârazlar, devamlı olamazlar. Bir âraz, iki yerde bulunmaz.²⁰¹ Ârazlar hadistir. Ârazların hadis oluşunu biz tecrübeyle, müşahedeyle ve delille biliyoruz. Sükûndan sonra hareketin, karanlıktan sonra ışığın, beyazlıktan sonra siyahlığın gelmesi araz ahvalidir. Sükûn gelince, hareket yok olmakta, hareket gelince de sükûn yok olmaktadır.²⁰² Böylece araz diye adlandırdığımız özellikler yer değiştirmekte yani biri gelince diğeri gitmektedir. Bu özelliklerinden dolayı da gelipgeçen anlamına araz diye adlandırılmaktadır.

1.1.3.4. Cüz’ün Lâyeteccezzâ (Bölünemeyen Parça)

Felsefecilere göre “Cüz’ün lâyeteccezzâ” manasına gelen “cevher-i fert”in varlığı yoktur. Bir cisim sadece heyula ile suretten mürekkeptir. Molla Halil bu konuda allame Teftazani’nin Şerhu’l-Akaid’teki görüşünü benimsemiş ve aynen olduğu gibi nakletmiştir. Hakiki bir küre gerçek manada düz bir satıh üzerine konulsa, kürenin sadece bölünme kabul etmeyen bir parçası satıha temas eder. Zira kürenin bir parçası değil de iki parçası satha temas etse, kürede fiilen bir çizgi var demek olur. Bu takdirde de o hakiki bir küre değildir.²⁰³

Kelamcılara göre cevher-i ferdin varlığının meşhur iki ispat şekli vardır:

1. Her ayn (madde ve unsur) sonsuza kadar bölünse, hardal tohumunun bir dağdan daha küçük olmaması gerekir. Zira her ikisinin de parçaları sonsuzdur.

²⁰¹ el-Cürçânî, Seyyid Şerif, *Şerhu’l-Mevâkıf*, (İstanbul 1286 h.), s. 190 vd.

²⁰² Molla Halil, *Te’sîsü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 38.

²⁰³ Süleyman Uludağ, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi*, s. 128-129.

Büyüklik ve küçüklük sadece cüz ve parçaların çokluğu ya da azlığı ile olur. Bu ise sadece sonunda kendini gösterir.

1. Cismin parçalarının bir araya gelmeleri zatının gereği değildir. Öyle olsaydı bu parçaların birbirinden ayrılmayı kabul etmemeleri icap eder. Çünkü zatın gereği olarak cisimde mevcut olan şey başka bir amilin tesiriyle oradan ayrılamaz. O halde cismin cüzlerinin içtima ve iftirakları lizatihi değildir. Şüphesiz ki, Allah Teâlâ, bir cismi cüz-i lâyetecezzâyâ varıncaya kadar ayırmaya kadir. Bölme fiilini yaratmaya muktedirdir.²⁰⁴

Molla Halil, Filozofların cismin parçalardan oluşmadığı görüşünde olduklarını ifade etmiştir. Onlara göre cisim sonlu değildir. Aksine sonsuza dek bölünmeyi kabul eder. Cisimde asla parçaların bir araya gelmesi söz konusu değildir. Büyüklik ve küçüklük cisimlerde var olan miktar itibariyledir. Sonsuza dek iftirak mümkündür, o yüzden kelamcıların bu delilleri cüz-i lâyetecezzâ'ın varlığını gerektirmez.²⁰⁵ Ayrıca Molla Halil, filozofların ileri sürdükleri, “bir parçayı iki parça arasında koyarsak, ya ikisinin bir araya gelmesi mümkün olmaz, bu durumda bölünür; ya da bir araya gelmesi mümkün olur, bu durumda parçaların iç içe olmaları lazımdır”, şeklindeki delillerinin pek güçlü olmadığını ifade etmektedir. Molla Halil, Razi'nin bundan dolayı bu konu ile ilgili sessiz kalmayı tercih ettiğini ve kesin bir görüş belirtmediğini belirlemiştir. Öte yandan Râzi'nin sessiz kalmasından, hudusu iddia etmek, cisimlerin heyula ve suretten meydana geldiği görüşünü kabul ettiği anlaşılabilir.²⁰⁶

Teftazanî Şerhu' Akaid adlı eserinde bu hilafın yararlarını şöyle açıklar: Filozoflar tarafından ileri sürülen karanlık fikirlerden kurtulmak ve onların zararından korunmak cevher-i ferdin varlığını kabul etmekle gerçekleşir. Onların zararlı fikirleri, âlemin kadim ve ezeli olduğunun kabul edilmesinin sebebi olan heyula ve suret, cismani haşri red, gök ve feleklerin devamlı olarak dönmelerine esas teşkil eden geometrik kaidelerin birçoğu, semaların yarılması ve tekrar eski

²⁰⁴ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 39; Süleyman Uludağ, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi*, s. 128-129.

²⁰⁵ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 39;

²⁰⁶ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 39;

haline gelmesinin (hark ve iltiyamın) imkânsızlığı gibi görüşlerdir.²⁰⁷ Molla Halil, Filozofların bu tür görüşlerinin kabulünün mümkün olmadığını ileri sürmektedir.

Gördüğümüz kadarıyla, Molla Halil, bilgi konusunu anlatırken konuyu önce filozoflara göre ele almış ve daha sonra da kelamcılara göre anlatmıştır. Bu anlatımlardan, bilginin varlık olduğunu savunan felsefecilerin görüşünü övmüş, kelamcılarının görüşünü eleştirmiştir. Ancak bilgiyi varlık görmesine rağmen onun gerçek varlık olmayıp zihni varlık olduğuna dikkat çekmiştir. Bu yaklaşım tarzı son dönem Eş'ari kelamcılarının tercihidir. Mutezile'yi felsefeye düşmekle eleştiren Ehl-i Sünnet kelamcıları özellikle de son dönem Eş'ari kelamcıları, kendileri de felsefeyle içli dışlı oldular.

²⁰⁷ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 40; Uludağ, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi*, s. 128-129.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1. MOLLA HALİL'İN ULÛHIYET ANLAYIŞI

1.1. İlâh ve Ulûhiyyet Kavramları

“E-le-he” (أله) kökünden türemiş olan ilah kelimesi lügatte; örtünmek, gizlenmek ısınmak, alışmak, korkmak, korumak, kurtarmak, aşırı sevmek, düşkün olmak ve kulluk etmek manalarının yanı sıra genelde ibadet edilen, tapınılan nesnelere ortak adı olarak kullanılmıştır. Ancak İslâmiyet’in temel inanç esası, tapılacak, ibadet edilecek; kâinatın ve bütün eşyanın yaratıcısı ve yoktan var edicisi ilah olarak sadece Allah’ı kabul etmektir. Bu da “la ilahe illellah” (لا إله إلا الله) ile ifade edilmiştir. Dolayısıyla Allah lafzı sadece İslâm’ın kabul ettiği tanrı inancının özel ismi olmuştur. Nitekim ilah, ihtiyaç ve sıkıntıları gideren; edilen kulluğa karşılık veren; dua ve çağrılara icabet eden; güvenlik, esenlik ve hayır bahşeden; aşkın ve üstün olan; kudret ve otorite sahibi, otoritesinin benzersizliğini, sınırsızlığını ve eşsizliğini hissettirecek ölçüde aşkın olan demektir.²⁰⁸

Müfessirler ve çoğu dilbilimciler, “Allah” isminin mürtecel ve gayri müştak bir isim olduğu görüşünü savunmuşlardır. Fahrüddin er-Râzî, “Lafza-i Celâl Allahu Teâlâ’nın özel ismidir ve aslen müştak değildir” demiştir.²⁰⁹ Nahiv imamlarından Halil ve Sibeveyh, usulcülerin çoğu ve fakihler hep bu görüşü savunmuşlardır. Nitekim Arapça’da Allah isminin çoğulunun veya bir başka şey için kullanıldığının hiçbir örneği yoktur. Allah’ın zatı bütün esmâ ve sıfata mukaddem olduğu gibi Allah ismi de öyledir. O ulûhiyyet vasfından değil, ulûhiyyet ve ma’bûdiyyet vasfı ondan alınmıştır. Allah mabud olduğu için Allah değil, Allah olduğu için mabud’dur. Onun ulûhiyyeti, ibadete ve ubudiyete müstahak olması zatındandır. İnsanlık, puta tapar, güneşe tapar, ateşe tapar. Kahramanlara, tabutlara veya bazı sevdiği şeylere tapar. Taptığı zaman onlar ilâh ve mabut olurlar. Sonra bunlardan vazgeçer, o zaman onlar ilâhlık ve mabûdluk vasıflarını yitirirler. Hâlbuki insanlar

²⁰⁸ Ez-Zebidi, 36/321; Mahmut ATA, *Seyyid Ebu’l-Ala Mevdûdînin Siyasi Düşüncesinin Teolojik Temelleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006), s. 9.

²⁰⁹ Er-Razi, el-İmam Fahrettin, *el-Metalibü’l-Aliye fi İlmi’l-İlahiye*, th. Ahmet Hicazi es-Saka, (Beirut, 1987), IX/285.

Allah'ı mabud ilâh tanısın tanımasın, O, zatında mabuddur. O'na her varlık ibadet, ubudiyet ve tazim borçludur.²¹⁰

İslâmiyet'teki ilah algısı ve Allah inancı ile diğer dinlerdeki "ilâh" algısı arasında büyük farklılıklar vardır. İslamiyet'te Allah, müşriklerin sorusu üzerine ihlâs süresinde tarif edilmiştir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “*De ki: O Allah tektir. Allah Samed'dir. O, doğurmamış ve doğmamıştır. Hiçbir şey O'nun dengi olmamıştır.*”²¹¹ Diğer dinlerdeki ilâh algısı, insanların korkularının, isteklerinin, ihtiyaçlarının ürünüdür. Kendi ihtiyaçlarına göre ilâhlar edinmişlerdir. İnsanlar tarafından edinmiş ilâhların kanun koyma gibi özellikleri de yoktur. Oysa İslâm inancı, mutlak bir yaratıcı, hâkim ve ibadet edilecek tek bir ilâhın varlığı, onun da hiç bir ortağı bulunmadığı esası üzerine kurulmuştur. Müslüman ve mümin olmak, Allah'ın vaat ettiği ebedi mutluluğa ulaşmak için O Allah'a inanmak ve hayatı bu inanç doğrultusunda düzenlemek gerekir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “*Allah, aranızdaki iman edip iyi ameller işleyenleri, kendilerini tıpkı daha önceki müminler gibi yeryüzünde egemen kılacağını, kendileri için seçtiği dinlerini sarsılmaz temellere oturtacağını ve korkularını güvene dönüştüreceğini vaat etti. Çünkü onlar bana kulluk ederler, hiçbir şeyi bana ortak koşmazlar.*”²¹² Kimi zaman da ilahlara, müşrikler tarafından kendilerini Allah'a yaklaştırsın diye aracı tanrılar olarak tapınılmıştır. Konu ile ilgili bir ayet şöyledir: “*Biz bunlara ancak bizi Allah'a daha fazla yaklaştırsınlar diye tapıyoruz.*”²¹³

Kur'an-ı Kerim'de ilâh kelimesi iki manada kullanılmıştır; birincisi, hak olsun batıl olsun, ayırım yapılmaksızın, insanların kendisine tapındığı şey anlamında mabud. İkincisi; gerçekte ibadete lâayık olan varlık anlamında hak mabud.

Ulûhiyyet ise ilahlık/tanrılık vasfına sahiplik demektir. Ulûhiyyet kavramının temeli ilah kelimesine dayanır. İslam inancında bu vasfa sahip olan sadece Allah'tır. Allah'tan başka hak ilah/tanrı yoktur. “Allah, O'ndan başka ilâh olmayan, diri, yarattıklarını gözetip yöneten, kendisini uyuklama ve uyku tutmayandır. Göklerde ve yeryüzünde ne varsa O'nundur. İzni olmadıkça O'nun katında kim şefaatçi

²¹⁰ Yazır, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 29-30.

²¹¹ İhlâs, 112/1-4.

²¹² Nur, 24/55.

²¹³ Zümer, 39/3.

olabilir?”²¹⁴ İslam inancında tevhid/ Allah’ın birliği esastır. Tevhid, ulûhiyyet tevhidi, rububiyet tevhidi, sıfat ve isim tevhidi olmak üzere üç başlık altında incelenir. Bunların içinde en önemlisi ulûhiyyet tevhididir. Zira Müslümanları diğer ilahi din mensuplarından ayırt eden ulûhiyyet tevhididir.²¹⁵

İslam’ın ilah tasavvurunun daha iyi anlaşılabilmesi için bazı ilah tasavvurlarının ortaya konmasında fayda olacağı kanaatindeyiz. Bu nedenle dünyada çok bilinen toplumların tanrı tasavvurlarına bir bakalım.

1.1.1. Cahiliye Arap Toplumunda İlah Tasavvuru

Cahiliye Arap toplumu ve diğer toplumların inandığı tanrılar, Kur’an-ı Kerim’in reddettiği tanrılardır. Bu tanrı anlayışlarını ayetler ışığında anlamamız mümkündür.

1-Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “*Müşrikler, Allah’ı bir yana bırakarak kendilerine destek olsunlar diye çeşitli ilahlar edindiler.*”²¹⁶ “*Belki kendilerine yardım edilir diye Allah’tan başka tanrılar edindiler.*”²¹⁷ Bu ayetlerden anlaşılıyor ki, cahiliye dönem Arapları taptıkları ve edindikleri tanrıların, kendilerinin hamileri, koruyucuları olduklarına ve onlara sığındıklarında güvende olacaklarına inanırlardı.

2- “Biz onlara zulmetmedik, ancak onlar kendi nefislerine zulmettiler. Böylece Rabbinin emri geldiği zaman, Allah’ı bırakıp da taptıkları ilahları, onlara hiç bir şey sağlayamadı, ‘helak ve kayıplarını’ arttırmaktan başka bir işe yaramadı.”²¹⁸ “*Allah’tan başka yakardıkları, hiç bir şeyi yaratamazlar, üstelik onlar yaratılıp durmaktadırlar. Ölüdürler, diri değildirler; ne zaman dirileceklerinin şuuruna da varamazlar. Sizin ilahınız tek bir ilahdır. Ahirete inanmayanların kalpleri ise inkârcıdır ve onlar müstekbir (büyüklenmekte) olanlardır.*”²¹⁹ “*Allah ile beraber başka bir ilaha tapma. Gerçek şu ki Allah’tan*

²¹⁴ Bakare, 2/255.

²¹⁵ Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde Tevhit*, (İstanbul, 1995), s. 57.

²¹⁶ Meryem, 19/81.

²¹⁷ Yasin, 36/74.

²¹⁸ Hud, 11/101.

²¹⁹ Nahl, 16/20-22.

başka hakiki ilah yoktur.”²²⁰ “Haberiniz olsun; şüphesiz göklerde kim varsa, yerde kim varsa tümü Allah’ındır. Allah’tan başkasına tapanlar bile, şirk koştuıkları varlıklara ve güçlere (gerçekte) uymazlar. Onlar yalnızca bir zanna uyarlar ve onlar ancak zan ve tahminde bulunarak yalan söylemektedirler.”²²¹

Bu ayetlerden şu önemli meseleleri anlamak mümkündür: a) Cahiliye dönemi insanların edindiği ilah/tanrılar, zor durumda kaldıklarında imdat istemeleri ve kurtarılmaları için yalvarmaları içindir. b) Onların ilah/tanrıları sadece cin, melek ve putlardan ibaret değildi. Aksine önceden ölmüş kimi insanların da ilah/tanrı edindiği görülmektedir. Bu Nahl suresi 21. ayetinde geçen ve onların ilahlarını kastederek “أموات غير أحياء” ifadesinden anlaşılmaktadır. c) Cahiliye dönemi insanları edindikleri ilah/tanrıların işittiklerini zannederlerdi.

Bu noktada dua kavramı ve insanın dua ile tanrıdan beklediği yardım son derece önemlidir. Dua çağırarak davet etmek manasındadır. İnsan susadığı zaman hizmetçisini çağırır ve su getirmesini ister, hasta olduğunda tabip çağırır ve kendisini tedavi etmesini ister. Fakat hizmetçisinin ya da tabibin çağırılmasına dua hükmü verilemez. Yani adam hizmetçisi ya da tabibi ilah edindi denemez. Zira adamın yaptıkları sebep sonuç ilişkisi dâhilinde cari olmuştur. Ancak susamış insan hizmetçi, hasta tabip çağırılmayıp, bir veliden, bir puttan imdat isterse o veliyi ve putu ilah edinmiş olur. Zira o, kilo metrelerce uzakta toprağın altında cansız yatan bir veliyi, işiten, gören olduğunu ve sebepler âlemi üzerinde belli yetkiye sahip olduğunu düşünerek kendisine su getirmesini ya da hastalığının giderilmesini beklemektedir. Bu da fiziki kanunlara karşı çıkmaktır. Özet olarak diyebilirizki insan fiziki kanunlara aykırı bir biçimde, Allah’tan başkasından medet istediğinde medet istenen ne olursa olsun, ona bir takım ilahi vasıflar yakıştırmış, evren üzerinde saltanat sahibi olduğunu düşünmüş ve böylece Allah’a ortak koşmuştur.

3- “Elbette biz çevrenizde bulunan şehirlerden (birçoğunu) yıkıma uğrattık ve belki dönerler diye ayetleri çeşitli şekillerde açıkladık. Bu durumda, Allah’ı bırakıp yakınlık (sağlamak) için edindikleri ilahlar, onlara yardım etselerdi ya. Hayır, onlar, kendilerinden kaybolup gittiler. Bu (edindikleri ilahlar ve onlara

²²⁰ Kasas, 28/88. İlah kelimesi Kur’an Kerimde iki anlamda kullanılmaktadır. Birincisi: batıl ya da hak olsun insanların gerçek hayatlarında taptıkları mutlak ilah. İkincisi ise tapılmayı, ibadet edilmeyi hak eden hakiki ilahdır. Bu ayette ilah kelimesi bu iki anlamda kullanılmıştır.

²²¹ Yunus, 10/66.

yükledikleri), onların yalanları ve uydurmakta olduklarıdır.”²²² “Bana ne oluyor ki, beni yaratana kulluk etmeyecekmişim? Siz O’na döndürüleceksiniz. Ben, O’ndan başka ilahlar edinir miyim ki, Rahman (olan Allah), bana bir zarar dileyecek olsa, ne onların şefaati bana bir şeyle yarar sağlar, ne de onlar beni kurtarabilirler.”²²³ “Haberin olsun; halis (katıksız) olan din yalnızca Allah’ındır. O’ndan başka veliler edinenler (şöyle derler:) Biz, bunlara bizi Allah’a daha fazla yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz. Hiç şüphesiz Allah, kendi aralarında, hakkında ihtilaf ettikleri şeylerden hüküm verecektir. Gerçekten Allah, yalancı, kâfir olan kimseyi hidayete erdirmez.”²²⁴ “Allah’ı bırakıp kendilerine zarar vermeyecek, yararları da dokunmayacak şeylere kulluk ederler ve: Bunlar Allah katında bizim şefaathçilerimizdir, derler. De ki: Siz, Allah’a göklerde ve yerde bilmediği bir şey mi haber veriyorsunuz? O, sizin şirk katmakta olduklarınızdan uzak ve yücedir.”²²⁵

Yukarıda mealen vermiş olduğumuz ayetlerde birkaç önemli konuya işaret edilmektedir. Bunların bazıları şöyledir: Cahiliye dönemi Arapları ulûhiyyet vasfının tanrılar arasında paylaştırıldığına, herhangi bir ilah’ın diğerleri üzerinde bir üstünlük olmadığına tek üstün ve yüce ilah’ın Allah olduğuna, diğer ilahlar kendi aralarında eşit olmakla beraber o yüce ilah Allah’a ilahlık hususunda ortaklık ettiklerine inanırlardı. Dolayısıyla edindikleri ilahların kendilerine yardım ve imdatta bulunmalarının yanı sıra kendilerinin O yüce İlah’a ulaşmalarını sağlayacaklarına inanırlardı. Bu noktadan yola çıkarak diyebiliriz ki, insan kendisini kurtaracağına inanarak bir şefaathçi edinir sonra ona dua eder, medet ister, onu tazim eder ve adına kurbanlar sunarsa Cahiliye Araplarının yaptıklarını yapmış olurlar. Yani Allah’tan başka ilah edinmiş olurlar.

*“Allah dedi ki: İki ilah edinmeyin; O, ancak tek bir ilahdır. Öyleyse benden, yalnızca benden korkun.”*²²⁶ *“Kavmi onunla çekişip-tartışmaya girdi. De ki: O beni doğru yola erdirmişken, siz benimle Allah konusunda çekişip-tartışmaya mı girişiyorsunuz? Sizin O’na şirk koştuklarınızdan ben korkmuyorum, ancak Allah’ın benim hakkında bir şey dilemesi başka. Rabbim, ilim bakımından her şeyi*

²²² Ahkaf, 46/27-28.

²²³ Yasin, 36/22-23.

²²⁴ Zümer, 39/3.

²²⁵ Yunus, 10/18

²²⁶ Nahl, 16/51.

kuşatmıştır. Yine de öğüt alıp-düşünmeyecek misiniz? ”²²⁷ “Nuh, Rabbine seslendi. Dedi ki: Rabbim, şüphesiz benim oğlum ailemdendir ve senin va’din de doğrusu haktır. Sen hâkimlerin hâkimisin. ”²²⁸

Yukarıda zikrettiğimiz ayetlerden anlaşıldığı üzere, Cahiliye dönemi Arapları, kendilerine ilah edindikleri ilahları kızdırdıkları takdirde onların gazablarına maruz kalacaklarına inanırlardı.

“Onlar Allah dışında hahamlarını ve rahiplerini ilah edindiler’ Meryem oğlu Mesih’i de... Oysa onlar, tek olan bir ilah’a ibadet etmekten başkasıyla emrolunmadılar. O’ndan başka ilah yoktur. O, bunların şirk koşmakta oldukları şeylerden yücedir. ”²²⁹ “İhtiraslarını ilah edinen kimseyi görüyor musun? Onu doğru yola iletme sorumluluğunu sen mi üstleneceksin? ”²³⁰ “Yine bunun gibi onların ortakları, müşriklerden çoğuna çocuklarını öldürmeyi süslü gösterdiler. Hem onları helake düşürmek, hem de kendi aleyhlerinde dinlerini karmakarışık kılmak için. Allah dileseydi bunu yapmazlardı; sen onları ve düzmekte oldukları iftiraları bırak. ”²³¹ “Yoksa onların birtakım ortakları mı var ki, Allah’ın izin vermediği şeyleri, dinden kendilerine teşrî’ ettiler (bir şeriat kıldılar)? Eğer o fasıl kelimesi olmasaydı, elbette aralarında hüküm (karar) verilirdi. Gerçekten zalimler için acıklı bir azap vardır. ”²³²

Mealen vermiş olduğumuz bu ayetlerde ilah kelimesinin farklı bir manasına dikkat çekilmektedir. Yani bu ayetlerde ilahların tabiat kanunları üzerindeki etkisi ve hâkimiyetinden bahsedilmemektedir. Buradaki edinilmiş ilah ya insanlardan biri ya da insanın kendi ihtirasları olduğu anlaşılmaktadır. İnsanlardan ya da kendi ihtiraslarından ibaret olan bu ilahlar, zarar ve menfaat verdiği için değil ya da imdadına yetişmelerine inandıkları için edindiği, onların emir ve nehiyelerini Allah’ın emri ve nehiyeleri yerinde telakki ettiklerinden ilah olmuşlardır. İlah yerinde koydukları insan ya da onun ihtirasları mutlak güç ve kudret kaynağıdır. Birinci ayette mesela Hıristiyan ve Yahudilerin kendi din adamlarını nasıl ilah

²²⁷ En’am, 6/80.

²²⁸ Hud, 11/45.

²²⁹ Tevbe, 9/31

²³⁰ Furkan, 25/43.

²³¹ En’am, 6/137.

²³² Şura, 42/21.

edindiklerini Hz. Peygamber (s.a.v.) kendisi açıkladı: Daha önceleri bir Hıristiyan olan Adiy b. Hatim, İslam'ı kavrayıp anlamak niyetiyle geldiği zaman, taşıdığı şüpheleri gidermek için Hz. Peygamber'e (s.a.v.) birkaç soru sordu. Bu sorulardan biri şu idi: “Bu ayet bizi, âlimlerimizi ve rahiplerimizi Rabler edinmekle suçluyor. Bunun gerçek manası nedir? Zira biz onları kendimize Rabler edinmeyiz” dedi. Hz. Peygamber (s.a.v.) cevaben, ona karşı bir soru yönelttiler: “Siz onların gayri meşru (haram) ilan ettiklerini gayri meşru, onların meşru (helal) kabul ettiklerini meşru sayıp öylece kabul etmiyor muydunuz?” Adiy, “Evet böyledir” diye tasdik etti. Hz. Peygamber, “İşte bu sizin onları kendinize rabler edinmenizdir” buyurdu. Dolayısıyla bu hadis-i şerif, Allah'ın kitabına yetki tanımaksızın helal ve haramın sınırlarını belirleme yetkisini kendisinde görenlerin nefislerini ilah ve rabb ittihaz ettiklerini ve onlara kanun koyma yetkisi tanıyanların da onları rabler edindiklerini göstermiş olmaktadır.²³³ İkinci ayette ise, insanın kendi ihtiraslarına uyması onu ilah edinmesi olarak kabul edilmiştir.

Ama diğer iki ayette ise ilah kelimesinin yerine şirk kelimesinin çoğulu olan şureka kelimesi kullanılmıştır. Şirkten kasıt Allah'a şirk koşmaktır. Yani bu iki ayetten net bir şekilde anlaşılır ki, belli kişi ya da kişiler tarafından konan ilkelerin ilahi ilkelerle eşdeğer olduğuna inanmak onları Allah'a şirk koşmak olarak değerlendirilebilir.

Buraya kadar zikretmiş olduğumuz ilah kelimesinin çeşitli manalarının hepsi şu noktada birleşmektedir:

Herhangi bir varlığı, fiziki kanunları göz ardı ederek veli, yardımcı, belaları defedici, ihtiyaçları giderici, duaları kabul edici, zarar vermeye ve menfaat sağlayıcı olduğuna inanılıyorsa; bu anlayışın sebebi o varlığın kainat üzerinde bir çeşit yetkisi olduğu düşüncesidir. Keza birinden Allah'tan korkar gibi korkması ve korunması, onu kızdırmanın zarar ve sevindirmenin menfaat getireceğine inanması da o varlığın kâinat üzerinde tasarruf hakkı olduğuna inanmasından dolayıdır. Ayrıca Allah'a inandığı halde, Allah'ı bırakıp başkasına yalvaran, yalvardığı bir nesnenin Allah'ın ulûhiyyetinde ortak olduğunu düşünmesindedir. Binaenaleyh, birinin

²³³ Mevdûdî, *Tefhimu'l Kur'an*, II/222.

hükümünü ilke edinmek, emir ve nehiyelerini uyulması gereken şariat olarak telakki etmek onun mutlak hâkimiyet sahibi olduğunu kabul etmektir.

Özet olarak diyebiliriz ki, ulûhiyyetin aslı ve özü mutlak hâkimiyettir. İnsanların bu hâkimiyetin bütün fiziki kanunlar üzerinde baskın olduğuna inanmaları ya da insanın dünya hayatında onun emirlerine itaat etmesi, irşatlarına tabi olması ve emrine itaat etmek haddi zatında zorunlu olduğuna inanması sonuç itibarıyla aynıdır.

İşte bu güç tasavvurundan dolayı Kur'an-ı Kerim, Allah'tan başkasının ulûhiyyetini inkâr etmiştir. Zira mutlak güç sahibi, kâinatın bütün tasarrufu sadece Allah'a aittir. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: *“Allah odur ki; O'ndan başka ilah yoktur. Hamd dünya ve ahirette O'nun içindir. Hüküm de O'nundur. Yalnız O'na döndürüleceksiniz. De ki: Gördünüz mü söyleyin; Allah, kıyamet gününe kadar geceyi sizin üzerinizde kesintisizce sürdürecektir, Allah'ın dışında size aydınlık verecek ilah kimdir? Yine de dinlemeyecek misiniz? De ki: Gördünüz mü söyleyin, Allah, kıyamet gününe kadar gündüzü sizin üzerinizde kesintisizce sürdürecektir, Allah'ın dışında size içinde dinleneceğiniz geceyi getirecek ilah kimdir? Yine de görmeyecek misiniz?”*²³⁴

Konu ile ilgili başka bir ayet şöyledir: *“De ki: Allah'ın dışında (tanrı diye) öne sürdüklerinizi çağırın: Onların göklerde ve yerde bir zerre ağırlığına bile (hiç bir şeye) güçleri yetmez; onların bu ikisinde hiç bir ortaklığı olmadığı gibi, O'nun bunlardan hiç bir destekçi olanı da yoktur. O'nun katında, kendisine izin verdiği kimsenin dışında şefaati yarar sağlamaz. En sonunda kalplerinden korku giderilince (birbirlerine:) Rabbiniz ne buyurdu? derler, Hak olanı derler. O, çok yüce olandır, çok büyük olandır.”*²³⁵

Bu ve benzeri ayetlerdeki ana fikir, baskın güç ve ulûhiyyetin birbirinin gereksinimi olduğudur. Başka bir ifade ile baskın güç ile ulûhiye arasında mana ve ruh bakımından herhangi bir fark yoktur. Baskın güç sahibi olmayan asla ilah olamaz ve ilah edinilmesi doğru değildir. Ama baskın güç sahip olan ilah olabilir ve sadece O, ilah edinmeye layıktır. Zira ilah ile ilgili insanın tüm ihtiyaçlarının

²³⁴ Kasas, 28/70- 72.

²³⁵ Sebe, 34/22-23.

giderilmesi ya da insanı ilah edinmeye zorlayan o ihtiyacın giderilmesi ancak baskın güce sahip olan biri tarafından gerçekleşir. O da hakiki ve tek ilah Allah'tır.

1.1.2. Yahudilerin İlah Tasavvuru

Yahudiler ehli kitap ve aslında tevhide inanırlar. Fakat ilah konusunda çoğulculuk ve teccüm eğilimi olan menfaatçi bir toplum olduklarında Allah Teâlâ onları tevhide gelmeleri için çok sayıda elçiler göndermiştir. Öte yandan Yahudilerde ulûhiyyet kavramı konusunda da sapmalar olmuştur. Mısırdan çıkarken buzağı ilah dinmişlerdir. Eski Ahitte Musa'nın bir yılanı, ibadet etmeleri için Yahudilere tahsis ettiği ve onların da o yılanı ibadet ettikleri ifade edilmektedir. Bu yüzden yılan Yahudilere göre kutsal, hikmet ve beceri simgesidir. İlah, Yahudilerde "yehva", masum değildir. Yaptığı yanlışlardan dolayı pişmanlık duyar. Yahudilerin tasavvurundaki ilah, hırsızlığı emreder, şiddet kullanır, fanatiktir ve sadece kendi halkı yani Yahudiler için çalışır. İsrail oğullarından bir topluluk önünde bulutlardan oluşan sütunlar içinde seyreder.²³⁶

Yahudilere göre, Musa'nın kaybolan Tevrat'ını otaya çıkaran Azra, Süleyman Heykelini tekrar inşa etmiştir. Bundan dolayı Allah'ın oğlu Azra denmiştir. Kur'an-ı Kerim'de bu şu şekilde ifade edilmiştir. "*Yahudiler: Üzeyir Allah'ın oğludur, dediler.*"²³⁷ Üzeyr (Ezra), yaklaşık M.Ö. 450 yıllarında yaşadı. Hz. Süleyman'ın vefatından sonra Babil'deki esaretleri döneminde kaybolmuş olan Tevrat metinlerini ihya edici olarak ona büyük bir kudsiyet atfettiler. O dereceye kadar ki, onlar şeriatları, adetleri ve dilleri (İbranice) hakkında bütün bildiklerini yitirmişlerdi. Daha sora dağınık rivayetler halinde bulunan Tevrat'ı yeniden toparlayıp yazan ve şeriatlarını tekrar ihya eden Üzeyr (a.s) oldu. Bu hizmetlerinden dolayı Üzeyr (Ezra) İsrailoğulları'nın aşırı takdir ve saygısını kazanmıştı. Bu saygı dolayısıyla hakkında kullanılan mübalağalı ifade, bazı Yahudi mezheplerinin sapıtmasının ve onu "Allah'ın oğlu" sanmalarının sebebidir. Mamafih Kur'an-ı Kerim, Haham Üzeyr'i "Allah'ın oğlu" kabul etme hususunda bütün Yahudilerin müttefik olduğunu iddia etmez. Yukarıdaki ifade, şunu demek ister: Allah'a iman

²³⁶ Çıkış, 13/20.

²³⁷ Tevbe, 9/30.

konusunda Yahudilerin sahip oldukları hurafeler, onlardan bir kısmının Üzeyr'i Allah'ın oğlu olduğunu vehmettirecek kadar aşırı bir dereceye varmıştır.²³⁸

Yahudilerin inançlarındaki sapmaların şu şekilde sıralanması mümkündür:

1-İbadetlerinde Allah'a şirk koşmuşlar. Bu konu A'raf, 7 / 153. ayetinde mealen şöyle ifade edilmiştir “*Şüphesiz, buzağıyı (tanrı) edinenlere Rablerinden bir gazab ve dünya hayatında bir zillet yetişecektir. İşte biz, 'yalan düzüp-uyduranları' böyle cezalandırırız.*”

2-Allah'a çocuk nispet etmişler. “Allah Teala mealen şöyle buyuruyor: “*Yahudiler: Üzeyir Allah'ın oğludur, dediler.*”²³⁹

3-Allah'a karşı cüretkâr ifadeler kullanmışlar. “Gerçek, *Allah fakirdir, biz ise zenginleriz.*”²⁴⁰“*Allah'ın eli bağlıdır.*”²⁴¹ Demeleri gibi.

4-Allah hakkında bilgisizce konuşmuşlar. “*Sayıli günlerin dışında, ateş bize değmeyecektir.*”²⁴² “*Yahudi veya Hıristiyan olmadıkça, kimse kesin olarak cennete giremez.*”²⁴³ Dedikleri gibi.

5-Allah, gökleri ve yeri yaratırken yoruldu, dediler. Allah Teâlâ onların bu iddialarına şöyle cevap vermiştir: “*Biz gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları altı günde yarattık; bize hiç bir yorgunluk da dokunmadı.*”²⁴⁴

6-Allah'ın vahyi ve kitapları ile ilgili yanıltıcı söz söylemişler. “Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “*Onlar: "Allah, beşere hiç bir şey indirmemiştir" demekle Allah'ı, kadrinin hakkını vererek takdir edemediler. De ki: "Musa'nın insanlara bir nur ve hidayet olarak getirdiği ve sizin de (parça parça) kâğıtlar üzerinde yazılı kılıp (bir kısmını) açıkladığımız ve çoğunu gözardı ettiğiniz kitabı kim indirdi? Sizin ve atalarınızın bilmediği şeyleri size kim öğretti? De ki: Allah, sonra da Onları bırak, içine 'daldıkları saçma uğraşlarında' oyalanıp-dursunlar.*”²⁴⁵

²³⁸ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, II/205.

²³⁹ Bakara, 2/30.

²⁴⁰ Alı İmran, 3/181.

²⁴¹ Maide, 5/64.

²⁴² Bakara, 2/80.

²⁴³ Bakara, 2/111.

²⁴⁴ Kaf, 50/38

²⁴⁵ En'am, 6/91.

7-Peygamberler hakkındaki haddi aşan konuşmaları. Yahudiler peygamber ve elçiler hakkında çirkin şeyler söylerler. Bunların bazıları şöyledir:

a) Harun'un (a.s)'ın israiloğulları için buzağı'dan ilah yaptığını söylerler.²⁴⁶ Kur'an-ı Kerim'de onların bu yalanına şu şekilde cevap verilmiştir: “*Dedi ki: "Biz senden sonra kavmini deneme (fitne)den geçirdik, Samiri onları şaşırtp-saptırdı.*”²⁴⁷

b) İbrahim, kendi karısı Sara'yı Firavun'a verdiğini ve bunun karşılığında iyilikler elde ettiğini söylerler.²⁴⁸

c)Lut'un içki içip sarhoş olduktan sonra kendisinin iki kızı ile zina ettiğini söylerler.²⁴⁹

d)Süleyman'ın (a.s) hayatının sonunda mürted olduğu ve puta taptığını söylerler.²⁵⁰

8-Yahudilerin Hz. Peygamberimiz (s.a.v) hakkında da haddi aşmaları vardır. Bunların en önemlisi Hz. Peygamberimizin peygamberliğine inanmamalarıdır. Konu ile ilgili bir ayet mealen şöyledir: “*Bizim kendilerine Kitap verdiklerimiz, onu, çocuklarını tanır gibi tanılar kendilerini hüsrana uğratanlar işte onlar inanmayanlardır.*”²⁵¹

9-Melekler hakkındaki haddi aşmaları vardır. Yahudiler, Cebrail ve Mikail gibi melekleri kendilerinin düşmanı olduklarına inanırlar. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “*Her kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cibril'e ve Mikail'e düşman ise, artık şüphesiz Allah da kâfirlerin düşmanıdır.*”²⁵²

10-Yahudiler ahirette cennete girecek olanların sadece kendileri olduğunu düşünürler. Halbuki Kur'anda onların bu düşünceleri bir kuruntudan ibaret olduğu mealen şöyle ifade edilmiştir: “*Dediler ki: Yahudi veya Hristiyan olmadıkça, kimse kesin olarak cennete giremez. Bu, onların kendi kuruntularıdır. De ki: Eğer doğru*

²⁴⁶ İshah, 32/1, Seferi'l-Huruc.

²⁴⁷ Taha, 20/85.

²⁴⁸ İshah, 12/14.

²⁴⁹ İshah, 19/30.

²⁵⁰ İshah, 11/5.

²⁵¹ En'am, 6/20.

²⁵² Bakara, 2/98.

sözlüleri iseniz, kesin-kanıtınızı getiriniz.”²⁵³ Konu ile ilgili başka bir ayet mealen şöyledir: “Derler ki: "Sayılı günlerin dışında, ateş bize değmeyecektir."91 De ki: "Allah katından bir ahid mi aldınız? -ki Allah asla va'dinden dönmez- Yoksa Allah'a karşı bilmediğinizi mi söylüyorsunuz?”²⁵⁴

11-Yahudilerin sadece kendilerinin hak yolda olduklarını iddia ederler. Allah Teala mealen şöyle buyuruyor: “Dediler ki: Yahudi veya Hristiyan olun ki hidayete eresiniz. De ki: Hayır, biz Hanif/muvahhid olan İbrahim’in dini üzereyiz; o müşriklerden değildi.”²⁵⁵

12-Allah hakkında yalan uydururlar. Yahudilerin bu konudaki iftiralarını şöyle sıralayabiliriz:

Yahudilere göre gündüz 12 saattir. İlk üçünde Allah oturur ve kanunlarını gözden geçirir. İkinci üçünde hükümlerle meşgul olur. Üçüncü üçünde ise alemleri besler ve son üçünde de oturur ve balıklarla eğlenir.

Yahudilere göre Allah masum değildir (haşa).

Yahudiler kendilerinin ruhlarının Allah’ın ruhunun kaynağı olduğunu düşünürler.²⁵⁶

Yahudilere göre Allah kendileri hariç bütün insanları atın sperminden yaratmıştır. Allah ecnebileri, Yahudilerin hizmetine uygun olsun diye insan suretinde yaratmıştır.

Yahudiler, kendilerini Allah katında meleklerden daha üstün olduklarını düşünürler.

Yahudiler, eğer Allah Yahudileri yaratmasaydı yeryüzünde bereket kalmazdı, yağmur ve güneş de yaratılmazdı, derler.

²⁵³ Bakara, 2/111.

²⁵⁴ Bakara, 2/80.

²⁵⁵ Bakara, 2/135.

²⁵⁶ Yar, 41/38.

1.2. Allah'ın Varlığının Delilleri

Allah'ın bilinmesi mümkün olmadığı için, onun varlığının bilinmesinden (varlığına imandan) bahsedilebilmektedir. Her ne kadar buna bilgi dense de bu zorunlu bilgi olmayıp istidlali bilgi, yani İslam âlimlerinin bazılarının da dediği gibi imandır. İslam itikadına göre inançlar delile dayanmalıdır.²⁵⁷ İslam itikadına göre inançlar delile dayanmalıdır. Ama batıda özellikle günümüzdeki hıritiyanlara göre iman sevgi benzeri bir şeydir.

1.2.1. Hudûs Delili

Molla Halil, diğer âlemin varlığını, Allah'ın varlığının delili olarak kabul etmiştir. Zira yazma, bir şeyi yapma ve diğer sıfatlar gibi her eylem ve yapının bir var edeni olmadan meydana gelmesi mümkün değildir. Öyle ise bu olağanüstü sisteme sahip kâinatın zaruri olarak bir yaratıcısı olmalıdır. Değişiklerden, havadisten münezze, noksan ve değişikliği gerektiren her şeyden beri, mahluklara benzemekten mukaddes hikmet sahibi bir yaratıcı yüce Allah'tır.²⁵⁸ Kur'an Kerim'de buna delil olacak ayetlerden bazıları şöyledir: *“Yoksa onlar, hiçbir şey olmaksızın mı yaratıldılar? Yoksa yaratıcılar kendileri mi?”*,²⁵⁹ *“İşte Rabbimiz olan Allah budur. O'ndan başka ilah yoktur. Her şeyin yaratıcısıdır, öyleyse O'na kulluk edin. O, her şeyin üstünde bir vekildir”*.²⁶⁰ *“Gökten ve yerden sizi rızıklandıran Allah'ın dışında da bir başka yaratıcı var mı?”*.²⁶¹ *“O Allah ki, O'ndan başka ilah yoktur. Gaybı da müşahede edilebileni de bilendir. Rahman, Rahim olan O'dur. O Allah ki, O'ndan başka ilah yoktur. Melik'tir;(bütün mülkün sahibidir.) Kuddûs'tur; Selam'dır, Mümin'dir; Müheymin'dir; Aziz'dir; Cebbar'dır; Mütekebbir'dir. Allah, (müşriklerin) şirk koştuklarından çok yücedir.”*²⁶²

Bu ayetlerde Kur'an'ı gönderen, insanı sorumlu tutan ve sonunda insanın, huzurunda hesap vereceği Allah Teâlâ'nın sıfatlarının neler olduğu bildirilmiştir.

²⁵⁷ el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Kitâbü't-Tevhîd*, (tah. Fethullah Huleyf, İstanbul, 1979,) s. 288.

²⁵⁸ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 41.

²⁵⁹ Tur, 52/35

²⁶⁰ En'am, 6/102

²⁶¹ Fatır, 35/3

²⁶² Haşr, 59/22-23

Bir önceki konunun hemen sonrasında Allah'ın sıfatlarının beyan edilmesinin amacı, insanoğluna karşısındaki zatın, sıradan biri olmadığını hatırlatmaktır. O, Azim ve kudret sahibidir. O'nun tüm sıfatları böyledir. Kur'an'ın pek çok yerinde Allah'ın sıfatlarının beyan edilmesi ile insan zihninde çok geniş bir ilah tasavvuru yer alır. Kur'an'da biri Bakara Suresi'nin 255. Ayetinde, diğeri Haşr Suresi'nin 22. ve devamındaki ayetleri olmak üzere iki yerde Allah'ın sıfatları geniş bir şekilde beyan edilmiştir.

Molla Halil, Kur'an ayetlerinde anlatılan İbrahim'le (a.s) kavmi arasındaki tartışmasında, kendinin haklı olduğunu, kavmininse Allah'tan başka nesnelere tapmakla doğru yoldan uzaklaştığını ispat etme konusunda hudus delilini kullandığını ileri sürmektedir. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: *Gece karanlık basınca bir yıldız gördü ve "Rabbim budur" dedi. Fakat yıldız batınca "Batanları sevmem" dedi. Arkasından ayı doğarken görünce "Rabbim budur" dedi. Fakat o da batınca "Eğer Rabbim beni doğru yola iletmeseydi, kuşkusuz sapıklardan biri olurum" dedi. Daha sonra güneşi doğarken görünce "Rabbim budur, bu daha büyüktür" dedi. Fakat o da batınca "Ey kavmim, ben sizin Allah'a ortak koştuğunuz putlardan uzağım."*²⁶³

İbrahim (a.s.) hasmının görüşünü çürütebilmek için, teslimiyet gösterisinde bulunur; yıldız, güneş ve aya bakar, onların doğuşu ve batışındaki değişiklikleri, ışıklarındaki artış ve eksilmeleri görür ve böyle bir vasfa sahip varlıkların asla Rabb olamayacaklarını ifade etmiştir. Ayrıca onların gözden kaybolmaları ve bir halden ikinci bir hale intikal etmeleri de ulûhiyyet vasfına muhaliftir. Allah Teâlâ, İbrahim'in kullandığı bu yöntemi kendisinin Ona verdiği hücceti olarak tesmiye etmiştir. *"Bu, İbrahim'e, kavmine karşı verdiğimiz hüccet / ispatlı-delilimizdir. Biz, dilediğimizi (ilim ve hikmette) derecelerle yükseltiriz"*.²⁶⁴ Daha sonra Allah Teâlâ, Fahri Kâinat Resulü Ekrem'in, din ve dini tebliğ etme konusunda İbrahim'e uyduğunu ve dolayısıyla en doğru yolda olduğunu şöyle ifade etmektedir: *"İyilik yaparak kendini Allah'a teslim eden ve hanif (tevhidi) olan İbrahim'in dinine uyandan daha güzel din'li kimdir?"*.²⁶⁵

²⁶³ En'am, 6/76 – 78.

²⁶⁴ En'am, 6/83.

²⁶⁵ Nisa, 4/125.

Allah'ın varlığı ve birliği son derece açık ve net olmasına rağmen, bu konuda herkesin algısına göre delil ve kanıtlar sunarak ikna etme yöntemi, uyulması gereken Peygamber yöntemidir. Zira Peygamber efendimizin de belirttiği gibi insanlara seviyelerinden yüksek anlayamayacağı bir şekilde hitap edildiğinde bazıları için büyük sıkıntılar oluşturur.²⁶⁶

Aynı manayı destekleyen bazı ayet mealleri şöyledir; Allah Teâlâ, şöyle buyuruyor: “*Şimdi Allah'ın rahmetinin eserlerine bak; ölümünden sonra yeryüzünü nasıl diriltmektedir?*”²⁶⁷ Peygamberlik ile yağmurun arka arkaya anılmasında gizli bir kinaye vardır. Yağmurun gelişi nasıl insanların maddi dünyası için bir lütuf ve rahmet ise Peygamber'in gelişi de insanın ruhî dünyası için bir rahmettir. Kuru toprak nasıl yağmurun yağmasıyla uyanıp yeşermeye ve bitkiler yetiştirmeye başlarsa, ruhî ve ahlâkî yönden harap olan insan hayatı da vahyin gelişiyle uyanır ve ahlâkî mükemmellikler ve faziletler yeşermeye başlar. Kafirlerin peygamberlik rahmetini bir müjde yerine kendileri için bir uğursuzluk kabul etmeleri ve ona nankörlük etmeleri sadece, kendi aleyhlerinedir.

Diğer bir ayette de Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor:“*De ki: "Göklerde ve yerde ne var? Bir bakıverin." İman etmeyen bir topluluğa apaçık ayetler ve uyarıp-korkutmalar bir şey sağlamaz.*”²⁶⁸ Bu ayet, eğer kendilerine bir mucize (ayet) gösterilirse o zaman hak peygamber olduğuna inananların durumu göstermektedir bu ayetle inanmayanlara şöyle denilmek istenmiştir: Gökte ve yerde size verdiğim mesajı teyit eden, bu mesaja şahadet eden sayısız ayet vardır. Gözünüzü açıp ve açık yürekle gözleyip üzerinde düşünseniz onları kolaylıkla kavrarsınız. Eğer hakikat uğruna göstermeniz gereken ısrar ve ıstiyaktan geri durursanız, onu tasdik ve ikrar etmezsiniz. Ancak harikulade, mucizevi ve tabiatüstü bir ayet olmalı ki, belki inanasınız. Çünkü olur ki, Firavun ve avnesi gibi ayetin (mucize) bir çeşit büyü olduğunu ileri sürebilirsiniz. Bu illete duçar olan insanlar hakikati, tıpkı Firavun'un boğulurken iman etmesi gibi, yalnızca azabın kendilerini tüm dehşetiyle alıverdiği zaman inanırlar. Ancak siz de çok iyi bilirsiniz ki son pişmanlık fayda vermez.

²⁶⁶ Müslim, *Mukaddime*, 5.

²⁶⁷ Rum, 30/50.

²⁶⁸ Yunus, 10/101.

Molla Halil, bu ve benzeri ayetleri düşünmeden okuyanların haline acınması gerektiğini ifade etmiştir.²⁶⁹ Nitekim Kur'an bu ayetlerde, rüzgârların müjdeleyici, peygamberlerin kanıtlarla gönderilmeleri, peygamberler aracılığı ile müminlerin zafere erdirilmeleri, ölü toprağı canlandırıcı yağmurun indirilmesi, ölülerin diriltilmeleri ve mezardan çıkarılmalarını bir araya getiriyor. Bunun amacı vardır. Onların hepsi de Allah'ın bağışı olup, Allah'ın yasaları çerçevesinde oluşmaktadırlar. Evrenin sistemi ile peygamberlerin hidayeti içeren mesajları ve müminlerin zafer kazanmaları arasında güçlü bir bağ vardır. Hepsi Allah'ın ayeti, rahmeti ve nimetini temsil ederler. İnsanların hayatı onlara bağlıdır ve onların tümü evrenin özgün sistemiyle bağlantılıdır.²⁷⁰

Kur'an-ı Kerim'in ilahlık gerçeğini tanıtmada kullandığı metot evreni ve hayatı bir vitrin olarak kullanılmasıdır. Burada ulûhiyyet gerçeğini tüm yönleriyle algılama O'nun varlığı ve gözetimi ile olur. Bu metot, yüce Allah'ın varlığını tartışılması gereken bir mesele olarak ortaya koymaz. Çünkü Allah'ın varlığı, Kur'an'ın bakış açısı ve gerçekliğe dayalı gözlem ile üzerinde hiçbir zaman tartışmaya yer bırakmayacak kadar insanın kalbini tümü ile kuşatır. Öyle ki, O'nu tartışmak için hiçbir sebep kalmaz. Kur'an metodu bu nedenle, doğrudan doğruya Allah'ın varlığı hakkında bütün evrende serpiştirilmiş bulunan izlerinden söz etmeye başlar. Ve bu varlığın insanın vicdanında ve insanın hayatında zorunlu olan gerekleri üzerinde durur. Kur'an-ı Kerim'in metodu bu çizgiyi izlerken, doğrudan doğruya insanın oluşumunda yer alan köklü bir gerçeğe dayanır. Bu gerçek de şudur: Her şeyi yaratan Allah'tır ve O, yarattığı varlıkları en iyi bilendir. "*Gerçekten insanı biz yarattık ve onun nefsinin kendisine neler fısıldadığını biliriz*".²⁷¹

Bundan dolayı Allah'ı bilme konusunda nazar ve tefekkür etmek vaciptir. Nitekim "*Ben, cinleri de insanları da yalnızca bana ibadet etsinler diye yarattım*"²⁷² mealindeki ayet, nimet sahibine teşekkür etmenin vacip olduğunu göstermektedir. Şükür ise Allah'ı tanımak ve bilmek ile gerçekleşir.²⁷³

²⁶⁹ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 43.

²⁷⁰ Seyyid Kutup, *Fizilali'l-Kur'an*, (tr. Komisyon, İstanbul, ts.) XI/438.

²⁷¹ Kaf, 50/16.

²⁷² Zariyat, 51/56.

²⁷³ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 43.

Molla Halil, kimilerinin marifet nazara, nazar şeriatı ve şeriat nazara tevakkuf etmesi gerekçesiyle, nazar (istidlal) ile marifet (Allah'ı bilme) arasında devir ve teselsül olabileceğini iddia etmelerinin kabul edilemez olduğunu belirtmiştir. Zira tevakkuf olunan nazarın kendisi değil, onun zorunlu yani Allah'ı bilme konusunda istidlalin vacip olmasıdır. Aynı şekilde şeriatın marifete (Allah'ı bilmeye) tevakkuf olması da kabul edilemez. Zira şeriat marifete (Allah'ı bilmeye) değil Allah'ın varlığına tevakkuf olmaktadır.²⁷⁴

Molla Halil'e göre, Allah'ı bilmekten kasdın, Allah'ın zatının zorunlu varlığını, subutî ve selbi sıfatlarını, beşerin algılama kudreti dahilinde, kesin ve yakinî bir biçimde tasdik etmek ve inanmaktır. Allah'ın zatının kühü ve mahiyetini bilmek değildir. Zira muhakkiklere göre bu, dünyada mümkün değildir. Allah'ın birliğinin bilinmesi ne dünyada ne ahirette O'nun zati hakikatının bilinmesine bağlı değildir. Ahiret'te Allah'ın görülebilmesi O'nun zati hakikatının görülmesi manasına değildir.²⁷⁵

Molla Halil, Allah'ın zatının bilinmesinin imkânsız olduğuna ilişkin İmamü'l-Harmeyin'in şu sözlerini nakletmiştir: Bu, akılların kaybolduğu bir konudur. Şu hâlde Allah'ın zati değil, O'nun varlığı, hakkında neyin vacip ve neyin mustahil olacağı ancak delillerle bilinir. Keyfiyetsiz, te'vilsiz ve ta'tilsiz, Allah'ın zati hakikatını bilmenin herhangi bir yolu yoktur.²⁷⁶ Ayrıca o, Peygamber (s.a.v), sahabe-i kiram ve tabiinler'in dille ikrar ve şeri hükümleri yerine getirmekle yetindiklerini, nazar ve istidale başvurmadıklarını beyan etmektedir.²⁷⁷ Fakat bize göre, Molla Halil'in bu görüşü pek isabetli olmayabilir. Zira Kur'an Kerimin birçok ayetlerinde yaratılmışların ve evrenin mükemmel işleyişinin Allah'ın varlığı ve birliğine delil olarak zikredildiğini biliyoruz. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: *“Andolsun, onlara: Gökleri ve yeri kim yarattı, güneşi ve ayı kim emre amade kıldı? diye soracak olursan, şüphesiz: ‘Allah’ diyecekler. Şu hâlde nasıl oluyor da çevriliyorlar? Allah, kullarından dilediğine rızkı yayıp-genişletir, onu kısar da. Hiç şüphesiz Allah, her şeyi bilendir; Andolsun onlara: Gökten su indirip de ölümünden*

²⁷⁴ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 44.

²⁷⁵ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 44.

²⁷⁶ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 44.

²⁷⁷ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 45.

*sonra yeryüzünü dirilten kimdir? diye soracak olursan, şüphesiz: 'Allah' diyecekler. De ki: Hamd Allah'ındır. Hayır, onların çoğu akletmiyorlar”.*²⁷⁸

1.2.2. Devir ve Teselsül Delili

Sözlükte, dönme ve aktarma gibi manalara gelen devir, terim olarak, varlığı mümkün olan bir şeyin, mümkün olan başka bir şeyi varlık alanına çıkarması yolunda yapılan yanlış bir tasavvuru ifade eder.²⁷⁹ Ama teselsül, birbirine bağlı olma, bir silsile meydana getirme manasına olup kelâm ilminde, Allah'ın varlığını ispat için başvurulan iki ayrı metodun isimleridir.²⁸⁰

Kimilerine göre ise devir, varlıkların Hak'tan gelişini ve O'na dönüşünü açıklayan tasavvufî bir görüştür. Varlığı ve nesnelere sudur ve tecelli esasına göre açıklayan mutasavvıflara göre mutlak varlıktan tecelli suretiyle ayrılan bir nesne, çeşitli değişim safhalarından geçtikten sonra varlıkların en süflîsi olan madde mertebesine kadar iner. Sonra yükselmeye başlayarak yine çeşitli merhalelerden geçtikten sonra geldiği noktaya ulaşır. Mutlak varlıktan ayrıldıktan sonra inişe geçen ve alçalan bir nesne (umumi feyiz, vücûd-ı sârî, mevcud, ilâhî nur) sırayla küllî akıl, dokuz akıl, dokuz nefis, dokuz felek, dört tabiat ve dört unsur seviyesine kadar düşer. Sonra yükselişe geçerek yine sırayla madde, maden, bitki, hayvan, insan ve kâmil insan seviyesine kadar çıkar. Devir adı verilen bu yolculukta bütün merhalelerin oluşturduğu seyir çizgisi bir daire şeklinde düşünülür. İnişte katedilen yarım daireye “kavs-i nüzûl” ve “mebde”, çıkışta katedilen diğer yarım daireye de “kavs-i urûc”, “kavs-ı suûd”, “rücû” ve “meâd” gibi isimler verilir. Vücûd-ı mutlakten ayrılan kâmil bir varlık ya hiçbir engelle karşılaşmaz veya karşılaştığı engelleri çabuk aşar, devrini ve seyrini süratle tamamlayarak Hak'a vâsıl olur.²⁸¹

Tüm mümkünatın başlangıcında mutlaka bir zorunlu (vacip) varlık olmalı. Zira vacip değil mümkün olduğu takdirde sıradan varolması mümkün (mümkünattan) olur da varlığın başlangıcı olma özelliğini kaybeder. Fakat bu, zorunlu varlığını ispatı için yeterli değildir. Nitekim zorunlu varlığın ispatı,

²⁷⁸ Ankebut, 29/61-63.

²⁷⁹ Ez-Zebidi, *Tacü'l-Aruz*, 11/331.

²⁸⁰ Taftazani, Sadettin, *Şerhü'l-Akaid en-Neseftiye*, (Şam, 1988), s. 28.

²⁸¹ Bkz. İhvân-ı Safâ, *Resâ'il*, (Beirut 1376-77/1957), III, 224-230; İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-Ahlâk*, s. 62-63, 75-81; Metin Yurdagür, “Devir”, *DİA*, IX/251.

teselsülün iptaline bağlıdır. Aksi halde bir şeyin var olması için kendisi ya da kendisinden olan bir parçası illet olmuş olur ki, bu da mümkün değildir. Devir için de aynı mantık geçerlidir.²⁸²

Teselsülün iptali için çeşitli deliller mevcuttur. Molla Halile göre bu delillerin en önemlisi burhanı tatbiki delilidir. Kendisi bu delili özellikle zikretmekte ve varlığı zorunlu bir yaratıcının ispat edilmesinin ancak teselsülün iptal edilmesiyle mümkün olacağını ifade etmektedir.

1.2.3. Burhânu't-Tatbîk Delili

Kelâm âlimleri, teselsül düşüncesinin yanlış olduğunu ispat etmek için en çok başvurdukları Burhânu't-Tatbîk delilini şöyle ifade etmişlerdir: İletler zincirinde bize yönelik en son ma'lûlden başlamak üzere, geriye doğru sonsuzca devam eden bir illet-ma'lûl silsilesinin bulunduğunu var sayalım. Bu silsilenin başladığı noktadan meselâ bir sayı önce ikinci bir sonsuz silsile düşünelim. İki silsileyi bize doğru olan başlangıç noktalarından karşılaştırdığımızda (tatbik) birinci silsilenin birinci halkası ikinci silsilenin birinci halkasıyla, ikinci halka ikincisiyle, üçüncü halka da üçüncüsüyle karşı karşıya gelecek ve sıralama böylece devam edip gidecektir. Bize doğru olan başlangıç noktasına nispetle aralarında bir sayı fark bulunan bu iki illet-ma'lûl zinciri arasında ya tam bir uygunluk bulunacak, yani zincirlerden birinin her halkasının karşısına diğerinin bir halkası karşılık gelecektir ki bu, kül'ün (tümelin) cüz'e (tikele) eşit olmasını gerektireceğinden muhaldir. Veya eksik olan silsile sona erecektir, o zaman da diğer silsile bir kademe fazla gelecektir. Bu durumda sonlu olan sayı bakımından belirli bir miktarda fazla olan sayı açısından sonlu olacağından mantıken diğer silsile de sonlu olacaktır. Bu ise sebep-sonuç zincirinin sonsuz olmaktan çıkması anlamına gelir.²⁸³

Molla Halil'e göre, bu burhan, illetler icra olunduğu gibi bir öncekisine benzemektedir. Bunlar hep birlikte maluller bütünü içinde uygulanır. Böylece

²⁸² Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 45.

²⁸³ Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim, *Nihâyetü'l-ikdâm Fî İlmi'l-Kelâm*, (nşr. A. Guillaume, London 1934), s. 14, 24; Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 53; Osman Demir, "Teselsül", *DİA*, XXXX/537.

Aristo'nun iddia ettiği gibi bedenden ayrılan nefsi natıkanın sonsuzluğunun yanlışlığı ispat edilmiş olur.²⁸⁴

Burada anlatılan Burhanu't-Tatbik delili sadece dış varlıklara uygulanır. Daha doğrusu harici varlığı bulunan şeylere farazi olarak uygulanır. Sırf vehim ve hayali olan hususlarda tatbik edilemez. Çünkü bu gibi yerlerde uygulanması halinde vehmin kesintiye uğramasıyla, o da biter. Onun için burada, “Birden başlayıp sonsuza kadar giden bir sayı silsilesini, iki rakamından başlayıp sonsuza kadar uzanan diğer bir sayı silsilesiyle karşılaştırmak” gibi sayı, mertebe ve silsileleriyle ilgili bir itiraz öne sürülemez. Aynı tarzda “Allah'ın bildiği şeyleri gücü yettiği şeylerle karşılaştırmak” Allah'ın malumatını makduratı ile karşılaştırmak suretiyle – zira her ikisi de sonsuz olmakla beraber birincisi ikincisinden çoktur – (çünkü kendisi gibi bir Allah yaratmanın bizatihi imkânsız olduğunu bilmekle beraber bu onun makduru değildir) bir itiraz yapılamaz, karşı bir delil ileri sürülemez.²⁸⁵

İtiraza mahal olmamasının sebebi şudur: sayıların ve ilahi malumat ile makduratın sonsuz oluşunun manası, “bunlar daha fazlası düşünülmeyecek ve üzerine ilave yapılmayacak bir sınıra kadar varmaz” demektir. Bu, “sonsuzluk varlığa girer ve sığar” demek değildir, zira bu husus imkansızdır.²⁸⁶

1.3. Zorunlu varlık Kavramı

Zorunlu varlık kavramı ile ilgili farklı görüşler öne sürülmüştür. Kimileri sabit bir kavram olduğunu öne sürerken kimileri de aksini iddia etmişlerdir. Molla Halil, birinci görüşün isabetli olduğunu savunmuş ve bunu şöyle ifade etmiştir: Zatın (vücubu) zorunluluğu nefsin (kendisinin) varlığını gerektiren o mahiyetin varlığı demektir ve onun vücudu (var olmayı) hak etmesi kendi kendindedir. Gereksinim ve hak etmek ise varoluşun niteliğidir; öyle ise zorunlu varlık sabit bir kavramdır. Zorunluluk varoluşu pekiştirir. Zira menfi olması bir şeyi kendi zıddı ile pekiştirmek anlamına gelir ki, bu da imkânsızdır.²⁸⁷

²⁸⁴ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s.53.

²⁸⁵ Taftazani, *Şerhu'l-Akaid*, s. 136.

²⁸⁶ Taftazani, *Şerhu'l-Akaid*, s. 136- 137.

²⁸⁷ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 54.

1.4. Ayniyet ve Gayriyet Kavramları

“Mutlak varlık” kavramıyla İbn Sina’nın kastettiği anlam bir şeyin kendisine göre olan varlığıdır. Başkasıyla hiçbir ilişkisi olmayan sadece kendi sahasında olan bir varlıktır. Bu ayniyet, özdeşlik halinde varlık diye de ifade edilebilir. Bir varlığın zihin ve dış dünya ile olan ilişkisi düşünülmeden varlık olarak ne ise sadece o olması bakımından olan varlık yönüdür.²⁸⁸

Molla Halil konu ile ilgili, filozoflar, Eş’ari, Razi, Devvani gibi müteahhirin dönemi kelimelerinin görüşlerine yer verdikten sonra kendi görüşünü şöyle özetler: Akıl ilk bakışta mevcut mahiyetten tüm varlığın iştirak ettiği bir şey elde eder ve elde ettiği bu şey ile mevcut mahiyet madumdan ayırıt edilir. Bu mutlak varlıktır. Mevcut mahiyetin varlıklar içinde zuhur etmesi ise elde ettiği mahiyete izafetle gerçekleşir. Ahmet ve Mahmut adındaki iki şahsın var olması gibi. Delil ise mümkinanın bu şekilde kendisinden başka bir varlığa izafe edilerek meydana gelmesine işaret eder. O da, kendi zatında hakiki zorunlu varlıktır. Diğer varlıklarda olduğu gibi varlığına muğayır bir mahiyet gerektirmez. Nitekim diğer varlıkların varlığı kendisinden başkasına izafetle meydana gelir. Başka bir deyişle varlığını kendi zatı ile kaim mutlak varlıktan almıştır.²⁸⁹

Sonuç olarak Molla Halil, konu ile ilgili, hakikatte hulul ve ittihat kastedilmemiş olsa da lafzından teaddüt anlaşılabilir, sûfilere şetahatlarından kaçınılması gerektiğine işaret etmektedir.²⁹⁰ Zira sûfilere göre vücut/varlık latif bir mana olup sadece zevk ve keşifle idrak edilir. Tefekkür ve münazara ile değil.

Kısacası Molla Halile göre bu alemi yaratan, kimseye muhtaç olmayan, her şeye kadir, ezeli ve ebedi olan bir ilah vardır. Bu ilah kendi niteliklerini insanlığa gönderdiği Kitabında sıralamış, kendine izafe edilen her türlü kötü vasıfları da reddetmiştir. O, kendisini sembolik bir dille anlatmış kimileri bu anlatımdan hareketle yaratılanlara benzetmiştir. Molla Halil bu vb. yakıştırmaları reddeder ve Kur’an’da geçen sıfatların bazılarını mecazi olarak kabul eder. Bunun dışındakiler ve beşeri nitelikleri çağrıştıran ifadeleri de insanın niteliklerinden daha üstün ve

²⁸⁸ Bkz. Hüseyin Atay, *İbn Sina’da Varlık Nazariyesi*, (Ankara 2001), s. 43.

²⁸⁹ Molla Halil, *Te’sisü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 59.

²⁹⁰ Molla Halil, *Te’sisü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 59-60.

mükemmel olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle Allah'ın sıfatların hiçbir beşere benzemediğini vurgulamıştır. Daha önceki ümmetlerin Allah'ın sıfatlarını beşerle eşlemeleri ve beşeri sıfatları ona nispet etmelerinden dolayı müşrik sayıldıklarını da belirtmiştir.

Molla Halil, Allah'ı bilme imkanının olmadığını ancak varlığının bilinebileceğini söylemektedir. Ona göre Allah'ı akılla bilmenin mümkün ancak gerekli yani vacip değildir. Bu yönüyle Molla Halil üstadımdediği Eş'ari'den tam olmasa da biraz ayrılmış diyebiliriz.

Molla Halil Allah'ın bilinmeyeceği ancak varlığının bilinebileceğini yani varlığına inanmanın mümkün olduğunu söyler. Tabiki burdaki bilginin zorunlu bilgi olmayım istidlali bilgi olduğunu, bununda iman anlamına geçtiğini ifade eder. Pna göre Allah'ın varlığını ispatetmenin mümkün olduğunu savunur. İspat için Hüdus delili ve teselsülün iptalini sağladığını düşündüğü Burhan-ı Tatbik delilinin önemli olduğunu düşünür. Çünkü ona göre Allah'ın varlığını ispatın önündeki en büyük enge teselaüldür. Bu nedenle teselsülün mutlaka iptal edilmesi gerekir.

Molla Halil, Allah'a zotunlu varlık anlamına Vacbü'l-Vücuut denmesinde sakınca görmez ancak vacipten maksadı varlığının kendinden olması ve başkasına muhtaç olmaması olarak izah eder.

Molla Halilin uluhiyyet anlayışını aktardıktan sonra geleneğe uyarak klasik sıralamada bu konudan sonra yer alan nübvvet bahsine geçmek istiyoruz.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1. MOLLA HALİL'İN NUBÜVVET ANLAYIŞI

Peygamberler aracılığıyla insanlar sorumluluklarını, dini zorunluluklarını ve kaçınılması gerekenleri öğrenirler. Zira aklın vahiyden bağımsız olarak bunları kavraması neredeyse imkânsız sayılmaktadır. Ayrıca peygamber göndermenin en önemli sebeplerinden biri de cehenneme mahkûm edilenlerin, “keşke bize elçi gönderseydin onlara uyardık ve akıbetimiz böyle bir felaketle sonuçlanmazdı” gibi mazeretlerinin önlenmesidir. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: *Peygamberler; müjdeciler ve uyarıcı-korkutucular olarak (gönderildi). Öyleki, peygamberlerden sonra insanların Allah'a karşı (savunacak) delilleri olmasın.*²⁹¹ Yani, Bütün peygamberlerin bir tek görevi vardır. Onlar, ilâhî mesaja inanan ve ona uygun bir şekilde hallerini düzeltenleri müjdelemiş, yanlış düşünce ve hareketleri benimseyenleri de kötü bir akıbetle korkutmuşlardır. Bütün peygamberler, insanların önünde Hak Yolu teorik ve pratik olarak sergilemekten başka bir amaçla gönderilmemişlerdir ki, kıyamet gününde günahkâr bir kul, Hakk'ı bilmediğini söyleyerek mazeret öne süremesin. İşte bu nedenle Allah, yeryüzünün çeşitli yerlerine çeşitli peygamberler ve kitaplar göndermiştir. Bu peygamberler, hak bilgisini büyük sayıda bir insan topluluğuna ulaştırmışlar ve arkalarında insanlara hidayet rehberi olarak kitaplar bırakmışlardır. Artık buna rağmen yolunu sapıtan kişi, suçu Allah'a ve resullerine atamaz. Bundan kendisi sorumludur, çünkü Hak kendisine geldiğinde onu kabul etmemiştir. Yahut sorumluluk, Hakk'ı bilen, fakat bunu sapık kişilere tebliğ etmeyen kişidedir.

Nübüvvet, Allah Teâlâ'nın İnsanlığa en büyük armağanıdır. Molla Halil bunu şöyle ifade eder: Peygamber göndermede birçok hikmet, maslahat ve nezih sonuçlar vardır. Allah Teâlâ insanlara bir ikram olarak kendi cinslerinden elçiler göndermiştir. Eğer kendi cinslerinden değil, mesela melekler gönderseydi onları göremedikleri ve iletişim kuramadıkları için elçiler göndermedeki hedef tam olarak gerçekleşemeyebilirdi. Elçiler, itaat edenleri cennet ve büyük mükâfat ile müjdelere, isyan edenleri ve kâfirleri ise cehennem azabı ile uyarır. İnsanları dünya ve ahiret

²⁹¹ Nisa, 4/165.

işleri ile aydınlatan o elçiler, cennet ve cehennem hakkında detaylı bilgiler vermenin yanı sıra cennete gitmenin ve cehennemden kurtulmanın yollarını ikna edici delillerle en güzel biçimde anlatır.

1.1. Nebi ve Resul Kavramları

Günümüz din tatbikatında resul ve nebi kavramları Kur'an'a göre değil, bazı akait kitaplarında yer aldığı şekilde ifade edilmektedir. Kimilerine göre nebi ve resul kelimeleri müteradiftir. Kimilerine göre de resul, kendisine kitap verilen ve müstakil şariat gönderilen kimsedir. Nebi ise kendisine kitap ve şariat gönderilmeyip, kendisinden önceki resulün kitap ve şariatını insanlara tebliğ etme ile mükellef olana denir. O halde her resul aynı zamanda nebidir, ama her nebi resul değildir.²⁹²

Velhasıl konunun tartışılmaya açık olduğunu söylemek mümkündür. Bu sebeple kimileri “nebi” ve “resul” kavramlarının müteradif yani eş anlamlı ifadeler olduğunu söyleme gereği duymuşlardır.²⁹³

Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: *الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ* “*Yanlarındaki Tevrat ve İncil’de yazılı buldukları o resule (elçiye), o ümmî nebiye uyanlar...*”²⁹⁴. Allah Teâlâ bu ayette Hz. Muhammed’i (s.a.v) ümmî (okuma yazması olmayan) bir resul, bir nebi olduğunu haber vermektedir. Ayetin siyakı nebi ve resulün farklı kavramlar olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda bu iki kavram aynı şahsa yani Hz. Muhammed’e (s.a.v) izafe edilmiştir. İşte bu, üzerinde durulması gereken önemli konulardandır.

1.1.1. Nebi

Sözlükte “n-b-e” kökünden türetilen nebi kelimesi, “yükseklik”, “yükseğe bakma,” “haber vermek,” “duyurmak,” “hafifçe seslenmek”²⁹⁵ anlamında olup, Kurâni ıstılahta ise; “Allah’ın insanlar arasından seçip vahiy gönderdiği insanın

²⁹² Bkz. Ömer Nasûhî Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, (III. Baskı, Yeni Matbaa, İstanbul, 1959), s. 125; Ebü'l-İz, Ali b. Ali. Muhammet, *Şerhu'l-Akîdetü't-Tahaviye*, th. Ebü'l-Abbas, (Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1988), s. 155.

²⁹³ Bkz. Ömer Nasûhî Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, s. 125.

²⁹⁴ Bkz. A'raf, 7/157.

²⁹⁵ Bkz; İbnu'l-Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 1/163.

şahsını, onun yaşam tarzını, kendine özel durumlarını, çevresindeki insanlarla olan ilişkisini kısacası onun beşerî davranışlarını” ifade eder. Hz. Muhammed (s.a.v) bir nebidir, dediğimiz zaman, Abdullah’ın oğlu Hz. Muhammed’in (s.a.v) şahsı, onun yaşam tarzı, kendine özel durumları, çevresindeki insanlarla olan ilişkisi ve beşerî davranışları kastedilmenin yanı sıra Allah’tan haber alan bir şahıs olduğu anlaşılır. Dolayısıyla Kur’an’da Peygamberimizin şahsına hitap edilirken “nebi” olarak anılmıştır. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “*Ey Nebi! Allah'ın helal kıldığı şeyi niçin kendine haram ediyorsun?*”²⁹⁶

Nebinin çoğulu “Enbiya” ve “nebîyyûn”dur. Kur’an’da, nebilerden, çokça bahseden 21. sürenin adı: “Enbiya” süresidir. “Resul” veya “Mürsel”, haber ve mesaj götüren anlamında elçi demektir. “Resul”ün çoğulu; rusül, Mürsel’in çoğulu ise; mürselun’dur. Türkçede ise Farsçadan gelen “peygamber” kelimesi daha yaygın olarak kullanılır. Bu kelime nebi kelimesinin eş anlamlısı olsa da genelde nebi ve resul anlaşılır.

Nebî’ye, Allah’tan aldığı vahyi insanlara tebliğ eden bir şahıs olması itibarıyla, resûl de denir. Yani nebî ve resûl kavramları aynı şahıs için kullanılabilir. Kur’an-ı Kerîm’de bunun örnekleri çoktur. Bu kullanışa, müteradif veya eşanlamlı demektense, itibarî demek daha isabetli olacak ve karışıklığa neden olmayacaktır. Kelimelerin anlamında asıl olan teradüfün (eş anlamlılığın) olmamasıdır.

1.1.2. Resul

Resul kavramı “r-s-l” kökünden türemiştir. “Resûl” sözlükte; herhangi bir işi yerine getirmek üzere gitmek, yumuşaklık ve kolaylık üzere göndermek demektir. “Resûl,” hem gönderilen mesaj hem de mesaj yüklenip götüren anlamında kullanılmıştır.²⁹⁷ Kur’an’da daha çok ikinci anlamda geçmektedir. Allah Teâlâ insanlar arasından bazılarını seçer ve onları özel bir görevle gönderir. Bu gönderme işine “irsâl,” gönderilen elçiye “resul,” resullerin görevlerine de “risâlet” denir.²⁹⁸

²⁹⁶ Tahrîm, 66/1.

²⁹⁷ Bkz; İbnu’l-Manzur, *Lisanü’l-Arap*, II/163.

²⁹⁸ Ez-Zebidi, *Tacü’l-Aruz*, XXIX /72.

Kur'an'a göre Nebi ile Resûl arasında kişisel açıdan bir fark yoktur. Nitekim nebi, Allah Teâlâ tarafından elçiliğe seçilen insanın haber alma, vahiy alma vasıflarına, resûl ise alınan mesajın elçiliğini yapma, aktarma vasıflarına işaret etmektedir. Bu açıdan baktığımızda, nebi ile resûl arasındaki fark, şeriat ve kitap alıp almaması olmayabilir.

Bilindiği üzere İslam düşünce kaynaklarında Hz. İsmail'in ne bir şeriatından ne de bir kitabından bahsedilir. Daha anlaşılır bir ifadeyle, Hz. İsmail, sadece nebi olarak bilinir.²⁹⁹ Oysa Kur'an, Hz. İsmail için hem resûl, hem de nebi sıfatlarını kullanmaktadır: *“وَإِذْ كُنَّا فِي الْكِتَابِ إِسْمَاعِيلَ إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَكَانَ رَسُولًا نَبِيًّا: Kitap'ta İsmail'e dair anlattıklarımızı da an. O sözünde duran resûl, nebi idi.”*³⁰⁰ Hz. Harun için de Kur'an, Hz. Mûsâ ile beraber her ikisine resûl demektedir: *فَاتِيَا فِرْعَوْنَ فَقُولَا إِنَّا رَسُولُ رَبِّ: Firavn'a giderek (ona) deyin ki: 'Biz âlemlerin Rabbinin resûlüyüz’*³⁰¹

Ayrıca birçok ayette nebi kavramına kitap nispet edilmiştir. *وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْنُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ قَالَ أَأَقْرَضْتُمْ وَأَخَذْتُمْ عَلَىٰ ذَلِكُمْ إِصْرِي قَالُوا أَقْرَضْنَا قَالَ فَاشْهَدُوا وَأَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ Allah, nebilerden şöyle söz almıştı: 'Bakın, size kitap ve hikmet verdim, şimdi yanınızda bulunanı doğrulayıcı bir resûl geldiğinde, ona mutlaka yardım edeceksiniz; bunu kabul ettiniz mi? Ve bu hususta ağır ahdimi üzerinize aldınız mı?' demişti. Kabul ettik dediler. O halde şahit olun, ben de sizinle beraber şahit olanlardanım dedi.”*³⁰² Bu ayetten kesin olarak anlaşılmaktadır ki, nebi, kitap ve şeriat verilmeyen biri değildir. Yine Kur'an'da kendilerine kitap verildiği anlatılan resuller nebi olarak da vasfedilmektedir: *وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنكَ وَمِنْ نُوحٍ وَإِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰ ابْنِ مَرْيَمَ وَأَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا Nebilerden söz almıştık. Senden, Nuh'tan, İbrahim'den, Mûsâ'dan, Meryem oğlu İsa'dan sağlam bir söz (misak) almışızdır.”*³⁰³ Kur'an, bazı nebilere kitap verildiğini belirttiği gibi, resullere de kitap verildiğini açıklar: *لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ Elbette Biz resullerimizi açık delillerle gönderdik ve onlarla beraber Kitabı ve mizanı indirdik ki, insanlar adâleti yerine getirsinler.”*³⁰⁴ Görüldüğü gibi ayette

²⁹⁹ Zülfikar DURMUŞ, “İslam Düşüncesinde Nebi Resul Kavramı”, *Diyanet İlmî Dergi*, (Sayı 3, Temmuz-Ağustos-Eylül 2008), XXXIV/51.

³⁰⁰ Meryem, 19/54.

³⁰¹ Şuarâ, 26/16.

³⁰² Âl-i İmrân, 3/81.

³⁰³ Ahzâb, 33/7.

³⁰⁴ Hadîd, 57/25.

resûl kavramına kitap nispet edilmiştir. Sonuç olarak, Kur'an tanımıda, Allah Teâlâ tarafından seçilen insanın şahsı nebi; resûl ise gönderilmekle (irsâl) ve tebliğle, görevin icrasıyla ilgili biri olduğunu söyleyebiliriz.

Kur'an, Hz. İsmail, Hz. Mûsâ ve Hz. Muhammed'e (s.a.v.)'e aynı ayetlerde hem nebi, hem resûl diye hitap etmektedir.³⁰⁵ مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَحَاتَمَ النَّبِيِّينَ وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا *“Muhammed, sizin erkeklerinizden hiçbirinin babası değildir. Fakat o, Allah'ın resûlü ve nebîlerin sonuncusudur. Allah her şeyi hakkıyla bilendir.”*³⁰⁶ Ayetinden yola çıkarak hatemiyetin (en sonuncusu olma) sadece nebilik için söz konusu olduğunu, resuller için söz konusu olmadığını ileri sürenler olmuştur. Fakat bu sahte resullük iddiasında bulunanlar için açılan bir kapı değildir. Zira Allah'ın risaletini tebliğ etmek, Allah tarafından seçilen resûl anlamına gelmez. Allah tarafından seçilen resûl “Resûlullah” (Allah'ın elçisi) veya “er-resûl” olarak ifade ediliyor ki, onun Allah tarafından seçilmiş olduğunu gösteren belgesi vardır. Bu anlamda Hz. Muhammed (s.a.v) son nebi ve son elçidir. Ama risâlet anlamında Allah'ın gönderdiği mesaj olan *Kur'an Kerim* kıyamete kadar korunduğu için Kur'an'ı tebliği eden o risaleti devam ettirmiş oluyor. Hz. Resûlullah'ın (s.a.v) *ورثة الأنبياء العلماء* *“Âlimler nebilerin varisleridir”*³⁰⁷ hadisinin anlamı da bu olsa gerek.

Kur'an'ın, nebi ile resûl arasında bir ayırım gözetmediğini söylemek ise ayetlerin çoğunu anlaşılabilir hale getirir. Ayrıca Kur'a-n Kerim ‘şunlar nebi, şunlar da resuldür’ diye kişisel bir ayırım yapmaz. Nebi ve resûl aynı şahsın iki farklı yönünü ifade eder. O şahsa bu iki yönün herhangi biri ile hitap etmek genel anlamda bir şey değiştirmez. Fakat kimi zaman ilgili yön ön plana çıkar. Nitekim Allah Teâlâ'nın *أطيعوا الله وأطيعوا الرسول* *“Allah'a ve Resulüne itaat edin”*³⁰⁸ ayeti, bunu açıkça göstermektedir.

“Nebî ve resûl kavramları arasında fark yoktur” görüşünü savunanlar, bu iki kavramın aynı şahsı ifade ettiğini kastediyorlarsa, isabetli olduğu söylenebilir. Fakat onlar nebinin ayrı bir şahıs, resulün ayrı bir şahıs olduğunu ve kimi zaman bu

³⁰⁵ Bkz. Meryem, 19/54, 51; A'râf, 7/157; Ahzâb, 33/40.

³⁰⁶ Ahzâb, 33/40.

³⁰⁷ Ebu Davud, *Sünen*, “Kitabu'l-ilm”, III/317, Hadis no: 2641

³⁰⁸ Mücadele, 58/13.

iki sıfat bir şahıs üzerinde cem olunabileceğini ileri sürerlerse, bu görüşün isabetli bir görüş olmadığını söylemek mümkündür. Her peygamberin resüllük, nebilik ve herhangi bir insan gibi onun beşerî yönü vardır. Allah'tan uyarı veya yaptığı yanlışlara karşı kınama geldiğinde onun nebilik ve beşerî vasfı söz konusu olmuştur. Çünkü resüllük yönü onun yetki alanı olmadığı için yanlış yapması söz konusu değildir. İşte peygamberlerin masumiyeti bu konuda, yani Allah'tan aldığı vahyi tebliğ etme konusunda olduğunu düşünmek daha isabetli olabilir. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ *“Ey Resûl! Rabbinden sana indirilene tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan O'nun elçiliğini yapmamış olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır.”*³⁰⁹

Mevdûdî, Nebi ile Resûl arasındaki farkı şu şekilde açıklar: Resûl sözlükte “gönderilen kimse” anlamına gelir. O halde elçi, sefir, temsilci, ulak için kullanılabilir. Kur'an bu kelimeyi Allah'ın özel bir görevle gönderdiği melekler ve Allah'ın davetini insanlara tebliğ eden insanlar için kullanır. Nebi ise sözlükte haber getiren, derecesi yüksek veya yol gösteren kimse anlamına gelir. Bu isim her üç anlamıyla da tüm peygamberler için kullanılır. O halde Musa (a.s) Resûl (gönderilmiş) bir Nebi idi, çünkü O, Allah'dan haberler veren ve insanlara doğru yolu gösteren derecesi yüksek bir Resûldü. Kur'an bu iki ismi kesin bir şekilde birbirinden ayırmaz, çünkü bir kimse için bir yerde Resûl der, başka bir yerde aynı kişi için Nebi'yi kullanır. Bazen de her iki ismi bir kişi için kullanır. Bununla birlikte bazı yerlerde her isim sanki aralarında teknik bir anlam farkı varmış gibi kullanılmıştır; fakat yine de bu fark açıkça ortaya konmamıştır. “Senden önce hiçbir resûl nebi göndermemiştik ki...”³¹⁰ Fakat şu bir gerçek ki, her Resûl bir nebi'dir, ama her Nebi bir Resûl olmayabilir. Hem Resûl'ün yapması gereken daha önemli ve daha özel bir görevi vardır. Bu görüş Hz. Peygamber'in (s.a.v) İmam-ı Ahmed'in Ebu İmame'den ve Hâkim'in Hz. Ebu Zer'den rivayet ettiği bir hadisi ile desteklenmektedir. Peygamber'e (s.a.v) yeryüzüne kaç “Resûl” ve kaç “Nebi” gönderildiği sorulduğunda, Resûllerin 313 veya 315, nebilerin ise 124.000 olduğunu söylemiştir.³¹¹

³⁰⁹ Maide, 5/67.

³¹⁰ Hac, 22/52.

³¹¹ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, III/231.

1.2. Resul'ün Nitelikleri

Molla Halil'e göre resulün nitelikleri şöyledir: insanlardan erkek, hür, peygamberler hariç ahlak, asrının en mükemmel şahsiyetili son derece dürüst, güvenilir; aynı zamanda akıllı ve zekidir. Vahyi tebliğ etme konusunda büyük ve küçük, kasıtlı ya da sehven herhangi bir yanlış yapmaktan masumdur. Fakat kimileri, resullerden küçük yanlışların mutlak şekilde ve büyük günahların ise sehven sudur edebileceğini öne sürmüşlerdir. Allah'ın vahyettiği, aldığı vahyi tebliğle emredildiği ve mucizelerle teyit edildiği kişidir. Molla Halil, Resul Yuşa' (a.s) gibi kitap indirilmese de Allah'tan vahiy gelmiş ve gelen vahyi tebliğ etmesi emredilmiş kişidir. Tebliğe emredilmediyse nebidir. Ancak Molla Halil konu hakkında farklı görüşler olduğunu da ifade etmiştir. Nitekim vahiy gelip te tebliğe emredilmemiş olsa da resul olduğunu söyleyenler de vardır. Konu ile üçüncü bir görüş de, Cebrail'in alenen vahiy getirdiği kişinin elçi olmasıdır. Nebi resulden daha genel anlam ifade eder. Nebi ile resulün eşit anlam ifade ettiğini öne sürenler de olmuştur.³¹² Farklı görüşlerin öne sürüldüğü bu konu hakkında bizim yukarıda beyan etmeye çalıştığımız (resul vahyi alan kişinin görevine, nebi ise onun şahsına işaret ettiği) görüşün isabetli olduğunu düşünüyoruz. Nitekim Molla Halil de “nebi'nin de tebliğle memur olduğu³¹³ görüşünü zikretmesi yukarıdaki görüşümüzün isabetli olduğunu göstermektedir.

1.3. Peygamber ve Resullerin Sayısı

Molla Halil, peygamberlerin sayısının 124 bin olduğunu, bunların içinden 313 ya da 315'ine resullük verildiğini ve bu sayının da “elbette, biz senden önce peygamberler gönderdik; onlardan kimini sana aktarıp-anlattık ve onlardan kimini de sana aktarmayıp-anlatmadık” mealindeki ayete zıt olmadığını belirtmiştir. Zira bu sayı peygamberin (s.a.v.) aktarıp anlattıklarıdır. Ya da Allah Teâlâ bu ayet nazil olduktan sonra Resûlullah'a bütün peygamberleri anlatmıştır. Peygamberlerin evveli Âdem (a.s.) ve sonuncusu Muhammed'dir (s.a.v). Yakup'tan (a.s.) sonra İsrail oğullarına gönderilen peygamberlerin evveli Musa (a.s.) ve sonuncusu ise

³¹² Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s.114.

³¹³ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 114.

İsa'dır (a.s.). Molla Halil, İsrail oğullarına gönderilen peygamberlerden bahsederken onlardan dört peygamberin hâlâ hayatta olduğunu ileri sürmüştür. Bunlar: ikisini gökte yani İsa'nın dördüncü kat semada ve İdris'in de cennette olduğunu, ikisinin de yerde; Hızır'ın yerde asıl iskân ettiği yerin iki denizin birleştiği yer olduğunu ve İlyas'ın da uzayda insanlara dua ettiğini ileri sürmüştür. Ayrıca Molla Halil, onlarla hac mevsiminde Arafat'ta karşılaştığını da ifade etmektedir.³¹⁴ Ancak o, bu görüşü destekleyecek herhangi bir delil beyan etmemektedir.

Mutasavvıflar genellikle Hızır'ın veli olduğunu kabul etmişlerdir. Onu melek veya peygamber olarak tanıtan rivayetleri muteber saymamışlardır. Hızır'ın hayatta bulunduğunu söyleyen mutasavvıflar, pek çok sûfi ve velinin, hatta sıradan kişilerin onu gördüklerine, kendisinden öğüt ve dua aldıklarına, bazı durumlarda Hızır'ın onlara yol gösterdiğine, yardımcı olduğuna, ism-i a'zamı öğrettiğine dair birçok menkıbe rivayet etmişlerdir. Bunların en meşhuru İbrahim b. Edhem'in sahrada Hızır'ı gördüğünü, onun uyarısıyla zühd yoluna girdiğini ve kendisinden ism-i a'zamı öğrendiğini anlatan menkıbedir.³¹⁵ Kuşeyrî, çeşitli vesilelerle Hızır konusuna temas ederek, onun bir veli olduğunu belirtmiştir. Hücviri ise ondan Hızır peygamber diye söz eder. Gazzali de Hızır'la ilgili menkıbeler nakletmiştir.³¹⁶

1.4. Resuller Arasındaki Fazilet ve Üstünlük

Kitap ve Sünnet'te, Allah tarafından kendilerine vahyolunan ve davet etmekle yükümlü oldukları bir şariat bildirilen resullerin bir kısmının bir kısmından daha faziletli ve üstün kılındıklarına ilişkin birçok ayet ve hadis bulunmaktadır. Fakat buna rağmen Resuller arasındaki fazilet ve üstünlük konusu, Kelam ilminin çokça tartışılan konularından biridir. Kimileri de bu üstünlüğün nebilik sıfatlarında değil, onların resullük yani ifa ettikleri ve ifa edecekleri amaç ve görevleri ile ilgili olduğunu öne sürmüşlerdir. Zira bütün nebi ve resuller nübüvvet konusunda eşittirler.

³¹⁴ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 115.

³¹⁵ Süleyman Uludağ, "Hızır", *DİA*, XVII/410.

³¹⁶ Süleyman Uludağ, "Hızır", *DİA*, XVII/410.

Peygamberlerin birbirinde üstün olduğu Kur'an'da şöyle geçer: "O peygamberlerin kimini kiminden üstün kıldık. Allah içlerinden bir kısmıyla konuşmuş, bir kısmını da derecelerle yükseltmiştir. Meryem oğlu İsa'ya açık deliller verdik ve onu Rûhulkudüs'le destekledik. Allah dileseydi elçilerin ardından gelen insanlar, kendilerine bunca açık delil geldikten sonra birbirine düşüp savaşmazlardı; lâkin farklı yollara yöneldiler. Bu sebeple kimileri iman etmiş, kimileri de inkâr etmişlerdir. Allah dileseydi aralarında savaşmazlardı fakat Allah dilediğini yapar."³¹⁷

Molla Halil'e göre peygamberlerin en üstünü ve en faziletlisi sırasıyla şöyledir: Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v), İbrahim, Musa, İsa ve Nuh (a.s.v). Allah Teâlâ mealen şöyle buyurmuştur: "*Siz, insanlar için çıkarılmış hayırlı bir ümmetsiniz.*"³¹⁸ Ayetin mükemmelliği, kendisine indirilen peygamberin mükemmelliğine işaret eder. Diğer bir ayette Allah Teâlâ mealen şöyle buyurmuştur: "*İşte Allah'ın hidayet verdikleri bunlardır; öyleyse sen de onların bu hidayetlerine uy.*"³¹⁹ Onların hidayetine uymasına emredilmesi, kendisine onlara verilen bütün mesajların verilmesi demektir. Molla Halil Eş'ariye'nin de aynı görüşü benimseğini ileri sürmüş ve şu sözlerini nakletmiştir: bütün peygamberlere verilen her bir ayet Hz. Peygamberimize de verilmiştir. Hatta daha fazlası verilmiş ve onlarda olmayan özelliklerle üstün ve faziletli kılınmıştır.³²⁰

Molla Halil Hz. Peygamberin (s.a.v) üstün ve faziletli olduğuna işaret eden bazı hadisler zikretmiştir. Bu hadislerden bazıları şöyledir: "Ben âdemoğullarının efendisiyim, fakat böbürlenme ve övünme yok."³²¹ İbn Abbasın (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Biz mescitte peygamberlerin üstünlüğünü konuşuyorduk, Nûh'u uzun ibâdeti etmesiyle, İbrahim'i dostluğuyla, Mûsâ'yı Allah'ın kendisiyle konuşma fırsatı vermesiyle, İsa'yı göğe yükseltilmesiyle andık. Fakat Resulullah hepsinden üstündür, bütün insanlara gönderilmiş, geçmişi ve geleceği bağışlanmış ve peygamberlerin sonuncusudur, dedik, derken Rasulullah (s.a.v.) geliverdi. "Neden söz etmektesiniz?" dedi. Biz de söyledik. "Hiçbir kimseye Yahya bin

³¹⁷ Bakara, 2/253.

³¹⁸ Al-i İmran, 3/110.

³¹⁹ En'am, 6/90.

³²⁰ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 209.

³²¹ Tirmizi, *Tefsir*, 17; Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 209.

Zekeriya'dan hayırlı olmak gerekmez," dedi ve onun hiçbir şekilde günah işlemediğini söyledi."³²²

Hız. Peygamberimizin diğer peygamberlerden faziletli ve üstün olduğuna delil olarak zikredilerden biri de şöyledir:

"Ben Âdemoğullarının efendisiyim. Âdemden (a.s) başka bütün insanlar benim sancağım altındadır." "Ben kıyamet günü insanların efendisiyim." "Ben alemlerin efendisiyim. Ben kıyamet günü kabirden çıkacak ilk kişiyim. Bana cennetten bir cübbe giderilecek. Sorma arşın sağ tarafında ayağa kalkarım meleklerden hiçbiri benim makamımda durmayacaktır."³²³

Hız. Peygamberin (s.a.v.) "ben âdem oğullarının efendisi" hadisi ile "Beni Yunus as dan üstün tutmayın," hadisi nasıl bağdaştırılabilir? Molla Halile göre bu bağdaştırma üç şekilde yapılabilir. Birincisi milliyet açısından beni ondan üstün tutmayın demiştir nübüvvet açısını kastetmemiştir. İkincisi ise beni sabır yönüyle ondan öne geçirmeyin, demek istemiştir. Üçüncüsü ise aslında "Ben Ademoğlunun efendisiyim" demesi esastır ama bunu söylemin demek için "Beni Yunus (a.s.) dan öne geçirmeyi" demiştir.

Molla Halil'in Hız. Peygamberimizin fazileti ile ilgili serdettiklerinin içinde Adem'i (a.s.) oğlu Şit'e (a.s.) Muhammed'i çokça zikret zira ben onun adını cennetin her yerine nakşedilmiş gördüm, Allah Teala da bana onu çokça zikretmemi emretti, manasındaki rivayetler yer almaktadır.³²⁴ Ancak bu rivayetlerin pek sağlam rivayetler olmadığı anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Hız. Muhammed'in (s.a.v.) bütün peygamberlerden ve ümmetlerinden faziletli ve üstün olduğunu söylemek mümkündür. Zira Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: "*Siz, insanlar için çıkarılmış hayırlı bir ümmetsiniz; maruf (iyi ve İslâm'a uygun) olanı emreder, münker olandan sakındırır ve Allah'a iman edersiniz.*"³²⁵ Ümmetin en hayırlı ümmet olması o ümmete gönderilen elçinin en

³²² Buhari, 3414-3415; Nisa, 4/172; Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 209-210.

³²³ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 115; bkz. Tirmizi, *Tefsir*, 17; İbn Macce, *Zühd*: 37; Buhari ve Mülim, *el-Fazail*, 2278,

³²⁴ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 210.

³²⁵ Âl-i İmrân, 3/110.

hayırlı elçi olmasını gerektirir. Ayrıca bu, Bakara Suresi'nde yapılan ilânın bir tekrarıdır.

Hız. Peygamber'in (s.a.v.) üstün tutulmasıyla ona uyanlara, başarısızlıkları nedeniyle insanlara önderlik yapma görevinin İsrail oğulları'nın elinden alındığı hatırlatılıyor. Müslümanlar, Müslümanlar liderlik için gerekli olan tüm niteliklere sahip olduklarından bu göreve lâyık görülmüşlerdir.³²⁶

Molla Halil, peygamberler arasındaki fazilet ve üstünlük konusuna değindikten sonra melekler ile insanlar arasındaki fazilet ve üstünlük konusunu ele almıştır. Hız. Peygamber'in (s.a.v.) mutlak şekilde tüm mahlûkattan faziletli ve üstün olduğunu dile getirdikten sonra insanların melekler üzerinde faziletli olup olmadığı sorusuna Ebu Hanife'nin (r.a.) bilmiyorum ancak Allah Teâlâ, “وَفَضَّلْنَاهُمْ” “عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا”, ayette, “onları, yarattığımız birçok şeyden faziletli kıldık,” demiştir. Yani ayet bazı peygamberlerin tamamının meleklerden faziletli olduğunu gösterse de insanların tamamının meleklerden tamamından faziletli ve üstün olduğunu göstermez. Ayrıca Ebu Hanife bu konudaki soruya da bilmiyorum, diye cevap vermiş. Molla Halil'e göre cumhur peygamberlerin umumi meleklerden faziletli olduğu konusunda ittifak ettiklerini ileri sürmüştür.³²⁷

Ama “Mesih de yakınlaştırılmış (yüksek derece sahibi) melekler de Allah'a kul olmaktan kesinlikle çekimser kalmazlar.”³²⁸ Mealindeki ayet, Hıristiyanların İsa'yı (a.s.) babasız dünyaya gelmesi, gaipden haber vermesi ve göğe kaldırılmasından dolayı ubudiyet konusunda yüceltmelerine bağlanmıştır. Nitekim onlara şöyle cevap verilmiştir: Bu konulardan melekler daha faziletlidir. Yani mukarrab melekler kendileri fazilet sahibi olmalarına rağmen, Allah'a ibadet etmekten çekimser kalmazlarsa, melekler mertebesinde olmayan İsa, asla Allah'a ibadet etmekten çekimser kalmaz.³²⁹

Ayrıca Hız. Peygamber'in, peygamberler arasında üstünlük olmamasına yönelik hadisleri, onların itibarını düşürecek bir üstünlük olmadığını da ifade etmektedir.

³²⁶ Mevdûdî, Tefhimu'l-Kran, III/303.

³²⁷ Bkz. Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 211.

³²⁸ Nisa, 4/172.

³²⁹ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 211.

Hz. Peygamber (s.a.v.) diğer ulu'l-Azm peygamberlerden de faziletli ve üstündür. Zira Hz. Peygamber (s.a.) bütün insanlara ve cinlere elçi olarak gönderilmiştir. Bu, dinen zorunlu olarak bilinmesi gereken bir konudur. Dolayısıyla Molla Halil, bunu inkâr edenin İslam'dan çıkacağını öne sürmüştür.³³⁰ Ancak bu ve benzeri meselelerin her ne kadar inanılması zaruri olsa da bunun bir kişiyi müslüman ya da kâfir yapacak İslam ve imanın temel şartlarından olmadığını söylemek isabetli olacağını düşünüyoruz. Kitap ve Sünnet'te iman esaslarından zikredilmeyen ve hatta hakkında ihtilaf bulunan meselelere inanmadığından dolayı birinin kâfirliğine hükmetmek son derece tehlikeli bir meseledir. Molla Halil'in "dinden zorunlu olarak bilinmesi gereken konudur" sözü üzerinde de durulması gerektiğini düşünüyoruz. Esas olan meleklerle ve peygamberlere inanmaktır. Ama aralarındaki fazilet ve üstünlük konusunu bilmenin, isabetli olsa bile, inanan birinin imanını artıracığına açık bir delil olduğunu söylemek zordur.

1.5. Peygamberlere olan ihtiyaç

Allah, insanların iradelerini doğru itikad, güzel ahlak ve ameli seçip seçmeyeceklerini imtihan etmek için yaratmıştır. Eğer, Allah Teâlâ, insanlara tekliflerini tebliğ edecek, iyilik yapanları müjdeleyici, kötülük yapanları azabından korkutucu resul ve nebilerini göndermemiş olsaydı, onların Allah'a karşı ileri sürecekleri delil ve bahaneleri olur; hakka irşâd olunmadıkları için küfür ve işledikleri çeşitli günahlardan dolayı mâzur tutulmaları lazım gelirdi. Halbuki Allah, işledikleri türlü türlü ma'siyetlerden dolayı insanların kendisine karşı ileri sürecekleri bir özür ve delilleri olmasın diye peygamberler göndererek onlara hüccetini tamamlamıştır.³³¹

Eş'ariye göre insan akli, tek başına onun yaratılışındaki gayeyi idrak etmesine ve doğru yolu bulmasına yeterli değildir.³³² Maturidiye göre akıl iyi ve kötüyü bilmeye kadirdir. Yine de akıl, her ne kadar Allah Teâlânın varlığını ve bazı sıfatlarını bilse de O'na layık olduğu şekilde ibadeti, ahireti, neyde mükafat ve mücazâtın olduğunu bilemez. Halbuki insanların ıslahı ve hayatta amellerini

³³⁰ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 210.

³³¹ Nisa, 4/165.

³³² Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 211.

düzeltilmeleri için bunların bilinmesine ihtiyaç vardır. Bunların normal ilim yolları ile bilinmesine imkân yoktur. Bu dünyada ve ahirette ebedi saadetimiz için gerekli olan bütün bu bilgileri, doğruluklarına dair kendilerinde emareler yaratılmış ve mucizelerle tasdik olunmuş rasuller haber verirler.³³³

İnsanlar, tek başlarına hayırların hepsine, insanî fazilet ve ahlâkî kemallere ulaşamazlar ve bunlarda birleşemezler. Çünkü bencillik, nefis ve hevâları, onları hak ve hayırdan alıkoyar, böylece rezalet, ahlâksızlık, zulüm gibi batıl ve şerlerin peşlerinde koşturur, adeta ormanlarda yaşayan iptidai ve vahşi insanlar gibi davranmaya sevkeder. Hayır, ahlakî kemal ve faziletlerin hepsini bilmede insanlar Allah'ın gönderdiği peygamberlere muhtaçtırlar.³³⁴

İnsanlar, ferd ve toplumlar, kendilerini ıslah edip ahlâk ve fazilette yükseltmede her bakımdan örnek alacakları ve örnek olacak, doğru dürüst bir eğitici ve terbiyeciyeye muhtaçtırlar. İslahatçı bilgin ve filozoflar ise günahlardan masum değildirler. Çok defa da kendi kafalarından koydukları kanun ve felsefelerine bağlı kalarak iyi örnek olamazlar. Bu hususlarda da yüzlerce hataların içerisine düşerler. Sadece peygamberler gûnahtan masumdurlar. Tebliğ ettikleri bilgileri kendi nefislerinde yaşayarak güzel örnek olurlar. Onlar her türlü günahlardan korunma konusunda Allah'ın yardımına mazhar olmuşlardır.

Peygamberlerden başka diğer ıslahatçıların ellerinde insanlara tatbik etmek istedikleri esasların doğruluğuna delâlet edecek bir delil ve âlamet de yoktur. Çok defa bu esaslar akl-ı selime ve insanın körelmemiş temiz vicdanına da aykırı düşerler. O halde insanlar, muhtaç olup da bilemedikleri iki cihan saadetini gerektiren bilgilerin hepsini peygamberlerden öğrenirler.³³⁵

Molla halile göre de Allah'ın kullarına yol gösterici olarak peygamber göndermesi bir lütuftur. Onların tek başına bazı şeyleri bilmeleri mümkün olsada en doğruya ulaşmaları mümkün değildir. Bu nedenle Allah (c.c.) ahiretle ilgili geniş bilgileri ve dünyada hangisinin daha iyi olduğunu bildiren elçiler göndermiştir.³³⁶

³³³ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 211.

³³⁴ Bkz. Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 212.

³³⁵ Muhiddin Bağçeci, *Ayet ve Hadislerde Peygamberler ve Peygamberlik*, (İstanbul, 1977), s. 35.

³³⁶ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 210.

1.6. Cinlere Elçi Gönderilmesi ve Onların Özellikleri

Cinin varlığı kitap ve sünnet ile sabittir. Hayat sahibi yaratıklar yalnız şu madde dünyasındaki insanlarla, çeşitlerini bilemediğimiz hayvanlardan ibaret değildir. Bir de ancak peygamberlerin gördüğü varlıklar vardır ki, bunlar melekler ile cinlerdir. Allah Teâlâ bunları çeşitli şekillere girecek kudrette yaratmıştır. Melekler Allah Teâlâ'ya itaat ederler ve asla ası olmazlar. Melekler hakkında Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: *“Allah kendilerine neyi emretmişse ona isyan etmezler ve emredildiklerini yerine getirirler.”*³³⁷ Göklerde bulunurlar, ancak Allah Teâlâ'nın emriyle yeryüzüne iner, tekrar göklere yükselirler. Yine Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: *“Melekler ve ruh, o gece Rablerinin izniyle her bir iş için inerler.”*³³⁸ Ama cinler ise, insanlar gibi yeryüzünde bulunurlar. Müminleri ve kâfirleri vardır. Meleklerin ve cinlerin varlığı, Kur'an ve sünnetle sabit olduğundan, bunları inkâr etmek, İslâm inancına aykırıdır.

Kur'an-ı Kerim'de cinlerin yaratılışlarına dair, türlü şekillere girebilecekleri, göklerin belli katmanlarına çıkabilecekleri ve ağır işleri becerebilecekleri gibi özellikleri ifade edilmiştir. İlgili ayetlerden bazıları mealen şöyledir:

*“Doğrusu biz göğü yokladık; fakat onu güçlü koruyucular ve şihablarla kaplı bulduk. Oysa gerçekten biz, dinlemek için onun oturma yerlerinde otururduk. Ama şimdi kim dinleyecek olsa, (hemen) kendisini izleyen bir şihab bulur.”*³³⁹

*“...Onun (Süleyman'ın) eli altında Rabbinin izniyle iş görmekte olan bir kısım cinler de vardı. Onlardan kim bizim emrimizden çıkıp-sapacak olsa, ona çılgin ateşin azabından tattırırız. Ona dilediği şekilde kaleler, heykeller, havuz büyüklüğünde çanaklar ve yerinden sökülmeyen kazanlar yaparlardı.”*³⁴⁰

Cinler de insanlar gibi mükellefler ve onlara da elçiler gönderilmiştir: *“Ey cin ve insan topluluğu; size, içinizden, ayetlerimi anlatan ve şu (korkunç haşr) gününüzün geleceğini haber verip sizi korkutan peygamberler gelmedi mi?”*³⁴¹

³³⁷ Tahrîm, 66/6.

³³⁸ Kadir, 97/4.

³³⁹ Cin, 72/8-9.

³⁴⁰ Sebe', 34/12-13.

³⁴¹ En'âm, 6/130.

“Doğrusu biz (cinler) o hidayet rehberi (olan Allah'ın Peygamberini) dinlediğimizde hemen O'na inandık. Her kim bu suretle Rabbi'ne iman ederse o, ne hakkı eksilmekten, ne de zulme uğramaktan korkmaz.”³⁴² “*Şu vakti de hatırla ki, cinlerden bir kısmını Kur'an dinlesinler diye sana sevkettiğimiz. Onlar (Peygamber'in huzurunda) Kur'an dinlemeye hazır olunca (birbirlerine): "Susunuz (dinleyiniz)"dediler. Kur'an okunması bitirilince de döndüler ve inzâr etmek üzere kavimlerine gittiler. Ey kavmimiz dediler: Biz bir kitap dinledik. Musa'dan sonra indirilmiş. O, kendisinden öncekini tasdik ile hakka ve doğru bir yola hidâyet ediyor. Ey kavmimiz, Allah'ın davetçisine icabet ve ona iman edin ki, Allah günahlarınızdan bir kısmını mağfîret etsin ve sizi elem verici bir azaptan korusun. Her kim Allah'ın davetçisi (Peygamberi)ne icabet eylemezse onu arzda aciz bırakacak değildir. Ve ona (yardım etmeyene) ondan (Allah'tan) başka sahip olacak veliler de yoktur. Öyleleri açık bir dalâlet içindedirler.*”³⁴³

Hadislerde ise Resülullah'ın (s.a.s.), cin'i görüp görmediği konusunda farklı rivayetler vardır. Müslim'de, Abdullah b. Mesud'un (r.a.) rivayetine göre, Resülullah (s.a.s.) cinlerin davetine icabet buyurmuş, onları görmüş ve onlara irşadda bulunmuş. Buhârî ve Müslim'de, İbn Abbas'ın rivayetine göre de Resülullah'ın (s.a.s.) ashabıyla “Ukaz” panayırına giderken “Nahle”de sabah namazını kıldırıldığı esnada bir gurup cin gelip Kur'an dinlemiş ve müslüman olmuştur.³⁴⁴

Molla Halil, “*Ey Kavmimiz, Allah'a davet edene icabet edin ve ona iman edin; günahlarınızdan bir kısmını bağışlasın ve sizi acıklı bir azaptan korusun.*”³⁴⁵ Mealindeki ayeti, Hz. Peygamberin (s.a.v.) cinlere de elçi olarak gönderildiğinin açık delili olarak kabul etmiştir.³⁴⁶

Hz. Peygamberden gelen rivayetlerden anlaşıldığına göre, bu hadiseden sonra cinler, peş peşe heyetler halinde Allah Rasulü'nün huzuruna gelmeye ve onunla yüz yüze görüşmeye başladılar. Hadis kitaplarında bu konudaki rivayetleri

³⁴² Cinn, 72/13.

³⁴³ Ahkâf, 46/29-32.

³⁴⁴ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 212-213; Müslim, *Sahih*, 29-1088.

³⁴⁵ Ahkaf, 46/31.

³⁴⁶ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 212.

toplucu mütalaa edecek olursak; Allah Rasulü'nün huzuruna birden fazla heyetin geldiği anlaşılmaktadır.³⁴⁷

Bir heyet hakkında Abdullah İbn-i Mes'ud diyor ki: "Mekke'de bir gün Allah Rasulü bütün bir gece yok oldu. Biz de acaba ona birisi mi saldırdı diye merak ediyorduk. Sabah olunca Hira dağındaki mağaradan geldiğini gördük. Sorduğumuzda "Bir cin çağırılmıştı, onunla giderek bir cin taifesine Kur'an okudum" dedi.³⁴⁸

Yine Abdullah İbn Mes'ud'dan başka bir rivayette "Allah Rasulü bir gün Mekke'de ashab-ı kirama "Bu gece cinlerle konuşma yapacağım, içinizden bana refakat edecek var mı?" diye sordu. Ben de hemen "Evet, ben varım" dedim. Mekke'nin kuzeyinde bir yere vardık. Allah Rasulü bir çizgi çizerek bana bu çizgiden daha ileriye geçmememi söyledi. Sonra kendisi daha ileri giderek orada Kur'an okumaya başladı. Gördüm ki pek çok kişi Allah Rasulü'nün etrafında toplanmış ve benimle Allah Rasulü'nün arasını doldurmuşlar."³⁴⁹

Daha sonra başka bir gece yine Abdullah İbn Mesud, Allah Rasulü Mekke'de Hecun denilen yerde cinlerin bir meselesini hallediyorken onun yanındaydım. Yıllar sonra İbn-i Mesud (r.a.) Kufe'de toprağı işleyen bazı insanlar gördüğünde "Hecun mevkiinde gördüğüm cinler işte bunlara benziyordu." demişti.³⁵⁰

Konuya delil olarak zikredilen ayetlerden biri de mealen şöyle: "Ey cin ve insan topluluğu! İçinizden size ayetlerimi anlatan ve bu günle karşılaşacağınıza dair sizi uyaran peygamberler gelmedi mi! Derler ki: Kendi aleyhimize şahitlik ederiz. Dünya hayatı onları aldattı ve kâfir olduklarına dair kendi aleyhlerine şahitlik ettiler."³⁵¹ Cinler de insanlar gibi mükelleftirler. Zira onlar mükellef olmasalardı, mağfiret ve azaptan kurtarılmasına söz verilmez, isyan ettikleri takdirde azap ve cezalandırılmaları ile tehdit edilmezlerdi. Beşer üzerine geçerli bütün işlemler onların üzerinde de geçerlidir. Yanı ilahi öğretileri tam olarak yerine getirmekle

³⁴⁷ Buhârî, "Ezân", 105, "Menâkıbü'l-Ensâr", 32; Müslim, "Salât", 149-153.

³⁴⁸ Mevdûdî, Tefhimu'l-Ku'ran, V/361; Müslim, Salat, 150.

³⁴⁹ Bkz. Mevdûdî, Tefhimu'l-Kran, V/362. Bu hadisi kaynaklarda bulamadık.

³⁵⁰ Bkz. Mevdûdî, Tefhimu'l-Kran, V/362. Bu hadisi kaynaklarda bulamadık.

³⁵¹ En'am, 6/130.

sorumludur. İnsanlara, eşlerine infak etmeleri zorunlu olduğu gibi onlara da eşlerine infak etmeleri zorunludur. Molla Halil konunun daha detayına inerek şöyle der: eğer onları nikâhlamak caiz olsaydı onlara nafaka vermek vacip olurdu. Fakat bazı farz-ı kifaye olan farzların onlar tarafından yapılması bizlerin sorumluluğunu kaldırmaz. Bu konuda cinler meleklerle benzerler. Yani meleklerin yapması ile insanlardan sorumluluk düşmez. Cinlerin müminleri cennetle ödüllendirilir. Kâfirleri de cehennem ile cezalandırılır.³⁵²

Molla Halil, cinlere Hz. Peygamberden (s.a.v) başka elçi gönderilmediği görüşünü ileri sürmüştür ve delil olarak bazı hadislerin olduğunu ifade etmiştir. Ancak konuyu ele aldığı “Te’sîsü’l-kavâidi’l-akâid” adlı eserinde bu hadisleri zikretmemiştir. Ayrıca Molla Halil, Kur’an’ı dinleyen cinlerin mealen, “*Ey Kavmimiz, gerçekten biz, Musa’dan sonra indirilen, kendinden öncekileri de doğrulayan bir kitap dinledik*”³⁵³ demeleri, Musa’nın (a.s.) onlara elçi olarak gönderildiğini gerektirmediğini, zira onların Musa’ya inanmaları bazı Arapların İsa’ya (a.s.) indirilen İncil’e inanmaları gibi bir gönüllülük olduğunu savunmuştur.³⁵⁴

Cinler, kâfirleri ve müminleri, kendi aralarında Hz. Peygamberi (s.a.v.) hakem yapmışlar, Hz. Peygamber müminlerini köy ve dağlara yerleştirmiş ve kâfirlerini ise dağların arası, denizlere, vadilere ve temiz olmayan yerlere yerleştirmiştir.³⁵⁵ Her insanın cinler ve meleklerden refakatçileri vardır. Ancak Allah Teâlâ, Hz. Peygamber’e cinden olan refakatçisine karşı yardım etmiş ve o da müslüman olmuştur. Hz. Peygambere sadece iyiliği telkin edebilir.³⁵⁶ Ama Hz. Peygamberin (s.a.v) “O, benim kalbimi örtüyor ve ben günde yetmiş kez istiğfar getiririm.” Mealindeki hadisi, yükselme ve ışıklanma manasıdır. Vesvese ve dumanlaştırma manasına değildir.³⁵⁷ Konuyu açıklayan bir ayet mealen şöyledir: “*Biz senden önce hiçbir Resul ve Nebi göndermiş olmayalım ki, o bir dilekte*

³⁵² Molla Halil, *Te’sîsü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 212.

³⁵³ Ahkaf, 46/30.

³⁵⁴ Molla Halil, *Te’sîsü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 212-213.

³⁵⁵ Taberani, Ebü’l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyub, *Camiu’l-Kebir*, (tah. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi, Riyad, 1994,) I/371; Molla Halil, *Te’sîsü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 118.

³⁵⁶ İbn Ebi Şeybe, Müsned, Riyad, (tah. Adil b. Yusuf el-Azazi, Ahmed b. Ferid el-Mezidi 1997,) I/191; Molla Halil, *Te’sîsü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 215.

³⁵⁷ Molla Halil, *Te’sîsü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 215.

*bulunduğu zaman şeytan, onun dileğine (bir kuşku veya sapma unsuru) katıp bırakmış olmasın. Ama Allah, şeytanın katıp bırakmalarını giderir, sonra kendi ayetlerini sağlamlaştırıp pekiştirir. Allah, gerçekten bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir”*³⁵⁸

Ebu Hüreyre’den (r.a.) bir rivayete göre, Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: Doğan hiçbir bebek yoktur ki, şeytan ona dokunmasın. Bebek, şeytanın dokunmasından feryat ederek ağlar. Bundan yalnız Meryem’in oğlu ile annesi müstesnadır. Zira onun annesi şöyle dua etmiştir: “*وَإِنِّي أُعِيدُهَا بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنْ*” “*Onu da onun neslinden geleceklere de kovulmuş Şeytan’dan korumanı niyaz ederim.*”³⁵⁹

Kimi bilginler, bu durumun İsa ve annesi için özel olduğunu öne sürerken, kimi bilginler ise bütün peygamberlerin aynı durumda olduğunu ve şeytanın dokunmasından beri olduklarını belirtmişlerdir. Nitekim Ehl-i Sünnet’e göre şeytan insanın damarında kanın aktığı gibi akar ve insanın kalbine vesveseler atar. Hatta kişilerin söylemeyip de kalplerinde gizledikleri birçok şeyler ve onların bazılarını yıkmaları cinlerin fiillerindedir. Konu ile ilgili bir ayet mealen şöyledir: “*Riba yiyenler, ancak kendisini şeytan çarpmış olanın kalkışı gibi, çarpılmış olmaktan başka bir tarzda kalkmazlar.*”³⁶⁰ Birden fazla yoldan gelen rivayetlerde, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) bir mecnun adam getirilmiş, Peygamber (s.a.v.) de “*çık! Ey Allah’ın düşmanı*” diyerek onun sırtına vurmuş ve adam iyileşmiştir.³⁶¹

Başka bir rivayette Abdullah b. Mesud baygınlık geçirmiş bir adamın kulağına “*Ayetlerim size okunuyorken, yalanlayanlar sizler değil miydiniz?*”³⁶², mealindeki ayeti okuyunca ayılmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.) bu ayetle ilgili şöyle buyurmuştur: canım tasarrufunda olan zata yemin ederim ki, eğer mümin bir adam bu ayeti bir dağ üzerine okursa o dağ yerinden zail olur.³⁶³

³⁵⁸ Hac, 22/52.

³⁵⁹ Buhari, *Sahih*, 3431; Bkz. Al-i İmran, 3/ 36.

³⁶⁰ Bakara, 2/275.

³⁶¹ Beyhaki, Ahmet b. Hüseyin b. Ali b. Musa, Sünen, *Delailü'n-Nübüvve*, 2280; Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 215.

³⁶² Mü'minûn, 23/105.

³⁶³ Ebu Ya'la, Ahmed b. Ali, *Müsned*, (tah. Hüseyin Selim Esed, Şam, 1984,) VIII/458; Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 212.

Molla Halil, bu ve benzeri ayet ve rivayetlere dayanarak cinlerin insanları gördükleri ve insanlarınsa onları göremediklerini, yanı sıra insanlara zarar verebilecekleri görüşünü ileri sürmüştür. Ancak onların zararlarından kurtulmak için, yukarıda da görüldüğü gibi, Allah'a sığınmaktan başka bir çıkış yolu beyan edilmemiştir.³⁶⁴ Dolayısıyla günümüzde insanların cin çarpmasından kurtulmaları için başvurdukları türlü yöntemlerin kitap ve sünnete aykırı olduğunu söylemek mümkündür.

Molla Halil, İmam Şafii'nin, cinleri gördüğünü iddia edenlerin, Kur'an gerçeğine aykırı olduğu için şahadetinin kabul edilmeyeceği görüşünü naklettikten sonra doğrusunun cinlerin bu ümmetin ismeti, Allah Teâlâ tarafında garanti edildiği dolayısıyla cinlerin kişinin oğlu, yakınları ve benzeri gibi şekillere giremeyeceğini söylemiştir. Aksi halde insan göz önünde gördüğü yakını ile ilgili şüpheye düşer ve güven ortadan kalkar.³⁶⁵

Beyzavi ise "De ki: Bana gerçekten şu vahyolundu: Cinlerden bir gurup dinleyip de şöyle demişler: Doğrusu biz, büyük hayranlık uyandıran bir Kur'an dinledik."³⁶⁶ Mealindeki ayetin tefsirinde, Hz. Peygamberin (s.a.v.) cinleri görmediğini fakat onların gelip Peygamberden (s.a.v.) Kur'an dinlediklerini Allah Teala'nın haber verdiğini ileri sürmüşlerdir. Ancak Molla Halil Beyzavinin bu görüşünün asılsız bir hayel ürünü olduğunu ifade ederek, Hz. Peygamberin (s.a.v.) melekler ve cinlere de elçi olarak gönderilmesinden hareketle onun cinleri gördüğü savunmuş ve hatta Hz. Peygamberin (s.a.v) diğer bütün peygamberlere de elçi olarak gönderildiğini ileri sürmüştür.³⁶⁷

Molla Halil, bu iddiasını "*Hani Allah peygamberlerden 'kesin bir söz (misak)' almıştı: Andolsun size Kitap ve hikmetten verip sonra size beraberinizdekini doğrulayan bir peygamber geldiğinde, ona kesin olarak iman edecek ve ona yardımda bulunacaksınız.*" Demişti ki: "*Bunu ikrar ettiniz ve bu ağır*

³⁶⁴ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 215.

³⁶⁵ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 215.

³⁶⁶ Cin, 72/1.

³⁶⁷ Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 212.

*yükümü aldınız mı? Onlar: İkrar ettik, demişlerdi de Öyleyse şahit olun, ben de sizinle birlikte şahit olanlardanım, demişti,*³⁶⁸ mealindeki ayetle destekler.

Ancak bu ayeti şu şekilde anlamamız mümkündür: “Ey kitap ehli! Siz, kendi peygamberinize verdiğiniz sözle Muhammed'e (s.a.v.) inanmak ve O'na yardım etmekle yükümlüsünüz. Çünkü biz her peygamberden (ve onlara uyanlardan), yeryüzünde bizim öngördüğümüz hayat tarzını kurmak ve tebliğ etmek için tarafımızdan gönderilen her peygambere yardım etmeleri konusunda söz aldık. Bu nedenle siz O'na karşı önyargılı olmamalısınız, dini de kendi tekelinizde sanmamalısınız. Hakk'a karşı çıkmak yerine, Hakk'ı yaymak amacıyla ortaya çıkan bayraktarın sancağı altında toplanmalısınız." Bu bağlamda bu sözün Hz. Muhammed'den (s.a.v.) önce gelen bütün peygamberlerden alındığını açıkça belirtmekte yarar var. Böylece her peygamber kendinden sonra gelecek olan peygamberi halkına haber vermiş ve onlardan, gelen peygambere uymaları istemiştir. Fakat Hz. Muhammed'den (s.a.v.) de böyle bir söz alındığını bildirir bir delile ne Kur'an'da ne de hadislerde rastlanmamaktadır. O, ümmetine kendisinden sonra bir peygamber geleceğini de bildirmemiştir. Aksine O, peygamberlerin sonuncusu olduğunu söylemiştir. Bu, Ehl-i Kitab'ın, Hz. Muhammed'e (s.a.v.) karşı çıkıp O'nun davetini reddederek Allah'a verdikleri sözü tutmadıkları anlamına gelir. Onlar kendi peygamberlerinin Allah'la yaptığı sözleşmeyi önemsemiyorlardı. Bu nedenle onlar, Allah'ın koyduğu sınırları aşan azgın ve sapıklardır.

Bize göre, Peygamberlerin birinin diğerine elçi olarak gönderilmesinden ziyade peygamberlik müessesini oluşturan bütün nebi ve resullerin birinin diğerine inanmaları gerektiğini düşünmenin daha isabetli bir görüş olduğunu söylemek mümkündür. Her ne kadar “*Biz seni ancak bütün insanlara bir müjde verici ve uyarıcı-korkutucu olarak gönderdik. Ancak insanların çoğu bilmiyorlar*”,³⁶⁹ mealindeki ayet zahiren peygamberlerin de Hz. Peygamberin (s.a.v.) kendilerine gönderilenlerden olduğunu gösterse de ayet bağlamıyla beraber şu şekilde anlaşılmalı: Sen sadece bu şehrin veya bu beldenin yahut da bu çağın insanlarına peygamber olarak gönderilmedin, bilakis her çağda yaşayacak olan bütün insanlar için gönderildin. Fakat senin çağdaşların senin değerini anlamıyorlar ve aralarında

³⁶⁸ Âl-İ İmran, 3/81.

³⁶⁹ Sebe', 34/28.

ne kadar yüce bir insanın peygamber olarak seçildiğinin ve Allah tarafından kendilerine ne kadar büyük bir nimet ihsan edildiğinin farkında değiller.

Hız. Muhammed'in (s.a.v.) sadece kendi kavmi ve kendi çağının insanları için değil, kıyamete kadar gelecek bütün insanlar için peygamber olarak gönderildiği gerçeğine Kur'an'ın birçok yerinde değinilmiştir. Mesela: “*Bu Kur'an bana kendisiyle sizi ve ulaştığı herkesi uyarayım diye vahyolunuyor.*”³⁷⁰ “*Ey Peygamber de ki: Ey insanlar, ben Allah'ın sizin hepinize gönderdiği bir elçiyim.*”³⁷¹ “*Ey Peygamber, Biz seni bütün insanlara ancak rahmet olarak gönderdik.*”³⁷² “*Furkan'ı âlemler için uyarıcı korkutucu olsun diye kuluna parça parça indiren ne mübarektir.*”³⁷³

Aynı hususa, Hız. Peygamber (s.a.v.) birçok hadisinde farklı şekillerde yer vermiştir. Mesela: “*Ben siyah ve beyaz bütün insanlara gönderildim.*”³⁷⁴ “*Benden önceki bütün peygamberler sadece kavimlerine gönderilmişlerdi, bense bütün insanlara gönderildim.*”³⁷⁵ “*Benim peygamber olarak gönderilişimle kıyamet aynen şöyledir. Böyle diyerek Hız. Peygamber (s.a.v.) iki parmağını kaldırdı. Hız. Peygamber (s.a.v.) bu sözleriyle şöyle demek istiyordu: Nasıl ki, bu iki parmak arasına başka bir parmak giremezse, benimle kıyamet arasında da başka peygamber gelmeyecektir. Benden sonra sadece kıyamet gelecektir ve ben kıyamete kadar peygamber olacağım.*”

Molla Halil kendi görüşünü desteklemek için Sedyi'nin şu görüşüne de yer vermiştir: Allah Teâlâ Nuh'tan (a.s.) sonra gönderilen bütün peygamberlerden Muhammed'in (s.a.v.) risaletine inanmaları ve ona destek olmaları için kendilerinden söz almıştır. Peygamber de (s.a.v.) Âdem (a.s.) henüz ceset ve ruh arasındayken ben peygamber idim,” buyurmuştur.³⁷⁶

³⁷⁰ En'am, 6/19.

³⁷¹ A'raf, 7/158.

³⁷² Enbiya, 21/107.

³⁷³ Furkan, 25/1.

³⁷⁴ Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsned*, (tah. Ahmet Şakir, Darul-Hadis, Kahire, 1995,) XXII/165; El-Hanzeli Abdullah b. Mübarek, *ez-Zühdi ve'r-Regaig*, (tah. Habibü'r-Rahman el-A'zami, Beyrut ts.) s. 377.

³⁷⁵ Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsned*, (tah. Ahmet Şakir, Darul-Hadis, Kahire, 1995,) III/222.

³⁷⁶ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 212-215; Ahmet, *el-Müsned*, 20596.

Bu hadisi, Tabarani “el-Kebir’de”, Ahmed, Müsned’inde, İbn Ebi Asım, es-Sünnet’te ve el-Feryabi “el-Kaderde” rivayet etmişlerdir. El-Hâkim, Müstedrek’te rivayet etmiş ve isnadının sahih olduğunu ifade etmiştir. Bezzar bu hadisle ilgili şöyle demiştir: İbn Abbastan rivayet edilen bu hadis sadece bu yolla bilinir, Nasr güçlü değil, yalancı da değil ama mezhepçilik yapar ve bu hadisi ondan başka kimse rivayet etmemiştir.³⁷⁷ Ayrıca senette bulunan Cabir el-Cev’fi ve Kays b. Er-Rabi’in zayıf olduğu ileri sürülmüştür.³⁷⁸ Görüldüğü gibi hadisin delil olma niteliğine sahip olmadığını söylemek mümkündür.

1.6.1. İnsanın Cinle ya da Cinin İnsanla Nikâhlanması

Molla Halil, “eğer onları (cinleri) nikâhlamak caiz olsaydı evlendiğimiz cin eşlerimizin nafakasını vermek de vacip olurdu.” Sözü ile cinlerle evliliğin mümkün ve caiz olduğu görüşünde olan bazı kimselere işaret etmiştir.³⁷⁹ Yani cinler ile insanlar arasında cinsel ilişkinin mümkün olup olmadığı ve mümkün olduğu takdirde insanların cinler ile nikâhlanmasının caiz olup olmadığı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür.

İmad b. Yunus, “Veciz” adlı eserin şerhinde, kişinin cinlerden bir kadınla evlenmesi ile ilgili soruya evet evlenmesi caizdir, diye cevap vermiştir. Ama Şerefu’d-Din el-Barizi şöyle der: bir insanın cinlerden bir kadınla evlenmesi caiz değildir. Zira Allah Teâlâ “ **وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ بَيْنًا وَبَيْنًا وَحَفَدَةً** ”³⁸⁰ buyurmuştur. Yani, “*Allah size kendi nefislerinizden (kendi cinsinizden) eşler yarattı ve size eşlerinizden de çocuklar ve torunlar yarattı ve sizi güzel şeylerden rızıklandırdı. Şimdi onlar, batıla mı inanıyorlar ve Allah'ın nimetini inkâr mı ediyorlar?*”. Konu ile ilgili başka bir ayet mealen şöyledir: “*Onda 'sükûn bulup-durulmanız' için, size kendi nefislerinizden (kendi cinsinizden) eşler yaratması ve aranızda bir sevgi ve merhamet kılması da O'nun ayetlerindedir. Hiç şüphe yok bunda, düşünebilmekte olan bir kavim için gerçekten ayetler vardır.*”³⁸¹ Zühri’nin anlattığına göre, Hz.

³⁷⁷ Nureddin el-Heysemi, *Keşfu'l-Estar an zaidi'l-Bezzar*, Tah. Habiburrahman el-A'zami, Müessesetu'r-Risale, (Beyrut, 1979), III/112.

³⁷⁸ Bkz. Ebulabbas Şihabuddin Ahmed, *İthafu'l-Ahireti'l-Mahara*, (Daru'l-Vatan, Riyad ts.), VII/8.

³⁷⁹ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 212.

³⁸⁰ Nahl, 16/72.

³⁸¹ Rum, 30/21.

Peygamber (s.a.v.) cin ile nikâhlanmayı menetmiştir.³⁸² Ayrıca Suyuti, el-Feteva's-Siraciye'den şunları nakletmiştir:

İnsanla cin farklı cinsten olduklarından aralarında nikah caiz değildir. Nikah, sükûnet, sevgi ve muhabbet olsun diye meşru kılınmıştır. Cinle evlenmede bu hedefin gerçekleşmesi söz konusu değildir. Cinle evlenmenin caiz olduğuna ait bir delil yoktur. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “*Size helal olan kadınlardan nikâhlayın*”.³⁸³ Ayette geçen kadın diye anlamlandırdığımız “النساء” kelimesi, insanoğlunun dişileri için kullanılır. “Kadınlardan” ifadesi diğerlerinin helal olmadığını bildirir.³⁸⁴

Sait b. Davud'un anlattığına göre, Yemen ehlinden bir cemaat İmam Malik'e bir mektup yazmışlar ve şöyle bir olaydan bahsetmişler: cinlerden bir erkek bizim bir cariyemizle evlenmek istiyor ve böylece helal bir iş yapmak istediğini öne sürüyor. Bu evliliğin gerçekleşmesinde bir sakınca var mıdır? Malik de bu evliliğin dinen bir sakıncası yoktur. Ancak kadınların hamile kalıp da babası kim? Diye sorulduğunda, cindir; demesinden ve fesada neden olmasından korkarım demiştir.³⁸⁵

1.6.2. Meleklerle Elçi Gönderilmesi ve Onların Özellikleri

Melek; erkeklik ve dişilik özelliği olmayan, yemeyen, içmeyen, evlenmeyen, doğmayan, doğurmayan, normal gözle görülmeyen ve Allah'ın emirlerine itaat eden yaratıklardır.³⁸⁶

Arapça bir kelime olan “melek”, Arap dili uzmanları ve bazı İslam alimlerine göre “Elûk” ya da “Elûke” kökünden gelmektedir. Elûk, “götüren”, elûke ise “haber götürün” manasına gelmektedir. Çoğulu melâike'dir. Ancak, melek kelimesi Arapçada cins ismi olarak çoğul manasına da kullanılır. “e-l-k” kökünden türetilen bu kelime aslında risâlet yani elçilik manasına gelmektedir. Kelime önce, mef'al vezninde “me'lek” idi. Sonra hemze “lâm” harfinden sonra

³⁸² Suyuti, *el-Eşbah ve'n-Nazair*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, nşr. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh, (Beirut, 1990), s. 257.

³⁸³ Nisa, 4 /3.

³⁸⁴ Suyuti, *el-Eşbah ve'n-Nazair*, s. 257.

³⁸⁵ Suyuti, *el-Eşbah ve'n-Nazair*, s. 257.

³⁸⁶ El-İci, Adudiddin Abdurrahman b. Ahmet, *el-Mevakıf fi İlmi'l-Kelam*, (Beirut, ts.) s. 368.

alınarak “mel’ek” olmuş; daha sonra hemze de kaldırılarak “melek” haline getirilmiştir. Bu gibi değişikliklere Arapça’da çokça karşılaşılmaktadır.³⁸⁷

Dilcilerden Rağib el-İsfahânî, melek kelimesinin, “kuvvet ve iktidar sahibi” anlamına gelen “melk” veya “mülk” kökünden türetildiği görüşündedir. Dolayısıyla melek kelimesi lügat bakımından; haberci, elçi, kuvvet ve iktidar sahibi, tedbir ve tasarruf manalarına gelmektedir. İslâm dininde ise; melek denince, akla önce, peygamberlere gönderilen ilâhî elçiler; sonra, insanlar ve kâinat üzerinde Allah Teâlâ adına tasarrufta bulunan ve O'nun emirlerini, verdiği vazifeleri aynen yerine getiren kudret sahibi manevî ve nuranî varlıklar gelmektedir.³⁸⁸

Meleklerin hakikati, cinsleri, sıfat ve özellikleri hakkında bazı farklı görüşler varsa da Ehli Sünnet âlimlerinin Kitap ve Sünnete dayanan ortak görüşleri icmalî olarak şöyledir: Melekler; Allah Teâlâ'ya ibadet ve taatle meşgul olan ruhanî, nuranî, lâtif varlıklardır. Allah'ın kendilerine verdiği her emri derhal ve aynen yerine getirirler ve asla itaatsizlik etmezler.³⁸⁹

Melekler, “emanet” sıfatıyla muttasıftırlar. Kur’an-ı Kerim’in birçok ayetinde meleklerin kâinattaki bütün varlıklar gibi bağımsız olarak yaratılan, fakat insanlara ve diğer canlı ve maddî yaratıklara mahsus olan yeme, içme, uyuma, evlenme gibi sıfatlardan, erkeklik- dişilik gibi cinsiyetten arı her çeşit günah işlemekten uzak, daima Allah’ı tenzih ve tesbih eden nuranî lâtif varlıklar olduğu bildirilmiştir. Allah Teala mealen şöyle buyuruyor: “*Belki onlar, Allah'ın şerefli kullarıdır. Onlar Allah'ın sözünden önce söz söylemezler ve O'nun emrettiklerini (hemen) yaparlar.*”³⁹⁰ “*Onlar, Allah'ın emirlerine (isyan edip) karşı gelmezler ve emrolundukları şeyleri (aynen) yaparlar.*”³⁹¹ “*Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur. O'nun katındakiler O'na ibadet etmekte (asla) kibir göstermezler ve (asla) yorulmazlar. Gece ve gündüz durmadan (yorulmadan) O'nu tesbih (ve takdis) ederler.*”³⁹²

³⁸⁷ Ez-Zebidi, *Tacü'l-Aruz*, XXVII/354.

³⁸⁸ İbni-Manzur *Lisânül-Arap*, XII, 386-387; Râğib el-İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 49; M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 301-303.

³⁸⁹ Tahrîm, 66/6; El-İci, Adudiddin Abdurrahman b. Ahmet, *el-Mevakıf fi İlmi'l-Kelam*, Beyrut, ts. s. 368.

³⁹⁰ Enbiya, 21/26-27.

³⁹¹ Tahrîm, 66/6.

³⁹² Enbiyâ, 21/19-20.

Molla Halil, meleklerle ilgili sözünü meleklerle gönderilmiş anlamına gelen “مرسل إلى الملائكة” ifadesiyle başlamıştır.³⁹³ Bu ifade ile Hz. Muhammed’in (s.a.v.) meleklerle de elçi olarak gönderildiğini kastetmiş olabilir. Onlar da yani melekler de cinler gibi dört unsurdan müteşekkildirler. Ancak meleklerde ateşimsi nur daha ağırlıklıdır. Kimileri de meleklerin soyut bir çekirdekten, cinlerin soyut havadan ve cin-şeytanların ise dumanlı bir ateşten yaratıldığını ileri sürmüşlerdir. Molla Halil bu görüşleri serdettikten sonra özet olarak meleklerin, nuranî, latif varlıklar olduğunu ve onların mekânda kalabalık oluşturmadığını ifade eder. Tıpkı ampullerin ışıklarının birleştirilmesi gibidir. Meleklerin kâinatın üçte biri, üçte ikisi ya da kâinatın tamamını doldurmaları ile ilgili rivayetler meleklerin mekânda kalabalığa neden olmayacağı düşüncesiyle çelişmez. Onların ikişer, üçer ve dörder kanatları vardır. Hz. Peygamberin (s.a.v.) Miraç gecesinde Cebrail’i (a.s.) altı yüz kanadı ile gördüğü rivayet edilmektedir.³⁹⁴

Melekler çeşitli şekillere dönüşebilirler. Molla Halil bu konuda biri sûfilere diğeri de cumhura ait olmak üzere iki görüş beyan etmiştir. Sûfiler, ceset ile ruh arasında üçüncü bir alemden bahsederler. Bu âlem cesetten daha şeffaf ruhtan daha yoğundur. Meleklerin farklı şekillerde görünmeleri bu üçüncü âlemedir. Bu durum sûfilerden bazı “ebdal” olarak isimlendirilenlerde gerçekleştiği de ileri sürülmektedir. Yani sûfilerden bu kısım kişiler suret değiştirdiklerinden “ebdal” adını almışlardır.³⁹⁵ Delil olarak getirdikleri ayetlerden biri mealen şöyledir: “*Sonra onlardan yana (kendini gizleyen) bir perde çekmişti. Böylece ona ruhumuz (Cibril’i) göndermiştik, o da düzgün bir beşer kılığında görünmüştü.*”³⁹⁶

Molla Halil’in “كما يقع ذلك لكثير منهم، سيما الأبدال. ولذا سميت أبدالاً”³⁹⁷ ifadesinden anlaşılan, sûfilerin de melekler gibi şekil değiştirebilmelerinin yanısıra aynı anda farklı yerlerde görülebilmektedirler. Ancak Molla Halil bu konuda detaylı bilgi vermemiştir. Bazen sûfilerin birtakım eylemlerini “şetehati’s-sûfiye” olarak değerlendirirse de³⁹⁸ burada görüldüğü gibi kendi görüşünü net olarak ifade etmekten

³⁹³ Molla Halil, *Te’sisü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 212-215.

³⁹⁴ Molla Halil, *Te’sisü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 216.

³⁹⁵ Molla Halil, *Te’sisü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 216.

³⁹⁶ Meryem, 19/17.

³⁹⁷ Molla Halil, *Te’sisü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 216.

³⁹⁸ Molla Halil, *Te’sisü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 216.

kaçındığını görmekteyiz. Belki de o sözleriyle sözde sûfilerle, sünnet ve kitaba bağlı samimi sufiler arasındaki farklara işaret etmek istemiştir.

Cumhurun konuya bakışı: Cebrail'in asıl cismi ufukları dolduracak kadardır. Nitekim Hz. Peygamber onu bir keresinde bu şekilde görmüştür. Fakat buna rağmen o, çoğu zaman Dihye adındaki sahabe suretinde gelmiştir. Pamuk gibi, bir bütünün parçalarının kendi içinde insicam gibi düzgün bir şekilde görünürdü. Yani Cebrail'in insan suretinde olması düzleştirilmiş pamuğa benzetilmiştir. Bu görülme her zaman gerçekleşen bir olaydır. Ancak onların hakiki suretlerinde görülmesi peygamberlerden başkaları için vaki olmamıştır. Onlar ruhani varlıklar olup, erkek ya da dişi olarak vasıflanmazlar. Putperestler gibi onların Allah'ın kızları olduğunu düşünmek küfre sapmak demektir. Ayrıca melekler şehvetten de uzaktırlar. Yiyeceği tesbih, içeceği takdis, gönül rahatlığı Allah'ı zikretmek ve memnuniyetleri de Allah'a itaat etmektir. Bir an bile gaflete düşmezler, uyumazlar ve hiç yorulmazlar.³⁹⁹

Molla Halil, İbn Asakir'den Hz. Peygamberin (s.a.v.) şöyle dediğini nakletmiştir: Meleklerin, ey! Rabbimiz sen bizi yarattın ve insanoğlunu yarattın, onları yemekler yiyen, içecekler içen, giysiler giyen, cinsellikleri olan, bineklere binen, uyuyan ve dinlenen biçimde yaptın. Ama bize insanoğluna verdiklerinden hiçbir şey vermedin. Dolayısıyla onlar için dünya bizim için ise ahiret olsun; demeleri üzerine Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Elimle yarattığım ve kendisine ruhumdan üflediğimi ol! Emrimle oluveren gibi yapmam.*” Molla Halil, bu rivayetin de insan cinsinin melek cinsine üstünlüğüne delil olduğunu ileri sürmüştür. Fakat insanların aksine meleklerin tamamı masumdur.⁴⁰⁰

O, kötülük timsali olan İblisin melek cinsinden olduğunu, Harut ve Marut'un da birer melek olmalarına rağmen suç işlediklerini ileri sürerek meleklerin tamamının masum olmadığı iddiasına şöyle cevap vermiştir: İblis meleklerden değildir.⁴⁰¹ Allah (c.c.) mealen şöyle buyuruyor: “*Hani meleklerle: Âdem'e secde edin, demiştik; İblis'in dışında diğerleri secde etmişlerdi. O*

³⁹⁹ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 216.

⁴⁰⁰ Sad, 38/72, 75; Hıcr, 15/29; İbn Asakir, Ebulkasim Ali b. el-Hasan, *Tarih Dimeşk*, (Daru'l-fikr, Beyrut, 1995), VXII/139; Suyuti, *el-Habaik fi Ahbari'l-Melaik*, (Daru'l-Ktubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985), s. 176; Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 217.

⁴⁰¹ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 217.

cinlerdendi, böylelikle Rabbinin emrinden çıkmıştı. Bu durumda Beni bırakıp onu ve onun soyunu veliler mi edineceksiniz? Oysa onlar sizin düşmanlarınızdır. Bu, Zalimler için ne kadar kötü bir tercih değiştirmedir.”⁴⁰²

Mevdûdî, bu ayetin açıklamasında şöyle der: Âdem ve İblis kıssasına, sapık insanları yaptıkları hata konusunda uyararak amacıyla değinilmiştir. İnsanların kendilerinin iyiliğini isteyen peygamberleri bir tarafa bırakıp da Âdem’e secde etmeyi reddettiğinden beri insanların ezeli düşmanı olan İblis'in tuzaklarına kapılmaları büyük bir hatadır. İblis'in Allah'a isyan etmesi muhtemeldi. Çünkü o meleklerden değil, cinlerden biriydi. Kur'an'da meleklerin kesinlikle yaratılıştan itaatkâr oldukları açıkça ifade edilmektedir. *“Onlar büyüklük taslamazlar, kendilerine hâkim olan Rablerinden korkarlar ve ne emrolunurlarsa onu yaparlar.”⁴⁰³ “ Onlar, Allah kendilerine neyi emretmişse ona isyan etmezler ve neyle emrolunurlarsa onu yaparlar.”⁴⁰⁴*

Meleklerin tersine cinler, insanlar gibidirler. İtaat etme ve etmeme seçeneklerine sahiptirler. Yani onlara da inanma veya inanmama, itaat etme veya isyan etme özgürlük ve yetkisi verilmiştir. Bu, İblisin cinlerden biri olduğu ve bu nedenle de onun isyan yolunu seçtiği söylenerek de açığa çıkmaktadır.⁴⁰⁵ Bu ayet, İblisin bir melek olduğu, hatta sıradan bir melek değil, meleklerin başkanı olduğu konusunda çoğu insanda var olan yanlış anlamayı tamamen ortadan kaldırmaktadır. Kur'an'da geçen *“Biz meleklerle, Âdem’e secde edin, dediğimizde hepsi secde etti, fakat İblis secde edenlerden olmadı,”* ifadesi nedeniyle ortaya çıkan zorluk ve karışıklığa gelince, meleklerle verilen emrin, meleklerin yönetimi altında bulunan tüm yeryüzü yaratıkları için geçerli olduğuna, onların da insana boyun eğmek zorunda olduklarına dikkat edilmelidir. Buna uygun bir şekilde bütün yaratıklar meleklerle birlikte secde ettiler, fakat İblis onlarla birlikte secde etmekten kaçındı.⁴⁰⁶

⁴⁰² Kehf, 18/50.

⁴⁰³ Nahl, 16/50.

⁴⁰⁴ Tahrim, 66/6.

⁴⁰⁵ Bkz. Hicr, 15/27; Cin, 72/13-15.

⁴⁰⁶ Bkz. Müminun, 23/73.

1.6.3. Hârut ve Mârut

Babil'deki Hârut ve Mârut adındaki iki melek, bazılarının zannettiklerinin aksine, insanlara sihir öğreterek suç işlemiş değillerdir. Ancak Yahudiler, Süleyman'ın mülkü, Babil'deki Hârut ve Mârut adındaki iki meleğe indirilenler üzerine, şeytanların uydurduklarının takipçileri olmuşlardır.⁴⁰⁷

Konun aslı Bakara süresi, 2 / 102. Ayetinde geçen “ وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ ” ifadedir. Yani “*Babil'deki iki meleğe indirilenler ...*”. Razi bu ayetle ilgili birkaç mesele öne sürmektedir. Biz konumuzla daha çok ilgisi olan birinci meseleyi özet olarak ele alacağız:

Ayetin ilgili bölümü “وما أنزل”deki “ما” biri “الذي” ikincisi “ما للنافية والجدد” olmak üzere iki anlama gelebilir. “ما”, الذي manasına olduğunda, mana ile ilgili üç farklı görüş vardır. a) “السحر” kelimesine atıftır. Bu durumda mana, “*onlara sihir ve iki meleğe indirilenleri öğretirler*”, şeklinde olacaktır. b) “ما تتلوا الشياطين” ya atıftır. Bu durumda mana, “*şeytanların Süleyman'ın mülkü ve o iki meleğe indirilenler üzerine uydurduklarına uydular*” şeklinde olacaktır. Zira bazı sihir küfre düşürür ki, şeytanların uydurdukları da budur. Ama bazıları karı koca arasının ayrılmasında etkili olur ki, iki meleğe indirilen de budur. Yani Yahudiler her ikisine, Süleyman'ın mülkü üzerine uydurulanlar ve küfre düşürecek sihirlere uymuşlardır. c) “ملك سليمان”a atıftır. Bu durumda mana, “*şeytanların Süleyman'ın mülkü ve meleklerle indirilenler üzerine uydurduklarına uymuşlar*”, şeklinde olacaktır. Razi, bunun Ebu Müslim'in tercih ettiği görüş olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰⁸

Ebu Müslim iki meleğe sihir indirilmiş olmasını reddetmiş ve gerekçe olarak şunları zikretmiştir: Onlara sihir indirilmiş olduğunu kabul edersek, (haşa) sihri indiren Allah'tır; demek olur ve bu caiz değildir. Zira sihir küfür ve abestir. Allah'ın zatına böyle abes şeyler layık değildir. Ayette geçen “*Lakin şeytanlar insanlara sihir öğretiyorlar*” ifadesi, sihir öğretmenin küfür olduğuna işaret etmektedir. Meleklerin sihir öğrettiğinin tespiti onların kafir olmalarını gerektirir ve bu da batıl ve imkansızdır. Peygamberlerin sihir öğretmeleri caiz değilken meleklerin sihir öğretmeleri elbette caiz değildir ve bu iddia kabul edilemez. Kâfir,

⁴⁰⁷ Bkz. Mollah Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 217.

⁴⁰⁸ Razi, Fahreddin, *Mefatihü'l-Gayb*, (Daru İhyau't-Turasi'l-Arabi, Beyrut, ts.), III/629.

fâsık ve asi şeytanlara nispet edilen sihir, nasıl oluyor da Allah’a nispet edilir? Hâlbuki Allah Teâlâ sihri yasaklamış ve yapanlara ceza verileceğini bildirmiştir.⁴⁰⁹

Sihir, yaldızlı bir batıldan ibarettir. Allah Teâlâ, er geç onun batıl olduğunu ortaya çıkaracak ve geçersiz yapacaktır. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “Onlar atınca, Musa dedi ki: Sizlerin meydana getirdiğiniz büyüdür. Doğrusu Allah onu geçersiz kılacaktır. Şüphesiz Allah, bozgunculuk çıkarıcıların işini düzeltmez.”⁴¹⁰ Ayrıca Ebu Müslim bu ayetin tefsirinde diğer müfessirlerden farklı bir yöntem izlemiş ve şöyle demiştir: Süleyman’ın mülkü sihirden uzak olmasına rağmen şeytanlar, onu sihir ile ilişkilendirdikleri gibi, iki meleğe indirenleri de sihirle ilişkilendirdiler. Oysa onlara indirilen sihir değil şeriat, din ve hayra yapılan bir çağrıdır. Onlar insanlara bunları öğretiyorlardı ve “biz sizler için bir imtihanız sakın kafir olmayınız” derlerdi. Amaçları iyiliği kabul ettirmek, kötülüklerden sakındırmaktı. Fakat kimileri onların öğüt ve nasihatlerini kabul ederken kimileri de reddederler, onlardan öğrendiklerini büyü için kullanır ve hatta karı koca arasını ayırırlardı.⁴¹¹ Günümüzde de Kur’an ayetlerini bu amaçla kullanan bazı kişiler mevcuttur.

“ما”, nefiy ve inkar manasına olduğunda “وما كفر سليمان” ya atıftır. Bu durumda mana, “Süleyman kafir olmadı ve iki meleğe de sihir diye bir şey indirilmedi”, şeklinde olacaktır. Nitekim sihirbazlar, sihri Süleyman ile ilişkilendirdiler ve bu sihrin Babil’deki Hârut ve Mârut adındaki meleklerle indirildiğini iddia ettiler. Bu ayetle Allah Teâlâ onların iddialarını reddetmiştir. “وما يعلمان من أحد” ifadesi de inkardır. Yani onlar kimseye böyle bir şey öğretmediler, manasınadır. “حتى يقولوا إنما نحن فتنة” ifadesi de bizim “ben kimseye emir vermedim ki, şunu yap ya da yapma” deyim, sözümüze benzer. Râzî, bu görüşün güzel olduğunu ancak ilk görüşün daha isabetli olduğunu öne sürmüştür.⁴¹²

Râzî, ilk görüşün daha isabetli olduğunu söylemekle birlikte, Ebu Müslim’in, sihrin öğretilmesinin küfür olduğu ve peygamberlerin sihir öğretmesinin caiz olmadığı gibi görüşlerini reddetmiş ve cevaplar vermiştir. Yani

⁴⁰⁹ Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, III/629.

⁴¹⁰ Yunus, 10/81.

⁴¹¹ Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, III/629.

⁴¹² Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, III/630.

Râzî'ye göre sihri öğreterek bazı yıldızların tanrı olduğunu ispat etmeye çalışmak küfür olabilir. Fakat bu dereceye ulaşmıyorsa küfür değildir. Ama Allah'ın sihir indirmesi ve peygamberlerin bunu öğretmesi, sihrin hakikatini izhar etmek için olduğundan bunda herhangi bir beis olmadığını savunmuştur.⁴¹³

Meleklerden ilk yaratılanlar “hameletu'l-arş” olarak bilinen meleklerdir. İsrail, Cebrail, Mikail ve Azrail adındaki meleklerin de onlardan, yani ilk yaratılan meleklerden oldukları söylenmektedir. Yine onlar en son ölecek ve en ilk diriltilecek meleklerdir. Ayrıca mudebbirat (düzenleyici) ve mukassimat (dağıtım) memur olarak bilinen meleklerin en faziletlisidirler. Onlar hep birden değil, farklı zamanlarda yaratılmış ve yaratılmaya devam etmektedir.⁴¹⁴

Molla Halil, meleklerin sayılarının son derece çok olduğunu ve hatta buluttan inen her bir yağmur damlasıyla beraber insanoğlunun ve İblis çocuklarının sayısı kadar melek indiğini nakletmiştir. Ayrıca bazı meleklerin görevlerini de zikretmiştir. Örneğin: Rıdvan adındaki meleğin cennetten, Malik adındaki meleğin cehennemden, arşı taşıyan melekler, İsrail sura üflemekle, Cebrail vahiyle, Mikail rızıklarla ve Azrail ruhları bedenden ayırmakla yani öldürmekle görevlidirler. Her birinin yardımcıları vardır. Bir görevi ifa etmeleri aynı anda başka görevleri ifa etmelerine engel değildir. Yani aynı anda sayısız eylemleri yapmaya kadirdirler. Can alıcı melekler ruhları bedenden çekerler ve Allah da ruhları çekilen beden sahiplerini öldürür. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “*Allah, ölümleri vaktinde canları alır; ölmeyeni de uykusunda bir tür ölüme sokar. Böylece, kendisi hakkında ölüm kararı verilmiş olanın ruhunu tutar, öbürüsünü ise adı konulmuş bir ecele kadar salıverir. Şüphesiz bunda, düşünebilmekte olan bir kavim için gerçekten ayetler vardır.*”⁴¹⁵ Bu ayet sayesinde konu ilgili diğer ayetler ve bazı hadisler daha iyi bir şekilde anlaşılır hale gelmiştir.⁴¹⁶

Her insan için biri sağda, diğeri solda olmak üzere gündüzleyin iki geceleyin iki melek yaptığı her şeyi kayda geçirirler. Sağdaki iyilikleri, her bir iyiliği ondan

⁴¹³Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, III/630.

⁴¹⁴ Mollah Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 217.

⁴¹⁵ Zümer, 39/42. (Uyku sırasında, ruhun kabzedilmesiyle, his, şuur, idrak gibi kuvvetlerin muattal kılınması kast olunuyor. Tıpkı uykuda olanın ölmüş birine benzemesi gibi. Uyku sırasında, ruhun kabzedilmesiyle, his, şuur, idrak gibi kuvvetlerin muattal kılınması kast olunuyor. Tıpkı uykuda olanın ölmüş birine benzemesi gibi.)

⁴¹⁶ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 218.

yedi yüze kadar kaydederler. Soldaki kötülükleri, her kötülük tek bir kötülük olarak yazar. Ayrıca kötülükler yazılırken Allah'ın bağışlamasını diler ya da tövbe eder umuduyla üç saat ve hatta daha fazla geciktirilerek yazar.⁴¹⁷ Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “Biz, her insanın amel defterini kendi boynuna doladık, kıyamet gününde onun için açılmış olarak önüne konacak bir kitap çıkarırız.”⁴¹⁸ Onlar, insanın yaptığı her şeyi hatta gönüllerinden geçirdiklerini bile yazarlar. İnsan, yürüdüğünde biri arkada diğeri önünde olurlar. Uyuduğu zaman da biri başında diğeri ise ayağında beklerler ve onu her türlü zararlardan korurlar. Fakat kaderin yazıldığı kitap gelirse onu kendi başına bırakırlar.⁴¹⁹ Konu ile ilgili bazı ayetler şöyledir: “O, söz olarak (herhangi bir şey) söylemeyiversin, mutlaka yanında hazır bir gözetleyici vardır.”⁴²⁰ “Oysa gerçekten sizin üzerinizde koruyucular var, Şerefli-üstün yazıcılar. Her yapmakta olduğunuzu bilirler.”⁴²¹ “Onun (insanın) önünden ve arkasından izleyenleri vardır,⁴²² onu Allah'ın emriyle gözetip-korumaktadırlar. Gerçekten Allah, kendi içlerinde olanı değiştirip bozuncaya kadar, bir toplulukta olanı değiştirip-bozmaz. Allah bir topluluğa kötülük istedi mi, artık onu geri çevirmeye hiçbir (biçimde imkân) yoktur; onlar için O'ndan başka bir veli yoktur.”⁴²³ Molla Halil, konu ile ilgili delil olarak bu ayetleri zikrettikten sonra bazı hadisler de zikretmiştir. Bu hadislerden biri şöyledir: Hz. Peygamber (s.a.v) bir adamın namazda rükûdan kalkarken “رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ حَمْدًا كَثِيرًا طَيِّبًا مُبَارَكًا فِيهِ” dediğini duyar ve namazı bitirip selam verdikten sonra şöyle buyurur: otuz küsur meleğin o kelimeyi ilk yazan olmak için yarışa girdiklerini gördüm.⁴²⁴ Bu hadisten anlaşıldığı gibi bazı ameller hafeze denilen meleklerle birlikte diğer melekler

⁴¹⁷ İsbahani, Ebu nuayim Abdullah b. Ahmed, *Hilyetü'l-Evliya ve Tabakatü'l-Esfîya*, (Mısır, 1974,) III/233.

⁴¹⁸ İsra, 17/13.

⁴¹⁹ Mollah Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 218.

⁴²⁰ Kâf, 50 /18.

⁴²¹ İnfitar, 82/10-12.

⁴²² Yani, "Allah yalnızca her şahsın neler yaptığını gözlemekle, yaptığı şeyleri bütünüyle bilmekle kalmaz aynı zamanda o şahsa her yerde eşlik eden koruyucular (gözetleyiciler, gardiyanlar) tayin ederek amellerinin hepsini kayda geçirir." Bu ayet, istediklerini yapmakta serbest olduklarını ve bu dünyada yaptıklarının hesabını vermeyecekleri vehmiyle yaşayan sözkonusu insanlara uyarı olması için zikredilmiştir. Uyarı, bu kavmin kendi cezalarının kendileri tarafından davet edildiğini vurgulamaktadır.

⁴²³ Ra'd, 13/11.

⁴²⁴ Bkz. Buharî, *Ezân*, 126; Müslim, *Mesacîd*, 149; Ebu Davûd, *Salât*, 119; Tirmizî, *Salât*, 179; Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 219.

tarafından da kaydedilmektedir. Asıl amellerin yazılması ile görevli hafeze adında iki melek vardır.⁴²⁵

Abdurrahman b. Aiş'in anlattığına göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur:

أتاني ربي عز وجل الليلة في أحسن صورة. فقال: يا محمد هل تدري. فيم يختصم الملائكة؟ قال: قلت: لا " قال النبي صلى الله عليه وسلم: " فوضع يده بين كتفي، حتى وجدت بردها بين ثديي فعلمت ما في السموات وما في الأرض، ثم قال: يا محمد، هل تدري فيم يختصم الملائكة الأعلى؟ قال: قلت: نعم، يختصمون في الكفارات والدرجات.

“Bu gece Rabbim en güzel ehliyle bana geldi ve ey Muhammed! yüce topluluğun ne hakkında tartıştıklarını bilir misin? diye sordu. Ben hayır, bilmiyorum dedim. Sonra avucunu omuzum arasında koydu ve hatta ben avucun serinliğini göğsümde hissettim, gökler ve yerdeki her şeyi bildim. Sonra ey Muhammed! yüce topluluğun ne hakkında tartıştıklarını bilir misin? diye sordu. Müminlerin günahlarının kefareti ve derecelerini yükselmeleri hakkında, diye cevap verdim⁴²⁶ Bu rivayetten de anlaşılacağı gibi, melekler müminlerin amellerini yazmak için yarışa girerler ve ben yazacağ, ben yazacağım! diye birbiriyle tartışırlar. Ayrıca bu rivayetten, amelleri yazacak meleklerin ya hafeze denilen meleklerden, amelleri yazmak kendi görevleri olmadığı halde müminlerin amellerini yazmaya gönüllü meleklerden oldukları, ya da hafeze adındaki meleğin ikiden fazla olduğu anlaşılmaktadır. Molla Halil bunu destekleyen bazı hadisler olduğunu ileri sürmüştür.

Molla Halil'in ileri sürdüğü rivayetlerin bazısı şöyledir: her bir mümin için üç yüz altmış melek vekildir. Onu muhafaza ederler. Özellikle onlardan yetmiş, onu şeytanlardan korur. Tıpkı balın sineklerden korunması gibi. Aksi halde kul kendini bir lahza bile, korumaya kadir değildir. Şeytan onu alır götürür. Hz. Peygamber (s.a.v.) iki melek ile özel korumayı ve çok sayıdaki meleklerle genel korumayı kastetmiş olabilir. Ya da Peygamber (s.a.v.) önce az sayıdaki meleğin mümini koruyacağını bildirmiş, daha sonra çok sayıda meleğin koruyacağını bildirmiştir. Özet olarak mümini koruyacak meleklerin sayısındaki farklılık her hangi bir sorun teşkil etmez. İnsana eziyet verecek şeyler, insanı korumakla

⁴²⁵ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 219-220.

⁴²⁶ Darimî, *Rüya*, 12.

müvekkel o meleklerle de eziyet verecektir. Ancak onlar insandan asla uzaklaşmazlar. İnsanlardan eziyet çekmelerine rağmen hep onların aleyhine değil lehine dua ederler.⁴²⁷ Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “*Arş’i yüklenmekte olanlar ve çevresinde bulunanlar, Rablerini hamd ile tesbih etmekte, O’na iman etmekte ve iman edenlere mağfiret dilemektedirler: Rabbimiz, rahmet ve ilim bakımından her şeyi kuşatıp-sardın; tevbe edenlere ve senin yoluna tabi olanlara mağfiret et ve onları cehennem azabından koru.*”⁴²⁸ Konu ile ilgili diğer bir ayet şöyledir: “*Neredeyse gökler onların Allah’a ortak koşmaları karşısında tepelerinden çatlayacaklar. Melekler, Rab’lerini hamd ile tesbih ederler, yerdekiler için bağışlanma dilerler. İyi bilin ki Allah, çok bağışlayan, çok esirgeyendir.*”⁴²⁹

Molla Halil’e göre melekler kayıtsız şartsız olarak Allah’a itaat eden varlıklardır. Yaratıklar içinde en başta içtenlikle boyun eğenler onlardır. Ancak yüce Allah’ın yüceliğinin ve büyüklüğünün farkında oldukları, aynı zamanda ona itaat etme ve onu övmeye kusur etme endişesi içinde buldukları için sürekli Rablerini tesbih ederler. Öte yandan yeryüzünde yaşayan kusurlu ve zayıf varlıklar, Rablerini inkar ediyorlar, doğru yoldan sapıyorlar. Bu durum karşısında melekler yüce Allah’ın öfkesinden korkuyorlar ve yeryüzünde işlenen günah ve kusur için yeryüzünde yaşayanlar adına bağışlanma diliyorlar. Ğafir suresindeki ayete dayanarak meleklerin bağışlanma dileklerinin müminler için olduğunu söyleyebiliriz.⁴³⁰ Ayrıca melekler asiler hakkında şöyle derler: Allah bize rahatlık versin, ne kötü yakınlar. Allah’ı ne kadar az anıyorlar ve hiç utanç duymuyorlar. Fakat onların bu sözleri o insan’ın aleyhine değil, kendi lehlerine bir duadır.⁴³¹

1.6.4. Köpek Olan Eve Melek Girmez Hadisi

Elmalılı Hamdi Yazır, Maide Suresinin dördüncü ayetinde geçen “Ey Muhammed, ümmetin sana kendilerine nelerin helâl kılındığını soruyorlar” anlamına gelen “يَسْأَلُونَكَ مَاذَا أُحِلَّ لَهُمْ” bölümünü açıklarken, İkrime ve Muhammed b. Ka’b’den şunları nakleder: Cebrail (a.s.), "Biz köpek bulunan eve girmeyiz" dediği

⁴²⁷ Bkz. Molla Halil, *Te’sisü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 220.

⁴²⁸ Gafir, 40/7.

⁴²⁹ Şura, 42/5.

⁴³⁰ Seyyid Kutub, *Fi Zilal’l-Kur’an*, (terc. Komisyon, İstanbul, ts.) XI/438.

⁴³¹ Molla Halil, *Te’sisü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 220.

için Hz. Peygamber köpeklerin öldürülmesini emretmiş. Ebu Rafi’i de bununla görevlendirmiştir.⁴³²

Elmalılı Hamdi Yazır’ın “*Hak Dini Kur’an Dili*” adlı eseri önemli bir eserdir. Fakat bazen konunun ekseninden uzaklaşarak kendi görüşünü ortaya koymak için fırsat aralıyormuş gibi geliyor. Örneğin, “... sana kendilerine neler helâl kılındığını soruyorlar,” ifadesinden sonra, yiyeceklerden helal, haramlardan bahsetmesi gerekirken, köpeğin öldürülmesi ile ilgili rivayete yer vermiştir. Fakat bu durumun genel mana ifade ettiği ya da özel bir durumla sınırlı olduğu ifade edilmemiştir.

Hz. Peygamber’in, köpeklerin öldürülmesini emrettiği hadislerin yanında, köpeklerin de insanlar topluluğu gibi bir topluluk olduğu ve korunması ile ilgili hadisler de vardır.⁴³³ Hatta köpeğe yaptığı iyilikten dolayı bir kişinin cennete girdiğine dair hadislere⁴³⁴ bakınca, köpeklerin öldürülmesi ile ilgili hadislerin saldırgan, zararlı ve kuduz köpekler hakkında söylenmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Molla Halil, “köpek ve heykel bulunan evler meleklerin girmeyeceği, içlerinde çan olanlara da eşlik etmeyeceği” ile ilgili hadislerin, insanoğlunu merhametiyle kuşatan ve onlara esenlik dileğinde bulunan meleklerle has olduğunu belirtmiştir. Onlar yani rahmet melekleri, bir mümin vefat ettiğinde, göğe çıkmaları için Allah’tan izin isterler, Allah Teâlâ, gökler meleklerimle doludur, kulumun kabri yanında durun ve orada bana tesbih, hamd, tekbir getirin ve bunların sevabını kıyamete kadar o kulum için yazın, der. Allah’ın bu sonsuz nimetine şükürler olsun. Ama kâfir için, ona müvekkel iki meleğe, onun kabrine dönün ve kıyamete kadar onu lanetleyin, der. Allah’ın gazabından Allah’a sığınırız.⁴³⁵

1.7. Hz. Muhammed’in (s.a.v.) Özellikleri

Molla Halil, Hz. Peygambere (s.a.v.) has bazı özelliklerden bahsetmiştir. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

⁴³² Müslim, *Libâs* 81, 82; Buhârî, *Bed’ü’l-halk*, 7, *Libâs* 94; İbn-i Mâce, *Libâs* 44; Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, s. 162.

⁴³³ Bkz. Tirmizî, *Ahkâm*: 3, 4

⁴³⁴ Müslim, *Selâm*: b. 41, hd. 153

⁴³⁵ Molla Halil, *Te’sîsü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 221.

Hiz. Muhammed (s.a.v.) bütün insanlığa kıyamete kadar elçi olarak gönderilmiştir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ”⁴³⁶ “Biz seni ancak bütün insanlara bir müjde verici ve uyarıcı-korkutucu olarak gönderdik. Ancak insanların çoğu bilmiyorlar.” “Yani, Sen sadece bu şehrin veya bu beldenin yahut da bu çağın insanlarına peygamber olarak gönderilmedin, bilakis her çağda yaşayacak olan bütün insanlar için gönderildin. Fakat senin çağdaşların senin değerini anlamıyorlar ve aralarında ne kadar yüce bir insanın peygamber olarak seçildiğinin ve Allah tarafından kendilerine ne kadar büyük bir nimet ihsan edildiğinin farkında değiller.”⁴³⁷

Hiz. Muhammed’in (s.a.v.) sadece kendi kavmi ve kendi çağının insanları için değil, kıyamete kadar gelecek bütün insanlar için peygamber olarak gönderildiği gerçeğine Kur’an’ın birçok yerinde değinilmiştir. Örneğin, “Bu Kur’an bana kendisiyle sizi ve ulaştığı herkesi uyarayım diye vahyolunuyor.”⁴³⁸ “Ey Peygamber de ki: Ey insanlar, ben Allah’ın sizin hepinize gönderdiği bir elçiyim.”⁴³⁹ “Ey Peygamber, Biz seni bütün insanlara ancak rahmet olarak gönderdik.”⁴⁴⁰ “Ne mübarektir, Furkan’ı alemler için uyarıcı ve korkutucu olsun diye kuluna parça parça indiren.”⁴⁴¹

Aynı hususa, Hiz. Peygamber (s.a.v.) birçok hadisinde farklı şekillerde yer vermiştir. Örneğin, “Ben siyah ve beyaz bütün insanlara gönderildim.”⁴⁴² “Benden önceki bütün peygamberler sadece kendi kavimlerine gönderilmişlerdi, ben ise bütün insanlığa gönderildim.”⁴⁴³ “Benim peygamber olarak gönderilişimle kıyamet aynen şöyledir. Böyle diyerek Hiz. Peygamber (s.a.v.) iki parmağını kaldırdı.” Hiz. Peygamber (s.a.v.) bu sözleriyle şöyle demek istiyordu: “Nasıl ki, bu iki parmak arasına başka bir parmak giremezse, benimle kıyamet arasında da başka peygamber

⁴³⁶ Sebe’, 34/28.

⁴³⁷ Mevdûdî, *Tefhimu’l-Kur’an*, IV/528.

⁴³⁸ En’am, 6/19.

⁴³⁹ A’raf, 7/158.

⁴⁴⁰ Enbiya, 21/107.

⁴⁴¹ Furkan, 25/1.

⁴⁴² Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *el-Müsned*, (tah. Ahmet Şakir Müsned-i Ahmed: Darul-Hadis, Kahire, 1995,) III/222.

⁴⁴³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXII/165.

gelmeyecektir. Benden sonra sadece kıyamet gelecektir ve ben kıyamete kadar peygamber olacağım.”⁴⁴⁴

Hz. Muhammed’in (s.a.v.) sadece Arplara peygamber olarak gönderildiği iddiası. Hıristiyanlar ve Yahudilerden İseviler, Hz. Muhammed’in (s.a.v.) peygamber olduğunu kabul ederler ancak sadece Araplara gönderildiğini iddia ederler. Fakat bu iddia Molla Halil’in de ifade ettiği gibi bir iftiradır ve asla kabul edilemez. Allah Teâlâ onun dinin bütün dinlerden değerli kılmış ve ona İslam adını vermiştir. Nitekim Muhammed’in (s.a.v.) dinine özel, beş vakit namaz, ramazan orucu, cenabetten gusül abdesti alma ve sürekli cihat etmek gibi bazı ibadetlerle diğer peygamberlerden ayrılmıştır. Ayrıca Allah Teâlâ, Hz. Muhammed’in (s.a.v.) ümmeti için özel olarak İslam’ı din olarak razı olduğunu ifade etmiştir. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “*Bugün size dininizi kemale erdirdim, üzerinizdeki nimetimi tamamladım ve size din olarak İslâm’ı seçip-beğendim.*”⁴⁴⁵

Bize göre ayette geçen “dininizi kemale erdirdim” ifadesi, Onu bütün bir düşünce, hayat sistemi ve medeniyet oluşturan kalıcı bir hayat tarzının gerekli tüm öğeleriyle donattım ve ilkelerini koydum. Tüm insanî sorunların çözümü için ayrıntılı talimatları belirledim. Artık bundan böyle bir başka kaynaktan kılavuz ve talimat aramanıza gerek yoktur; demektir. “Nimetin tamamlanması”, hidayet nimetinin tamamlanmasıdır. Sizin için hayat tarzı olarak İslâm’dan razı oldum; çünkü itaatinizle ve ona olan bağlılığınızla, kabul etmiş olduğunuz İslâm’a içten inandığınızı uygulamada da gösterdiniz. Sizi her türlü kölelik ve bağımlılıktan kurtardığımdan, günlük yaşantınızda Ben’den başkasına teslim olmanız için hiçbir sebep kalmamıştır.

Allah Teâlâ’nın, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in dinini bütün dinlerden değerli kıldığı Hac Süresinin 78. inci ayetinde şöyle ifade edilmiştir: “*Allah adına gerektiği gibi cihat*⁴⁴⁶ *edin. O, sizleri seçmiş ve din konusunda size bir güçlük yüklememiştir,*

⁴⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXII/165.

⁴⁴⁵ Maide, 5/3.

⁴⁴⁶ Arapça ‘da cihat kelimesi çok geniş kapsamlı bir kelimedir. Her tür çaba, çalışma, çatışma ve savaşı içerir. Allah uğrunda cihat etmek, O’nun yolunda, O’nun rızasını kazanmak için, başkalarını O’nun yoluna uymaktan alıkoyanlara karşı koymak anlamına gelir. Cihat, ilk önce kişinin kendi nefesine boyun eğdirebilmesi için onunla savaşmasını gerektirir. Çünkü kişi kendi nefsinin kötülüklerine karşı savaşmadıkça ve arzu ve isteklerini Allah’a itaate boyun eğdirmedikçe gerçek bir cihat yapamaz. Peygamber (s.a.v) de bu tür cihadın gerekliliğini vurgulamıştır. Allah yolunda

atanız İbrahim'in dininde olduğu gibi. O bundan daha önce de, bunda (Kuran'da) da sizi 'Müslümanlar' olarak isimlendirdi; peygamber sizin üzerinize şahit olsun, siz de insanlar üzerine şahitler olasınız diye.”⁴⁴⁷

Bu konuda İbrahim'in (a.s.) duası da çok önemlidir. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “*Hani İbrahim: “Rabbim, bu şehri bir güvenlik yeri kıl ve halkından Allah'a ve ahiret gününe inananları ürünlerle rızıklandır; demişti de Allah: Küfredeni de az bir süre yararlandırır, sonra onu ateşin azabına uğrattırım; ne kötü bir dönüştür o; demişti.”*⁴⁴⁸ İbrahim, İsmail'le birlikte Evin (Kabenin) sütunlarını yükselttiğinde (ikisi şöyle dua etmişti:) *Rabbimiz bizden (bunu) kabul et, şüphesiz, Sen işiten ve bilensin; Rabbimiz, ikimizi sana teslim olmuş (Müslümanlar) kıl ve soyumuzdan da sana teslim olmuş (Müslüman) bir ümmet (kıl). Bize ibadet yöntemlerini (yer veya ilkelerini) göster ve tevbemizi kabul et. Şüphesiz, Sen tevbeleri kabul eden ve esirgeyensin. Rabbimiz, içlerinden onlara bir peygamber gönder, onlara ayetlerini okusun, kitabı ve hikmeti öğretsin ve onları arındırsın. Şüphesiz, Sen güçlü ve üstün olansın, hüküm ve hikmet sahibisin.*”⁴⁴⁹

Konu ile ilgili bir hadis şöyledir: Allah selamdır ve benim ümmetime müslüman adını vermiştir. Allah'a dua ettiğiniz zaman onun “müslümanlar ve müminler” şeklinde size verdiği isimleriyle dua edin.”⁴⁵⁰ Bu hadisten anlamış olsa gerek Molla Halil, yukarıdaki ayetlerde geçen “müslüman” kelimesinden, Hz. Muhammed (s.a.v)'in ümmeti kastedildiğini ileri sürmüştü ve “*Bu arada, müminlerden orda kim varsa çıkardık. Ne var ki, orda müslümanlardan olan bir evden başkasını da bulmadık,*”⁴⁵¹ mealindeki ayette Lut'un ailesinden müslüman olarak bahsetmesi, müslüman adının Hz. Muhammed (s.a.v)'in özel ismi olduğuna zıt olmayacağını, zira bunun bir genelleme olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Hz. Muhammed (s.a.v)'in son peygamber⁴⁵² olması ve onun şeriatının önceki

savaşa gidenlere cihattan döndüklerinde: “Küçük cihattan büyük cihada döndünüz.” demiştir. Etrafındakiler “Büyük cihat nedir?” diye sorduklarında, Peygamber (s.a.v) “Kişinin kendi istek ve arzularına karşı yaptığı cihattır” demiştir. Aslında Cihat'ın savaş alanı tüm yeryüzüdür ve İslâm, kişinin Allah'a asi olanlara ve günahkârlara karşı tüm kalbi, zihni, bedeni ve malı ile karşı koyup çaba harcaması gerektiğini söyler.

⁴⁴⁷ Hac, 22/78.

⁴⁴⁸ İbrahim, 14/35.

⁴⁴⁹ Bakara, 2/127-129.

⁴⁵⁰ Beyhaki, *es-Sünenü'l-Kübra*, VIII/270; Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 221-222.

⁴⁵¹ Zariya, 35/36.

⁴⁵² Bkz. Ahzab, 33/40.

peygamberlerin şeriatları nesh etmesi de Molla Halil'in görüşleri arasında yer almıştır.⁴⁵³

Fakat Kur'an-ı Kerim'in geneline baktığımızda, İslam'ın sadece Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ümmetine verilen bir isim değil, aksine Âdem (a.s.)'dan itibaren bütün peygamberle gönderilen ilahi dinlerin ortak adı olduğunu söylemenin daha isabetli olacağını düşünmekteyiz. “*Dedik ki: Oradan tümünüz inin. Artık, ne zaman size benden bir hidayet gelir de kim benim hidayetime uyarsa, onlar için ne bir korku vardır ne de mahzun olacaklardır.*”⁴⁵⁴ Bu müslümanlık ayette geçen “هدى” hidayet kelimesi ile ifade edilmiştir. Âdem'den sonra gelen peygamberler de bu hidayeti İslam ve müslümanlık olarak ifade etmişlerdir. Konu ile ilgili bir ayet ise şöyledir: “*Musa dedi ki: Ey kavmim, eğer siz Allah'a iman etmişseniz ve müslüman olmuşsanız artık yalnızca O'na tevekkül edin.*”⁴⁵⁵ Hz. Musa (a.s.)'nın kavmine “müslümanlar” diye hitap etmesi, tüm İsrailoğulları topluluğunun müslüman olduğunu gösterir. Aksi halde onlara “eğer müslüman iseniz...” denmezdi. Fakat sözde müslüman olmaları daha büyük bir ihtimaldir. “Eğer iddia ettiğiniz gibi gerçek müslümanlarsanız, Firavun'un gücünden korkmayın, ancak Allah'a tevekkül edin” diyerek onlardan cesur olmalarını istiyordu.

1.8. İsa'nın Nüzülü

İsa'nın nüzülü İslam coğrafyasında asırlardır tartışıl原因 bir konudur. Kimileri nüzulünü yani ahir zamanda gökten ineceğini savunmuşken, kimileri de bu düşünceye karşı çıkmışlar ve hasımlarının delillerini çürütmeye çalışmışlardır. Molla Halil de bu konuya eserinde yer vermiştir. Onun bu konudaki görüşünü anlamak için “*Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*” adlı eserinde konuya ilişkin sözlerini nakletmenin isabetli olduğunu düşünüyoruz. O şöyle der:

“İsa (a.s.) incek ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'in şeriatıyla yedi sene boyunca hükmedecektir. Zira Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “Bilinmeli ki, ben ve Meryem Oğlu İsa arasında ne resul ne de bir nebi vardır. O benden sonra

⁴⁵³ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 222.

⁴⁵⁴ Bakar, 2/38.

⁴⁵⁵ Yunus, 10/84.

ümmetim içinde benim halifem olacaktır.”⁴⁵⁶ İsa'nın cizyeyi kaldırması ve Hıristiyanlara müslüman olmaktan başka seçenek bırakmaması, Hz. Muhammed'in dinin neshi değildir. Aksine Hz. Muhammed'e gösterdiği bir vefadır. Onun döneminde bütün mezhepler kalkacak ve sadece onun görüşü uygulanacaktır. Zira nas mevcut iken içtihadı yer yoktur ve Hz. İsa Hz. Muhammed'in halifesi olarak Kur'an'la hükmedecektir.⁴⁵⁷

Yukarıda da belirtildiği üzere İsa'nın nüzulü, daha doğrusu İsa'nın göğe yükseltilmesi ve kıyamet öncesi tekrar yere inmesi çok eskiden beri tartışılmalıdır. Ebu Hanife, Fıkhü'l-Ekber adlı eserinde “İsa'nın inmesi hakır” diyerek bu konuya kendi açısından son noktayı koymuştur.⁴⁵⁸ Ancak konu ile ilgili Kur'an-ı Kerim'de açık ve net bir delil olmadığından tartışmalar günümüze kadar sürmüştür.

Günümüzde İsa'nın ineneğine ya da inmeyeceğine dair en sıcak tartışmalar, Abdülaziz Bayındır ile Ebubekir Sifil arasında cereyan etmektedir. İsa'nın inmeyeceğini savunan Abdülaziz Bayındır, ineneğini savunan Ebu Bekir Sifil'i Maide süresi 117. ayetini gizlemekle itham etmekte ve Ebu Bekir Sifil de mezkûr ayette geçen “متوفي” kelimesinin ölüm, uyku ve kaldırma manasına geldiğini belirtmekte ve diğer birtakım açıklamalarıyla cevaplamaya çalışmaktadır.⁴⁵⁹

1.9. Elçilere İndirilen Kitaplar

Bu konu, tevhid ve akaid kitaplarında ve hatta kelim kitaplarının çoğunda “Kitaplara İman” başlığı altında ele alınırken, Molla Halil, “Elçilere İndirilen Kitaplar” içinde ele almıştır. Molla Halil, İsa'nın ahir zamanda, yani kıyamet öncesinde, tekrar ineceği ile ilgili başlığın sonunda; Allah tarafından gönderilen her elçinin kendi döneminde öne çıkmış, ilerlemiş ve insanların odak noktası olan şeylerle alakalı mucizelerle desteklendiğini dile getirmiştir. Buna örnek olarak da Musa (a.s.) döneminde sihrin öne çıktığı ve bu sebepten Musa'nın mucizesinin

⁴⁵⁶ El-Hindi, Alaattin el-Muttaki, *Kenzü'l-Ummal*, XIV/399.

⁴⁵⁷ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 223.

⁴⁵⁸ Es-Semerandi, Ebu Mansur Muhammet b. Muhammet b. Mahmut, *Şerhü'l-Fikhu'l-Ekber*, (th. Abdullah b. İbrahim el-Ensari, Katar ts.) s. 167.

⁴⁵⁹ <https://ebubekirsifil.com/dosya/nuzul-isa/>. Alıntı tarihi.11.03.2019.

sihirle alakalı olduğu, Keza İsa döneminde tıbbın çok ilerlemiş olduğu dolayısıyla İsa'nın mucizesinin de tıpla alakalı olduğunu beyan etmiştir.⁴⁶⁰

Bu konuya giriş yaparken de Molla Halil şöyle başlamıştır; “و على هذا القياس” yani yukarıda zikretmiş olduğumuz esaslara kıyasla, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in mucizesi de peygamber olarak gönderildiği dönemde Arap yarım Adasında en çok gelişmiş ve insanların odak noktası olmuş, edebiyat, fesahat ve belagat ile alakalı olmuştur. Yani Arapların ilgilendiği ve birbirine meydan okuduğu o belagatin zirvesinde olan Kur'an-ı Kerim kendisine mucize olarak verilmiştir. Şöyle ki, Kur'an-ı Kerim, Arap belagat sahiplerinin Kur'an'dan bir ayetin benzerini bile getirmekten zayıf olduklarını açıkça ortaya koymuştur.⁴⁶¹

Allah Teâlâ yüz dört kitap indirmiştir. Bunlar; dört büyük kitap olmak üzere, Âdem'in oğlu Şit'e 50 sayfa, İdris'e 30 sayfa, İbrahim'e 20 sayfa şeklinde, ya da bazı görüşlere göre muhtelif şekillerde indirilmiştir. Musa'ya Tevrat inmeden önce 10 sayfa ve Âdem'e de 10 sayfa kitap verildiği rivayet edilmiştir. Bunların her biri Allah'ın kelimidir ve Allah onlarla kendi va'dini, vaidini, emir ve nehiyelerini açıklamıştır. Molla Halil'e göre, Allah'ın kelamı tektir, birden fazla olamaz, ancak okunma ve işitilme açısından birden fazla olabilir.⁴⁶²

Molla Halil, bu kitapların fazilet ve önemini şu şekilde sıralamıştır: Kuran, Tevrat, İncil ve Zebur. Kur'an-ı Kerim tek bir kelimedir, bazıları bazılarından üstün değildir. Ancak yazılışı, okunuşu, içinde Allah'ın zikrinin daha çok yer alması ve daha çok yararlı olması itibariyle, bazı sureler bazı surelerden daha faziletli ve üstün olabilir. Nitekim Kur'an'ın surelerinin faziletleri ile ilgili Hz. Peygamber'den birçok hadis nakledilmiştir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim, kendisinden önceki kitapların, tilaveti, okunması ve fer'i hükümlerini kaldırmıştır. Yani Molla Halil'e göre, Kur'an-ı Kerim bir önceki kitaplarda yer almış olan İslam'ın Temel Esaslarını kaldırmış değildir. Zira hepsi aynı inanç ve ilkeye çağırma için gönderilmiştir.⁴⁶³ Nitekim “Kur'an” ismi diğer kitaplarla hedef ve içerikte müşterek olmasına

⁴⁶⁰ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 223-224.

⁴⁶¹ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 223.

⁴⁶² Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 223.

⁴⁶³ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 223-224.

rağmen, sadece Hz. Muhammed'e (s.a.v.) indirilen kitaba özel isim olarak verilmiştir.

Peygamberler, Allah Teâlâ tarafından indirilen bütün kitapların hedef ve içeriklerinde müşterektir. Bu sebepten hepsine toptan inanmamız emredilmiştir. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “*Deyin ki: Biz Allah'a, bize indirilene, İbrahim, İsmail, İshak, Yakub ve torunlarına indirilene, Musa ve İsa'ya verilen ile peygamberlere Rabbi'nden verilene iman ettik. Onlardan hiçbirini diğerinden ayırdetmeyiz ve biz O'na teslim olmuşlarız.*”⁴⁶⁴

“Onlar arasında hiçbir ayırım yapmayız” ifadesi, Allah'ın gönderdiği bütün peygamberlere inanırız ve hiçbirini inkâr etmeyiz anlamına gelmektedir. Allah'tan gelen bütün peygamberlerin aynı Hakk'ı getirdikleri ve insanları aynı Hidayet'e çağırdıkları bir gerçektir. Bu nedenle Hakk'a uyan herkes, bütün peygamberleri kabul etmelidir. Bir peygamberi kabul edip de diğerini inkâr eden kişi, gerçekte kendi kabul ettiği peygamberi de reddetmiş sayılır. Onlar, Hz. Musa, Hz. İsa ve diğer peygamberlerin öğrettiği evrensel davete uymuş olsalardı, diğer peygamberleri inkâr etmezlerdi. Gerçekte onlar hiçbir peygamberin öğretilerine uymamaktadırlar. Onlar sadece kendi peygamberlerine uyduklarını iddia ederler, dayanakları sadece atalarını öyle bulmuş olmalarıdır. Bu nedenle onların gerçek dini, önyargı, ırkçılık ve gözü kapalı bir şekilde atalarına uymaktır.

Ayrıca onlara inanmaktan kasıt, her birinin getirmiş olduğu şeriatın Allah katından olduğuna inanmaktır. Dolayısıyla onlara inanmak her kitabın bir önceki kitapları neshetmesine aykırı değildir. Ancak kimileri İsa'nın şeriatının Musa'nın şeriatını neshetmediğini aksine hususileştirdiğini ileri sürmüş ve buna delil olarak da “*Ben, Benden önceki Tevrat'ı doğrulamak ve size haram kılınan bazı şeyleri helal kılmak üzere size Rabbinizden bir ayetle geldim... Artık Allah'tan korkup sakının ve bana itaat edin.*”⁴⁶⁵ Yani İsa (a.s) şöyle demek istemiştir: benim “*Tevrat'ı doğrulamak ve size haram kılınan bazı şeyleri helal kılmak üzere*” gönderilmiş olmam da benim Allah tarafından gönderildiğime bir delildir. Şayet ben gerçekten peygamber olmasaydım, kendi dinimi icat eder ve bu mucizelerle sizi daha önceki

⁴⁶⁴ Bakara, 2/136.

⁴⁶⁵ Ali İmran, 3/50.

imanınızdan yeni inanca döndürürdüm. Fakat ben asıl dinin yine aynı ve doğru olduğunu söylüyor ve benden önce gönderilen peygamberlerin getirdiklerini tasdik ediyorum.

Hiz. İsa'nın, Hiz. Musa ve diğler peygamberler (Allah'ın selamı hepsinin üzerine olsun) tarafından getirilen dinin aynısını öğrettiğı konusu bugünkü İnciller tarafından bile desteklenmektedir. Örneğın, Matta İncili'ne göre, Hiz. İsa (a.s.) dağ'da verdiğı vaazda şöyle der: *“Benim, kanunu ve peygamberleri yok etmeye geldiğimi düşünmeyin: Ben yok etmeye değil, tamamlamaya geldim.”*⁴⁶⁶

Hukukçu olan Ferisilerden biri Hiz. İsa'ya (a.s.) sordu: “Kanundaki en büyük emir nedir?” Hiz. İsa (a.s.) şu cevabı verdi: *“Rabbin olan Allah'ı bütün kalbinle, bütün nefsinle ve bütün zihninle seveceksin. Bu ilk ve en büyük emirdir. İkincisi de buna benzer: Komşunu kendin gibi seveceksin. Bütün peygamberler ve kanun, bu iki emirde toplanır.”*⁴⁶⁷

Başka bir zaman Hiz. İsa (a.s.) havarilerine şöyle dedi: *“Hâkimler ve Ferisiler Musa'nın yerinde oturuyorlar. Bu nedenle onlar her neyi emrederlerse, gözleyin ve yapın; fakat onların yaptıklarının peşinden gitmeyin, çünkü onlar söylediklerini yapmazlar.”*⁴⁶⁸

Yani İsa, İsrail Oğullarına şöyle seslendi: Ben cahil halkınızın bâtil inançlarını, kanun adamlarınızın kılı kırk yaran tutumunu, zahitlerinizin aşırı sofuluğunu ve müslüman olmayanların hükmü altında Allah'ın kanunlarına yapılan kısıtlayıcı eklemeleri yürürlükten kaldırmak ve silmek için geldim. Ben size sadece Allah'ın helâl ve haram kıldığı şeyleri helâl ve haram yapacağım.⁴⁶⁹

Molla Halil, hükümlerin kalkmayacağı, ancak sürelerinin sona ereceğı görüşünde olan âlimlerden bahsetmiştir. Bu durumda bir sonraki hükmün bir önceki hükmü neshetmesi/kaldırması söz konusu değildir.⁴⁷⁰ Ancak bu, Molla Halil'in de ifade ettiğı gibi, lâfzî bir ihtilaftır. Sonuçta bir sonraki peygamberin gelmesiyle bir önceki peygamberin getirdiğı şer'i hükümlerin yürürlükten kalkması demektir.

⁴⁶⁶ Matta, *Kitabu'l-Mukaddes*, (Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 2003,) 5, 17.

⁴⁶⁷ Matta, 22;37-40

⁴⁶⁸ Matta 23; 2-3

⁴⁶⁹ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, I/259.

⁴⁷⁰ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 224.

1.10. Isra ve Miraç

Isra ve Miraç olayı hicretten bir sene önce Hz. Muhammed'e (s.a.v.) Allah Teâlâ'dan bir ikram olarak gerçekleşmiştir. Isra olayı, Kur'an Kerim'in 17. suresinin ilk ayetinde yer almış ve bu surenin adı olmuştur. Ancak miraç konusu Kur'an'da geçmediği için gerçekleşip gerçekleşmediği hakkında oldukça farklı görüşler öne sürülürken Isra ile ilgili ise nasıl ve nereye yapıldığı ile ilişkin farklı görüşler ortaya konmuştur. Molla Halil Isra'nın Hz. Peygamber'in (s.a.v.) rüyasında gerçekleştiğini ileri sürenlerin olduğuna belirtmiş ama kendisi İsrâ'nın, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) uyanık halinde gerçekleştiğini kabul etmektedir.⁴⁷¹

Birçok sahabeden konunun ayrıntılarını anlatan rivayetler nakledilmektedir. Enes bin Malik, Malik bin Se'se'e, Ebu Zer el-Gıfari ve Ebu Hureyre (Allah hepsinden razı olsun) olayın ayrıntılarını rivayet etmişlerdir. Bunların yanısıra Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn Abbas, Ebu Said el-Hudri, Huzeyfe bin Yeman, Hz. Aişe vs. (Allah hepsinden razı olsun) olayın bazı bölümlerini nakletmişlerdir.⁴⁷² Isra suresinin birinci ayetinde Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “*Bir kısım ayetlerimizi kendisine göstermek için, kulunu bir gece Mescid-i Haram'dan, çevresini bereketlendirdiğimiz Mescid-i Aksa'ya götürün O (Allah yücedir. Gerçekten O, iştendir görendir.*”⁴⁷³ Görüldüğü gibi ayette yolculuğun sadece bir bölümü, Mescid-i Haram'dan Kudüs'teki Mescid-i Aksa'ya gidişi anlatılmaktadır. Burada anlatıldığı üzere bu yolculuğun gayesi Allah'ın kuluna bazı ayetlerini göstermek istemesidir. Kur'an bundan başka ayrıntılara değinmez, fakat biz diğer ayrıntıları hadislerden öğrenmekteyiz:

Bir gece Cebrail (a.s.), Hz. Peygamberi (s.a.v.) Burak üzerinde, Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya götürdü. Hz. Peygamber (s.a.v.) orada diğer peygamberlerle birlikte namaz kıldı. Daha sonra göğün çeşitli tabakalarına yükselen peygamberimiz orada bazı büyük peygamberlerle karşılaştı. En sonunda göğün en yüksek tabakasına ulaştı ve Allah'ın huzuruna çıktı. Başka önemli emirlerin yanı sıra beş vakit namaz da işte burada emredildi. Daha sonra Peygamber

⁴⁷¹ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 224.

⁴⁷² Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 225.

⁴⁷³ Isra, 17/1.

(s.a.v.) Mescid-i Haram'a geldi. Birçok hadise göre bu yolculuk sırasında ona cennet ve cehennem de gösterilmiştir. Güvenilir hadislerden öğrendiğimize göre, Hz. Peygamber (s.a.v.) ertesini gün bu olayı anlattığında Mekkeli müşrikler onunla alay ettiler ve müminlerden bazıları da bunda şüpheye düştüler.⁴⁷⁴

Öte yandan bu yolculuk ile ilgili birçok farklı görüşler vardır. Bazıları bunun rüyada meydana geldiği görüşündedirler; Bazıları ise olay sırasında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) tamamen uyanık olduğunu ve bedeni ile birlikte yolculuk ettiğini söylerler; bazıları ise bunun sadece Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gösterilmiş mistik bir görüntüden öte bir şey olmadığını söylerler. Fakat bu ayetin başlangıç sözleri: “*Kulunu... götüren o Allah yücedir*”,⁴⁷⁵ Bu ayet, İsrâ'nın Allah'ın sınırsız gücü ile meydana gelmiş olan olağanüstü bir olay olduğunu göstermektedir. Eğer olay sadece mistik bir görüntüden ibaret olsaydı ayet, bu olayı meydana getiren varlığın her tür zayıflık ve eksiklikten uzak olduğunu gösteren “subhane” ifadesi ile başlamazdı. Yine “*Kulunu bir gece... götüren*” sözleri, bunun sadece bir görüntü veya rüya olmadığını, bilakis Allah'ın, Peygamber'ine (s.a.v.) ayetlerini gösterdiği fiziksel ve bedensel bir yolculuk olduğunu göstermektedir. Bu nedenle herkes, bunun sadece ruhsal bir deneyim olmayıp, Allah'ın Peygamber'i (s.a.v.) için hazırladığı fiziksel bir yolculuk ve bir gözlem olduğunu kabul etmelidir.⁴⁷⁶

Miraçla ilgili olarak, Allah'ın Peygamber'lerinden her birine, derecelerine göre yerdeki ve gökteki ayetlerini gösterdiği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu amaçla tüm maddi perdeler kaydırılmış ve onlar insanları davet edecekleri gaybi gerçekleri çıplak gözle görmüşlerdir. Bu, Peygamberlerin gözleriyle gördükleri şeyleri tam bir “ayne'l-yakin” içinde başkalarına anlatabilmesi içindir. Çünkü bu deneyim onları, tüm teorilerini zanna dayandıran ve iddia ettiklerini müşahade edemeyen filozoflardan ayırır. Filozofların aksine Peygamberler insanlara sundukları şeyler konusunda şahadet edebilirler, çünkü onları kendi gözleriyle görmüşlerdir.⁴⁷⁷

⁴⁷⁴ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 225.

⁴⁷⁵ İsrâ, 17/1.

⁴⁷⁶ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, III/76; Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s.225.

⁴⁷⁷ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, III/77; Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 224.

Miraç ise, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Mescidi Aksa'da diğer peygamberlere imam olarak iki rekât namaz kıldırdıktan sonra göğe yükseltilmesidir. Göğün her bir katmanından geçerek sidretü'l-münteha'ya kadar ulaşması, kendisi ile rabbi arasında bir yayın iki ucu kadar yaklaşması ve rabbini gözü ile görmesidir. Bu arada Allah kuluna istediğini vahyetmiş, kendisine acayip kudretlerini göstermiştir.⁴⁷⁸

Klasik anlayışta, İsra suresinin birinci ayeti, İsra olayına, Miraç olayına ise Necm Süresinin 8. ayetinden 14. ayetine kadar olan kısmı delil olarak getirilir. Molla Halil de bu yöntemi takip etmiştir. Necm suresinin konu ile ilgili ayetleri mealen şöyledir: *“Andolsun, onu bir de diğer inişte görmüştü. Sidretü'l-Münteha'nın yanında ki, Cennetü'l-Me'va onun yanındadır.”*⁴⁷⁹ Bu ayetlerde üzerinde durulması gereken birkaç mesele vardır.

“Bir de onu diğer inişte görmüştü.” İfadesinde görüldüğü gibi, ayette inişten bahsederken, miraç ise yükselmektir. Belki de ayette geçen “onu” zamirinden Aişe ve İbn Mesud'un görüşleri gibi Cebrail olarak anlarsak, anlam şu şekilde olabilir: Belli bir mesafe Cebrail indi, belli bir mesafe Hz. Muhammed (s.a.v.) yükseldi ve bir orta yerde buluştular. Fakat böyle bir görüş yoktur. Ayrıca çoğunluk, ayette geçen “onu” zamirinden Allah Teâlâ'yı kastediyorlar. O zaman Allah Teâlâ'nın birinci semaya kadar inmesi ve orada Hz. Muhammed'in onu görmesi olabilir. Fakat bir sonraki ayette geçen “Sidretü'l-Münteha” ifadesine verilen mana bu tür anlamaya engeldir.

Sidre, çoğunlukla Arabistan dolaylarında çok rastlanan kirazgilden dikenli bir ağaç türü iken bu ayette gök katmanlarının birinde cennetin başında olan bir ağaç olarak anlaşılmalıdır. Bu kelime Kur'an-ı Kerim'in diğer ayetlerinde “sidr” yani eril halı ile geçmiştir. İlgili ayetler mealen şöyledir: *“Ancak onlar yüz çevirdiler, böylece biz de onlara Arim selini gönderdik. Ve onların iki bahçesini, buruk yemişli, acı ilginli ve içinde az bir şey de sedir ağacı olan iki bahçeye dönüştürdük.”*⁴⁸⁰ *“Dikensiz sedir ağaçlarının içindedir.”*⁴⁸¹ Anlaşılacağı üzere ilk ayette dünyanın, meyvesi az olduğundan, pek sevilmeyen bir ağaçtan bahsedilirken,

⁴⁷⁸ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 225.

⁴⁷⁹ Necm, 53/13-15.

⁴⁸⁰ Sebe, 34/16.

⁴⁸¹ Vaki'a, 56/28.

ikinci ayette ise cennette müminlere ikram edilen değerli bir ağaçtan bahsediliyor. Fakat Necm suresinde geçen “سدره” göklerin birinde olduğu ancak âlimler tarafından hangi gökte olduğunda söz birliği olmayan bir ağaçtır. Üstelik nerede olduğu konusunda söz birliğine varılamayan bu ağacın dibinde ahirette müminlerin gireceği me’va adındaki cennet olduğu ileri sürülmüştür.

Sidrenin nerede ve hangi kat gökte olduğu konusunda ittifak yokken, müminlerin ahirette gireceği cennetin o ağacın dibinde olduğunu söylemek ne kadar çoğunluk müfessirler tarafından kabul görmüş olsa da biraz ilginçtir. Sidre Maverdi’ye göre altıncı kat gökte, el-Vahidi’ye göre ise yedinci kat göktedir.⁴⁸² Ayrıca Kur’an Kerim’de ahirette mümine vaat edilen cennetin yerden arşa kadar genişlediği ifade edilmektedir.⁴⁸³ Durum böyle iken bu kadar geniş cenneti bir ağacın dibine hapsetmek pek akıllıca olmasa da konu üzerinde bugüne kadar farklı düşünen olmamıştır.

1.11. İslam Öncesinde Muhammed İsmi

Hz. Muhammed’in (s.a.v.) nübüvvetinin belgelerinden biri de İslam öncesinde bu ismin Peygamberimizden başkasına verilmemesidir. Tıpkı Yahya (a.s.) gibidir. Önceki ilahî kitaplarda Muhammed adında bir nebi/ resulün geleceğinden haber verdiği için isim konusunda meydana gelecek bir karışıklığın önlenmesi için ilahi bir korumadır bu. Şayet bu isim birden fazla kişi arasında müşterek kullanılsa idi o müjdelenen peygamberin hangisi olduğu konusunda da şüpheler meydana gelmiş olacaktı. Ancak ehli kitabın müjdelenen o peygamberin zuhur etme zamanının yaklaştığını haber vermeleri üzere yaklaşık on beş kişi, o müjdelenen peygamber olabilir ümidiyle çocuklarına bu ismi vermişlerdir.⁴⁸⁴ Fakat bunların hiçbiri peygamber olma arzusu taşımamış ve Hz. Muhammed’e rakip olma çabasına girmemişler. Nitekim “*Allah, elçiliğini nereye vereceğini daha iyi bilir*”⁴⁸⁵ ve ortamı buna göre hazırlamıştır.

⁴⁸² Ebu’l-Hasan el-Maverdi, Tefsiru’l-Maverdi, V/395; Ebu’l-Hasan el-Vahidî, et-Tefsiru’l-Basit, XXI/ 30.

⁴⁸³ Ali İmran, 3/133; Hadid, 57/ 21

⁴⁸⁴ Molla Halil, *Te’sîsü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 225.

⁴⁸⁵ Ena’am, 6/124.

Muhammed ismi Araplarda yaygın ve alışkın olmamasına rağmen Allah Teâlâ onun dedesine ilham etmiş ve torununa, onun övülen birçok özelliklerine işaret olsun ve gök ve yer ehli onu methetsin diye, bu ismi vermiştir. Dedesinden şöyle bir rivayet nakledilmiştir: O, kendisinden bembeyaz bir silsile çıktığını ve tüm dünyayı aydınlattığını görmüş. O da bu rüyayı, kendi soyundan gelecek bir çocuk olarak yorumlamıştır. İşte bu, onun torunu Abdullah'ın oğlu Muhammed. Yirmi birinci dedesi Adnan'a kadar soy ağacı herhangi bir ihtilafsız bilinir. Hepsi mümin ve masun insanlar olarak bilinmektedir.⁴⁸⁶ Sadece bazıları fetret ehliendir o kadar. Diğer peygamberler gibi kırk yaşının başında vahi gelmeye başlamıştır. Nitekim İsa ve Yahya (a.s.) hariç bütün peygamberler kırk yaşındayken vahi gelmeye başlamıştır.⁴⁸⁷

⁴⁸⁶ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 226.

⁴⁸⁷ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 226.

BEŞİNCİ BÖLÜM

1. MOLLA HALİL'İN SEMİYYAT ANLAYIŞI

Semiyât, “سمع، يسمع، سمعاً” işitti, işitiyor ve işitmek kelimesine atfedilen bir kelimedir. “سمع” semi’ kelimesinin çoğuludur. Halil b. Ahmet, sem’i’nin “الأذن” yani kulak olduğunu söylemiştir.⁴⁸⁸ Ama İbn Manzur, sem’i’nin kulağın işitme duyusu olduğunu ifade etmiştir.⁴⁸⁹ Semi’yat gaybiyat olarak da bilinir ve bununla sadece yakinî haberlere dayanılarak inanılması gereken şeyler kastedilir.⁴⁹⁰

Cuveynî’ye (v. 478 h.) göre, semiyât konuları şunlardır: yeniden dirilme, kabir azabı, kabirde iki melek münkir ve nekir’in sorgusu, cennet, cehennem, sırat, mizan, şefaât, eceller, rızklar, iman ve manası, tövbe ve şartları. Kimileri de semiyât konusunu nübüvvet konusu ile beraber ele almışlardır. Zira nübüvvet konusu da yakinî haberlere dayanmaktadır.⁴⁹¹ Ayrıca haşir, neşir ve ahiretle ilgili tüm haberler semiyât konuları olarak bilinir.

Molla Halil, Sem’iyat konularını tek bir başlık altında ele almamıştır. O böylece ulûhiyyet, nübüvvet ve semiyâtтан ibaret tüm iman konularının aslında yakini habere dayandığını savunuyor olabilir. Fakat bununla ilgili görüşünü net olarak ifade ettiğine denir. Onun görüşlerini kaleme aldığı eserlerinde göremedik. Molla Halil’in ele aldığı konuları sırasıyla inceleyeceğiz.

1.1. Eceller

“Ecel” kelimesi, Arapçada ‘e-c-l’ kökünden mastar olup, sülâsi kalıbında, “gecikmek”; rubai kalıbında ise “geciktirmek” anlamına gelir. Sözlükte ise “vakit, vade, ömrün sonu, süre açısından geç kalmak, ertelemek, canlıların ölümü için belirlenmiş an, ölüm vakti, dünya hayatının sona ermesi, iddet süresi, borcun vadesi, mutlak vakit, bir şeyin bütün süresi gibi anlamları ihtiva etmektedir. İstılahı olarak

⁴⁸⁸ Halil b. Ahmet, *Mu’cemu’l-Halil*, 1/347.

⁴⁸⁹ İbn Manzur, *Lisanu’l-Arap*, VIII/162.

⁴⁹⁰ Said Ramazan el-Butî, *Kubra’l-Yakiniyati’l-Kevniyye*, s. 301.

⁴⁹¹ Ebu’l-Ala el-Maalî el-Cuveynî, *el-Akidetu’n-Nizamiye*, (İstanbul, ts.) s. 76-93; Osman es-Salalcî, *el-Akidetu’l-Burha-niye*, (ts.) s. 30.

ecel, Allah tarafından her canlı için belirlenen yaşama süresi ve bu sürenin sonu olan ölüm vakti anlamında kullanılır.⁴⁹²

Ecel konusu çok eskiden beri tartışıla gelen bir konudur. Tevhitten, akaitten ve kelimadan bahsederken ilk akla gelen konulardan biridir ecel konusu. Konunun çıkış ve başlangıç noktası, maktulün kendi eceliyle ölmüş olması ya da olmamasıdır. Molla Halil de, aynen bu şekilde konuya başlamış ve maktulün kendi eceli ile ve Allah'ın takdir ettiği vakitte ölmüş olduğu görüşünü savunmuştur. Yani maktul öldürülme bile o vakitte mutlaka ölecektir. “*Her ümmet için bir ecel vardır. Onların ecelleri gelince ne bir saat ertelenebilirler ne de öne alınabilirler*”⁴⁹³ mealindeki ayet, Molla Halil tarafından konuya delil olarak getirilmiştir. Ayrıca Huzeyli'nin de aynı görüşte olduğunu ifade etmiştir.⁴⁹⁴

Mevdûdî, yukarıdaki ayete şöyle bir açıklama getirmiştir: Her ümmete belli bir süre verilmiştir” ifadesi; yıl, ay ve gün şeklinde sınırlanmış bir zaman biriminin sonunda, derhal sırası gelmiş bir topluluğun ortadan kaldırılması, helâk edilmesi demek değildir. Fakat bu, muteber bir toplum olarak gücünü göstermesi için, her bir topluluğa verilmiş olan imkânların bir ahlaki sınırının bulunduğunu belirtir. Bu sınır, iyi ameller ile kötü amellerin nispetine göre belirlenir. Allah Teâlâ bir topluluğa, iyi işleri kötü işlerine nispetle daha aşağı seviyeye düşünceye kadar müsamaha eder. Ve bu sınır da aşılmıca, o günahkâr ve rezil topluluğa artık hiçbir mühlet verilmez.⁴⁹⁵ Zira Nuh suresinin 4. ayetinde, Allah'a itaat edildiği takdirde ecelin ertelenebileceği ifade edilmektedir. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “*Allah'a kulluk edin, O'ndan korkup-sakinin ve ona itaat edin ki, günahlarınızı bağışlasın ve sizi adı konulmuş bir ecele kadar ertelesin. Elbette Allah'ın eceli geldiği zaman, o ertelenmez. Bir bilmiş olsaydınız.*”⁴⁹⁶ Yani eğer siz bu üç şeyi kabul ederseniz Allah size normal bir yaşama müddeti verecektir.

⁴⁹² Ez-Zebidi, *Tacü'l-Aruz*, XXVII/ 434; Kadı Abdu'l-Cabbar b. Ahmet, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, (tah. Abdülkerim Osman, Kahire, 1996), s. 781; Bkz. Hasan Basri Demirer, *Kelamda Ecel Problemi*, (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2014), s. 2.

⁴⁹³ A'raf, 7/34.

⁴⁹⁴ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s.155.

⁴⁹⁵ Ebu'l-Ala Medudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, 11/34.

⁴⁹⁶ Nuh, 71/3-4.

Cumhuru, mutezile ise itaat ve yararlı işlerin ömrü uzatacağı anlamına gelen bazı hadislere dayanarak, maktulün o an öldürülmemesi durumunda daha uzun bir ömür yaşayacağını öne sürerler. Ayrıca Mutezile'ye göre, maktul eğer kendi eceli ile ölmüş olsaydı, bu durumda kâtilin cezalandırılmasının söz konusu olmayacağı tezini iddia etmişlerdir. Fakat mutezilenin bu iddiasına Molla Halil şöyle cevap verir:

Kâtili cezalandırılması ve verdiği zararın telafi edilmesi taabbudidir ya da yasağın çiğnenmesinden sonra Allah'ın yaratmış olduğu fiili yani öldürme fiilini işlediği içindir. Ama cumhuru mutezilenin delil getirdiği hadisler ömrün bereketli olması, Allah'a itaat etmeye muvaffak olmak, ya da meleklerle zuhür etme yönüyle ziyade ve artma olarak anlaşılabilir. Nitekim keşif ehli şöyle der: yüce kalem ve korunmuş levhanın ötesinde, Allah'a ait üç yüz altmış kalem ve altmış levha vardır. Bunlar silme ve sabitleme levhaları olarak isimlendirilir. Kalemler, Allah'ın dünyada var ettiği hükümleri o levhalara yazarlar. Bunlara "Allah, dilediğini ortadan kaldırır ve bırakır. Kitabın anası O'nun katındadır,"⁴⁹⁷ mealindeki ayetle işaret edilmiştir. Yani bu korunmuş levhalarda yazılan, son karar olup değişmesi söz konusu değildir.⁴⁹⁸

Kimileri de "ümm'ül-kitab"ın korunan kitabın bulunduğu Allah'ın kadim ve ezeli ilmi olduğunu savunmuşlardır. İbn Abbas'tan nakledildiğine göre korunan levhada bulunanların silinmesi ya da sabitlenmesi caizdir. Meleklerin sayfalarında bulunanlar da öyledir. Bazıları da ömrün artmasından kasıtın kişinin ölümünden sonra devam eden güzel hatıraları olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁴⁹⁹

⁴⁹⁷ R'ad, 13/39. Bu ayet, Kur'an'ın vahiy edilişine karşı ileri sürülen bir diğer itiraza cevaptır. Müşrikler şöyle demişti: "Daha önce vahiy edilmiş kitaplar dururken bu yeni kitaba ne gerek vardı? Size göre önceki kitaplar tahrif edilmiş bu yüzden Allah onları nesh ve iptal etmiş ardından da bu yeni kitaba uyulmasını emretmiştir. Takındığınız bu tutum yanlış, çünkü bir kimse nasıl olur da Allah'ın kitabını tahrif eder? Bir kimsenin Allah'ın kitabını tahrif etmeye nasıl gücü yeter? Niçin Allah bu kitapları böyle şeylerden korumadı? Siz diyorsunuz ki, bu kitap Tevrat ve İncil'i vahiy eden aynı Allah tarafından vahiy edildi. O halde nasıl oluyor da sizin şeriatınız Tevrat'inkinden farklı oluyor? Sizler Tevrat'ın gayri şer'i addettiği şeyleri şer'i kabul ediyorsunuz vs." Bu itirazı sorulara diğer surelerde ayrıntılı cevaplar verilmiştir; ancak bu surede onlara yalnızca veciz ve kapsamlı bir cevap verilmektedir. Arapça "ümm'ül-kitab" kelimesi lügatte "Ana kitap" anlamındadır, yani, vahiy edilmiş tüm kitapların kaynak ve kökeni...

⁴⁹⁸ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 156.

⁴⁹⁹ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 156.

Diğer bir görüş de hadislerin âhâd haberler olduğu ve kesin ayetlerle çakışmadığı ya da Allah'ın, o kulun bu ameli yapmadığı takdirde ömrünün kırk yıl olacağı, fakat onun bu ameli yapacağını bildiği için yetmiş yıl olarak takdir etmesidir. Yani Allah Teâlâ bir insana iki ecel takdir etmiş değildir. Bu görüşe göre ecel tek bir eceldir. Fakat Ka'bî maktulun iki eceli olduğunu iddia etmiştir. Katledilmek ve kendi eceli ile ölmek. Bu görüşe göre, maktul öldürülmemiş olsaydı ölüm eceli gelene kadar yaşayacaktı. Filozoflar da buna yakın bir görüş sergilemişler ve demişler ki, hayvanların iki eceli vardır; biri tabii ecelleri, yüz yıldan yüz yirmi yıla kadar olabiliyor. Bir de tabii olmayan ecelleri ki, bu hastalıklar ve afetlerden dolayı sona erebilir.⁵⁰⁰

Sonuç olarak Molla Halil, ölümün ölen ile kaim olduğunu, Allah tarafından yaratıldığını ve kulun ölümü meydana getirmede herhangi bir etkisinin olmadığını savunur. Başka bir tabirle ecel, Allah'ın ölünün bedeninde yaratması ile meydana gelen bir varlık olup hayatın zıddıdır ve ruhun çözülerek bu âlemden başka bir âleme intikal etmesiyle beraber meydana gelir. “*O, amel (davranış ve eylem) bakımından hanginiz daha iyi (ve güzel) olacağını denemek için ölümü ve hayatı yarattı*”⁵⁰¹ mealindeki ayet bunun delilidir.⁵⁰²

.12. Ruhun Keyfiyeti ve Kalp

Ruh insana hayat veren ve onu, düşünen, anlayan, idrak eden bir kişi haline sokan maddî olmayan, ölümsüz varlıktır. Can, nefes, öz, nefis, ilham, vahiy, Cebrail vb. anlamları vardır.⁵⁰³ Ruh kavramı, insanın yaşam ve varoluşuyla ilişkilendirilmiş bir şekilde tarih boyunca üzerinde durulmuş, mahiyeti hakkında çeşitli açıklamalar

⁵⁰⁰ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 156.

⁵⁰¹ Mülk, 67/2. Yani, O, hanginizin daha hayırlı ameller yapacağını denemek amacıyla ölümü ve hayatı yarattı. "Bu kısa cümle pek çok gerçeğe işaret etmektedir. Birincisi, ölüm ve hayat Allah'tandır. Ve hiç kimse bir başkasına hayat veremez, ölüm de getiremez. İkincisi, kendisine iyilik ve kötülük yapabilme kudreti verilen insanın yaradılışı maksatsız değildir, bilakis Allah onu imtihan etmek amacıyla yaratmıştır. Bu hayat insana bir imtihan süresidir ve ölüm bu sürenin sona ermesi demektir. Üçüncüsü, Yaratıcının bu süreyi insana vermesinin nedeni, onun iyi mi, kötü mü olduğu dünyada fiilen ispatlansın dindedir. Dördüncüsü, hangi davranışın iyi, hangi davranışın kötü olduğunu belirtmek yetkisi ancak Yaratıcıya, yani imtihanı yapan Zat'ın indinde hangi amellerin makbul olduğunu bilmesi gerekir. Beşincisi, bu imtihanın kendiliğinden çıkan sonuca göre, herkes yaptığı davranışın karşılığını mutlaka görecektir. Çünkü bu karşılık olmasaydı, bu imtihanın bir anlamı olmazdı.

⁵⁰² Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 156.

⁵⁰³ Ez-Zebidi, *Tacü'l-Aruz*, VIII/408; Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 157.

getirilmiş ve tezler ileri sürülmüş bir kavramdır. Ancak, ruhun madde dışı bir yapıya sahip olması onun tanımlanmasını imkânsız kılmakta ve ileri sürülen görüşleri askıda bırakmaktadır.

Molla Halil'e göre, ruh ve nefis latif cisimlerdir ve vücuttaki damarlar vasıtasıyla bedende dolaşan ve ona hayat kazandıran havaî varlıklardır. Ruh ve nefsin bedende cereyan etmesi, suyun çiçek ve yeşil dallarda cereyan etmesine ve közdeki ateşe benzer. Nitekim kelamcılar da ruh ve nefsi böyle tarif etmişler ve ruh ve nefsin inmeleri, yükselmeleri ve berzah âleminde gidip gelmelerini buna delil olarak öne sürmüşlerdir. Ayrıca Molla Halil, kelamcılarının çoğunun ruhun araz olduğu ve bedeni diri tutan hayat olduğu kanaatinde olduklarını dile getirmiştir.⁵⁰⁴

.13. Rızık Meselesi

Arapça re-za-ka (رزق) filinden türetilmiş olan rızık kelimesi, faydalanılması için verilen bağış, nasip, gıda, yiyecek ve mutlaka kendisiyle yararlanan şeye verilen isimdir. Çoğulu da erzaktır. Allah Teâlâ'nın canlılara yiyip içerek yaşamlarını devam ettirmeleri için lütfettiği şeylere de rızık denmektedir. Rızıka sebep olmasından dolayı yağmura da rızık denilir.⁵⁰⁵ Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “*Gecenin ve gündüzün değişmesinde, Allah'ın gökten indirmiş olduğu rızıki yağmurda ve bununla ölümünden sonra yeri diriltmesinde ve rüzgârları evirip çevirmesinde aklını kullanan topluluklar için pek çok ayetler vardır.*”⁵⁰⁶

Haram ve gayri meşru yollarla kazanılan şeylerin rızık olup olmadığı konusunda farklı görüşler öne sürülmüştür. Molla Halil'e göre, haram da rızıktır. Zira rızık, Allah Teâlâ'nın canlılara beslenmeleri ve hayatta kalmaları için sunduğu her şeydir. Bu besinler kimi zaman haram olabilir. Molla Halil bu görüşü destekleyen ayet ve hadisler olduğunu dile getirmektedir.⁵⁰⁷ Delil olarak getirilen hadislerden biri şöyledir: “Allah sana helal ve temiz rızıklar vermiştir. Ancak sen Allah'ın rızıklarından sana helal ettiklerini değil haram ettiklerini tercih ettin.”⁵⁰⁸ Konu ile ilgili bir ayet mealen şöyledir: “*Allah'ın size rızık olarak verdiklerinden*

⁵⁰⁴ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 157.

⁵⁰⁵ Ez-Zebidi, *Tacü'l-Aruz*, XXV/335.

⁵⁰⁶ Casiye, 45/5

⁵⁰⁷ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 159.

⁵⁰⁸ İbn Macce, *Hudut*, 38.

helal ve temiz olarak yiyin. Kendisine inanmakta olduğunuz Allah'tan da korkup-sakinin."⁵⁰⁹ "*Allah'ın size rızık olarak verdiklerinden helal ve temiz olarak yiyin*" ifadesinden haramın da rızık olduğu anlaşılmaktadır.

Mutezile'ye göre haram rızık değildir. Onlar rızıkı şöyle tarif ederler: yemek için sahip olunan ya da faydalanmaktan alıkonulmayan şeydir.⁵¹⁰ Tarifin ikinci şikkına göre bir şeyin haram olması, ondan faydalanılmasına mâni olduğundan rızık değildir. Mutezilenin bu görüşü kabul edildiği takdirde hayatı boyunca haramla beslenen bir kimse rıziksız yaşamış olur. Tarifin birinci şikkına göre ise çocuk ve hayvanların beslendikleri de rızık değildir. Zira beslendikleri şeyler onların sahip oldukları şeyler değildir. Hâlbuki yeryüzünde bulunan her insan ve canlının rızıkının Allah tarafından verildiği "*Yeryüzünde yürüyen her canlının rızıkını vermek Allaha aittir*" mealindeki ayetle net bir şekilde beyan edilmiştir.⁵¹¹

Eş'ari âlimlerine göre de haram rızıktır. Eş'ariler tarifini geniş tutarak rızıkı şöyle tanımlamışlardır: Rızık, Allah Teâlâ'nın bütün canlılara, yiyip içerek gıdalanmaları ve faydalanmaları için lütfettiği şeylerdir. Bu tarife göre, yiyecek ve içecek, insan hayatını sıcak ve soğuktan korumaya yarayan elbise ve mesken gibi şeyler de rızka dâhildir.⁵¹²

Rızık yalnız Yüce Allah'a isnat edilir. Rızık veren ancak Allah Teâlâ'dır. Herkes, kendisi için takdir edilen rızıkını yer, bir kimse başkasının rızıkını yiyemez. Kimse kendisi için takdir edilen rızıkını yemeden ölmez. Rızıklarının elde etmede insanların çalışkanlıklarının rolü vardır. Haram olan şeyleri ve helâl olmayan yollardan temiz yiyecekleri elde edenler, kendileri için haram olan rızıkı elde etmiş ve yemiş olurlar. İnsanların haram olan yollarla rızıklarının elde etmelerine Allah Teâlâ'nın rızası yoktur. Haram lokmada, hiçbir hayır yoktur. Onun için müminler, haram olan yollardan rızıklarının kazanmaktan sakınırlar. Haram olan rızıklar da yaratılma bakımından Allah'a elde etme açısından da kullara nispet edilir.⁵¹³

⁵⁰⁹ Maide, 5/88.

⁵¹⁰ Kadı Abdu'l-Cabbar, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, 785; Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s.159.

⁵¹¹ Hûd,11/6.

⁵¹² Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 159.

⁵¹³ Ebu'l-Hasan el-Eş'ari, *el-İbane fi Usuli'd-Diyane*, (Daru'l-Ensar, Kahire, 1394 h.), s. 207.

Haramın rızık olup olmadığı konusunda Eş'ari'ye ile Mutezile arasında şöyle bir diyalog geçer:

Eş'ari: Neden Allah'ın haramdan rızık verebileceğini kabul etmiyorsunuz?

Mutezile: Haram rızık olarak verilirse harama malik/sahip olunmuş olur.

Eş'ari: Çocuk annesinin sütünden, hayvanlar otlardan beslenir. Ne çocuk sütün ne de hayvan otların malikidir. Bunları rızık olarak veren kimdir?

Mutezile: Evet, bunları rızık olarak veren Allah'tır.

Eş'ari: Onları, yani çocuk ve hayvanı kim malik yaptı? Hayvan mülk edinebilir mi?

Mutezile: Hayır.

Eş'ari: Öyle ise neden haramın rızık olarak verildiğini kabul edersek harama malik olur dediniz? Allah bir şeyi rızık olarak verir, lakin onun maliki yapmayabilir değil mi? Allah kuluna güç yetirdiği haramı onun mülkü yapmaz mı?

Mutezile: Evet...

Eş'ari: Öyle ise niye Allah bir kulun maliki olamadığı halde haramı rızık olarak verebileceğini inkâr ettiniz.⁵¹⁴

Neccarilere göre, Allah Teâlâ helal rızık olarak verdiği gibi haramı da rızık olarak verir. Bu durumda rızık iki türlü olduğunu söylemek mümkündür gıdasal rızık ve mülk edinilen rızık.⁵¹⁵

1.4. Kabir Azabı ve Berzah Âlemi

Naslarda açık ve net olarak zikredilen meselelerden biri de Kabir azabıdır. Her insan ister ölecek toprağa gömülsün ister boğularak denizin dibinde kalsın veya yırtıcı bir hayvan karnında bulunsun veya yanarak külü havaya karışsın, mutlaka kabir hayatı geçirecektir.⁵¹⁶

⁵¹⁴ Ebu'l-Hasan el-Eş'ari, *el-İbane*, s. 207.

⁵¹⁵ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihel*, (Muessesetu'l-Halebi, ts.), s. 88.

⁵¹⁶ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 173.

Molla Halil kâfirlerin tamamı ve müminlerin bazıları yani asi müminlerin kabir azabı çekeceklerini ifade etmiştir. Ölünün kabirde sorguya çekilmesi, azap görmesi ya da türlü nimetlerle mazhar olmaları ruhun bedene döndürülmesini gerektirmez. Bunların gerçekleşmesi için beden ve ruh arasındaki basit bir ilişki yeterli olacaktır. Hatta bedene hiç ihtiyaç olmadan da gerçekleşmesi mümkündür. Ölünün azap çektiğini biz görmeyiz, ama onların azap çekecekleri kitap ve sünnetle sabit olduğundan inkâr edilemez.⁵¹⁷ Görüldüğü gibi, Molla Halil kabir azabının daha çok ruh üzerinden gerçekleşeceğini savunmaktadır.

Kabir, ölen kimsenin toprağa gömüldüğü yerdir. Çoğulu “kubur” dur.⁵¹⁸ Ama berzah, iki şeyin arasında koruyucu mahiyette, onların birbirlerine karışmamalarını sağlayan perde gibi engele denir.⁵¹⁹ Tuzlu ve tatlı sulu iki deniz arasını ayıran engel; Allah Teâlâ şöyle buyuruyor, “iki denizi birbirine kavuşmamak üzere salıvermiştir; Aralarında bir engel vardır, birbirine geçip karışmazlar”⁵²⁰ İbn-i Manzur, es-Sihah kitabı ve diğer sözlüklerde de Berzah, iki şeyin arasını ayıran şey olarak açıklanmıştır.⁵²¹

Terim olarak; Berzah, dünya ile ahiret âlemi arasında kalan, öldükten hemen sonra mahşer gününe kadar devam eden duruma denir, O halde ölen kimse, Berzah âlemine girmiş olur. Bu, insanın fiziki yönden mutluluk veya mutsuzluk hissetmediği bir hayattır ki, bu hayatta ruh cesetten ayrılır.⁵²² Bundan da hayatın üç türlü olduğu anlaşılmaktadır; (a) Dünya hayatı; bu hayat ruhun cesetle birleşik olduğu ve bu ikisinin birlikte mutlu veya mutsuz olacağı bir hayattır. (b) Berzah hayatı; bu, ölümlü cesetten çıkmış olan ruhun mutlu veya mutsuz olacağı hayattır. (c) Ahiret hayatı; Ruhun yeniden yaratılan ceset’e döndürüldüğü hayattır. Birinci ve üçüncü hayatın ortasındaki ikinci hayat Berzah hayatıdır. Çünkü O, dünya hayatı ile ahiret hayatını birbirinden ayıran devredir, bir bekleme sürecidir.

Allah Teâlâ şöyle buyuruyor; “Onlardan birine ölüm gelince: “Rabbim! Beni geri çevir, belki, terk ettiğim çok iyi iş işlerim” der. Hayır; bu, onun öylesine

⁵¹⁷ Molla Halil, *Te’sisü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 172.

⁵¹⁸ Ez-Zebidi, *Tacü’l-Aruz*, XXIII/355.

⁵¹⁹ Ez-Zebidi, *Tacü’l-Aruz*, VII/234.

⁵²⁰ Rahman, 55/19-20.

⁵²¹ Ez-Zebidi, *Tacü’l-Aruz*, VII/33.

⁵²² Ez-Zebidi, *Tacü’l-Aruz*, VII/34.

*söylediği bir sözdür. Tekrar diriltilecekleri güne kadar arkalarında bir Berzah (engel) vardır”.*⁵²³ Bu ayet ölümden sonra başlayıp mahşer gününe kadar devam edecek olan Berzah hayatını haber verir. Ayette geçen “Berzah” kelimesi engel manasını ifade eder. İnsan ruhunun dirilinceye kadar dünyaya dönmesine mâni olan bir engel yüzünden dünyaya dönemeyeceğini gösterir.

Allah Teâlâ şöyle buyuruyor; “*Allah ölenin ölüm zaman gelince, ölmeyenin de uykusunda iken canlarını alır da ölümüne hükmettiği canı alır, ötekini muayyen bir vakte kadar bırakır. Şüphesiz ki, bunda iyi düşünecek bir kavim için ibretler vardır”.*⁵²⁴

Bu bekleme sürecinden amaç; ruhların toplanması ve ahiret hayatına girmeye hazırlığın tamamlanmasıdır. Şöyle ki, Allah insanı birinci hayatta yeryüzünde belli bir müddet çalışarak halifelik görevini eda etmesi için yaratmıştır. Sonra ölüm ile ruh cesetten ayrılır ve ahiret hayatında ceza veya mükâfat alması için yapmış oldukları iyi ve kötü ameller deftere tescil edilmiştir. Dünya hayatı nesillerin birbirini takip etmesiyle (birinin dünyaya gelmesi diğerinin ölmesi gibi) dünyanın sonu gelip kıyamet kopacağı zamana kadar devam ettiği için ruhların toplanıp ahiret hayatını bekleyeceği iki hayat ortasında bir hayat olmalı ki, bu da Berzah âlemidir. Toplanma ve bekleme süreci bittikten sonra, Allah ruhları ilk hayatta bulunduğu cesetlere döndürecek ve herkesi yapmış olduklarının karşılığını almaları için hesap meydanına toplayacaktır.

Netice olarak şöyle diyebiliriz; Dünya hayatı amel etme, çalışma ve halifelik (yani ölenlerin yerine geçme, insan neslini devam ettirme ve dünya hayatını sürdürme) görevini yerine getirme yeridir. Ahiret hayatı ise yaptığımızın karşılığını alacağımız yerdir. Berzah âlemi de bu iki hayatın ortasındaki bekleme sürecidir. Ahiret hayatında amel etme yoktur, amel edebilmek için dünyaya tekrar dönme olayı da yoktur, ahiret sadece dünyada yaptığının karşılığının görüleceği bir âlemdir. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor; “*Her canlı ölümü tadacaktır ve ancak kıyamet günü yaptıklarınızın karşılığı size tastamam verilecektir. Kim*

⁵²³ Mü’minûn, 23/99-100.

⁵²⁴ Zümer, 38/42.

*cehennemden uzaklaştırılıp cennete konursa o, gerçekten kurtuluşa ermiştir. Bu dünya hayatı ise aldatma metaından başka bir şey değildir”.*⁵²⁵

Berzah âleminin ilk merhalesi ölümle başlar. Ölüm, ruhun bedenden ayrılıp bizim bildiğimiz bu âlemden, mahiyetini Allah’ın ve Resulünün bileceği başka bir âleme intikal etmesidir. Ölüm anındaki mutluluk veya mutsuzluk, rahmet veya azap, melekler vasıtasıyla sadece ruh üzerine olacağı görüşünde olanlar kadar, ruh ve beden her ikisi üzerine olacağı görüşünde olanlar da vardır. Ebu bekr El-Cazâirî “Akidetu’l Mümin” adlı kitabında; “Kabirdeki azap veya nimetin ruh üzerine olacağı ancak ruhla beden arasında telsiz bağlantısı gibi bir ilişkinin devam edeceğini”⁵²⁶ söylemektedir. Ancak Zümer Suresi 42. ayetinde ölümlerine hükmedilen kimselerin ruhlarının Allah katında tutulacağı bildirilmektedir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor. “*Andolsun; inkârcıların canlarını şiddetle söküp çıkararak, müminlerin canlarını incitmeden yavaşça çekip alan melekler*”.⁵²⁷ İnsanın son nefesinin çıktığı bu ana, sekerat denir. Ölenin kabirde sorgulanması ve kabrin sıkmasına müteakiben çektiği acı kabir azabı ve hissettiği mutluluğuna ise kabir nimetleri denir.

1.5. Kabirdeki Sorgulama

Allah Teâlâ şöyle buyuruyor; “*Kendilerine yazık eden kimselere melekler, canlarını alırken: “Ne işte idiniz!” dediler. Bunlar: “Biz yeryüzünde çaresizdik” diye cevap verdiler. Melekler de: “Allah’ın yeri geniş değil miydi? Hicret etseydiniz ya!” dediler. İşte onların barınağı cehennemdir; orası ne kötü bir gidiş yeridir!*”⁵²⁸

Canlarını almaya gelen bu melekler, kendilerini zulme mahkûm edenlerin canını sessizce alıp gitmiyorlar. Aksine onları munker ve nekir adlı meleklerle teslim ederler, O melekler canı alınmışların geçmişlerini soruşturuyorlar, yaptıklarını kınıyorlar. Gündüzlerini ve gecelerini nasıl geçirdiklerini, dünyadayken neyle uğraştıklarını ve neyle ilgilendiklerini soruyorlar; Rabbi, dini, peygamberi, imanı ve dünyadaki durumu hakkında sorarlar; eğer doğru cevap

⁵²⁵ Al-i İmran, 3/185.

⁵²⁶ Mevdûdî, Tefhimu’l-Kur’an, IV/79.

⁵²⁷ Naziât, 79/1-2.

⁵²⁸ Nisa, 4/97

verirse, onu nimet meleklerine ve eğer dili tutulur ve doğru cevap veremezse; onu azap meleklerine teslim ederler.⁵²⁹

Bazı hadislerde, kâfirleri sorgulamak için gelen iki meleğin isimlerinin Münker ve Nekir, müminleri sorgulamak için gelen iki meleğin isimlerinin ise, Beşir ve Mübeşşir olduğu geçmektedir.⁵³⁰

Molla Halil, kabir sorgusunun Arpça olacağını öne sürmektedir. Cennet ehlinin dilinin Arapça olduğuna dair hadis dayandıkları delillerden biridir.⁵³¹

“Allah, iman edenleri dünyada da ahirette de değişmeyen sağlam söz üzerinde sabit kılar. Zalimleri ise saptırır. Allah dilediğini yapar”⁵³² ayetinde geçen ahiret hayatından maksat kabir; “sabit söz” den maksat da “Kelime-i Şehadet”tir denmiştir.⁵³³ İbn Mâce, Sünen’inde şöyle demektedir:

“Allah, iman edenleri sabit bir söz ile metanetli kılar” ayeti, kabir azabı (sorgusu) hakkında indi. Ölüye kabirde; “*Senin Rabbin kim?*” diye sorulur. O da “*Rabbim Allah’tır, Peygamberim Muhammed’dir*” (s.a.s) diye cevap verir. İşte mümin ölünün böyle cevabı; “*Allah iman edenleri sâbit söz ile dünya hayatında ve ahirette metanetli kılar*” mealindeki ayetin ifadesidir.⁵³⁴

Molla Halil, munker ve nekir tarafından ölülerin sorgulanması ile ilgili başlıkta insanoğlunun diriliş ve ölümünün altı evrede gerçekleşeceğini ileri sürmektedir. Bu evreleri şöyle sıralamak mümkündür:

- 1) أأست بربكم “ben sizlerin rabbiniz değil miyim” dendiği gündeki diriliş.
- 2) Bildiğimiz dünya hayatı.
- 3) Kabirdeki sorguyu yürüten meleklerin gelmesiyle gerçekleşen diriliş.
- 4) İbrahim’in (a.s) Kabeyi bina ettikten sonraki çağrısı ile gerçekleşen diriliş.
- 5) İhya-ı Muhammed’i denilen bir diriliş. Allah onların seslerini Musa’ya işittirmek için diriltmesi.

⁵²⁹ Molla Halil, *Te’sisü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 173.

⁵³⁰ Tirmizi, *Sünen*, III/375; Molla Halil, *Te’sisü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 173.

⁵³¹ İshak b Revaha, *Müsned*, (ts.) I/54; Molla Halil, *Te’sisü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 173.

⁵³² İbrahim, 14/27

⁵³³ Molla Halil, *Te’sisü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 173.

⁵³⁴ İbn Maze, *Kabir*, II/1427; İbrahim, 14/27.

6) Ahiretteki yani öldükten sonraki diriliş

Amma melekler için iki diriliş vardır. Biri, dünyevi, yani dünyaya gelmeleri ve ölmeleridir. İkincisi, uhrevi yani ahiret tekrar hayata dönmeleri. Hayvanların da iki dirilişi ve iki ölümü vardır. Dünyaya gelmeleri ve ölmeleri daha sonra kısas için tekrar hayata döndürülecekler ve kısas işlemi tamamlandıktan sonra öleceklerdir.⁵³⁵

1.6. Kabrin Sıkması

Berzah âleminde karşılaştığımız bir husus da kabir azabı ve sıkmasıdır. Molla Halil bu konuya değinmemiş olsa da konunun önemine binaen biz kısaca değinmeyi uygun gördük. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor; “*Kim dünyada benim uyarıcı zikrime sırt çevirirse şüphesiz onun sıkıntılı bir hayatı olacak ve biz onu, kıyamet günü ise kör olarak hasredeceğiz.*”⁵³⁶ Ayette geçen “*kıyamet günü ise kör olarak hasredeceğiz*” ifadesinden onun yaşayacağı sıkıntılı hayatın kabir hayatı olduğunu anlamak mümkündür. Ancak Mevdudî bu sıkıntılı hayatın, Allah’ın zikrinden yüz çeviren kâfirlerin dünyada yaşayacağı sıkıntılı bir hayat olduğunu ileri sürmektedir. O şöyle der: “Onun için bu dünyada sıkıntılı bir geçim vardır.” Bu, dünyada fakirlik anlamında değildir. Böyle bir kimse, bir milyoner veya büyük bir imparatorluğun sahibi olabileceği halde, vicdan rahatlığından yoksun olacaktır. Çünkü “zıkr”den yüz çeviren kimse tüm dünyevi başarıları haram yollardan kazanacak, bu nedenle sürekli vicdan azabı çekecek, gerçek mutluluk ve huzurdan yoksun olacaktır.⁵³⁷

Dünyada Allah’ın zikrinden yüz çevirdiği için kıyamet günü bu şekilde cezalandırılıyor. Bu kişi körlüğünün nedenini anlayamadığı için soruyor “*Ya Rabb’i beni niye kör olarak haşrettin, oysa daha önce dünyada benim gözlerim görüyordu*”. Kendisine şöyle cevap veriliyor. “*İşte böyle. Vaktiyle sana ayetlerim geldi de onları unutmuştun. Bugün de böylece tarafımdan unutulursun. Biz, azıtarak Rabb’inin ayetlerine inanmayanları işte böyle cezalandırırız. Hiç kuşkusuz ahiret azabı daha ağır ve daha süreklidir.*”⁵³⁸

⁵³⁵ Molla Halil, *Te’sîsü’l-kavâidi’l-akâid*, s.174.

⁵³⁶ Tâhâ. 20 /124.

⁵³⁷ Mevdudî, *Tefhimü’l-Kur’an*, III/283.

⁵³⁸ Tâ-hâ. 20/125-126-127

Ayette bahsedilen “dar ve sıkıntılı hayat” kabir hayatıdır. Sonraki ayetlerde ahiret azabının sürekliliğinin hatırlatılması da bunu desteklemektedir. Yani kabirde bir müddet azap çeker sonra o azap kesilir. Fakat daha sonra kesintisiz azaba maruz kalacaklardır.

Elbette ki, Rabbinin uyarıcı zikrinden yüz çevirerek, savurganlık yapan ve elinin altındaki en kıymetli hazine ve en büyük servet olan doğru yolu bir kenara iten; gözlerini, asıl yaradılış amacının dışında kullanan, Allah’ın ayetlerini hiç görmek istemeyen insan; elbette ki sıkıntı içinde yaşamayı hak etmiştir. Ancak bu bir genelleme değildir; (maddi sıkıntı değil iç sıkıntısı ve bunalımdır. Yoksa kötüler maddi olarak daha iyi yaşayabilirler) Allah Teâlâ başka bir ayette şöyle buyuruyor; “*Şayet insanların küfürde birleşmiş bir tek ümmet olması (tehlikesi) bulunmasaydı, Rahman’ı inkâr edenlerin evlerinin tavanlarını ve çıkacakları merdivenleri gümüştan yapardık.*”⁵³⁹

Allah Teâlâ, Firavun, Kârun ve Nemrut gibi zalimlere de dünya nimetlerinden bolca vermiştir. Onların bu dünya hayatı kabirde görecekleri hayatlarından çok daha rahattır, sıkıntılı değildir.

Ebu Hüreyre’den; Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: “Ölü defnedildiğinde, ona gök gözlü simsiyah iki melek gelir. Bunlardan birine Münker diğerine de Nekir denir. Ölüye: “Bu adam (Resülullah) hakkında ne diyorsun?” diye sorarlar. O da hayatta iken söylemekte olduğu; “O, Allah’ın kulu ve Resûlüdür. Allah’tan başka ilah olmadığına, Muhammed’in (s.a.s) O’nun kulu ve elçisi olduğuna şahadet ederim” sözlerini söyler. Melekler; “Biz de bunu söylediğini biliyorduk zaten” derler. Sonra kabri yetmiş çarpı yetmiş zira’ kadar genişletilir ve aydınlatılır. Sonra ona “Yat!” denir. “Aileme dönüp onlara haber versem mi?” diye sorar.⁵⁴⁰ Onlar da “Akrabalarından en çok sevdiği kimseden başkası kendisini uyandırmayan, güveyinin uyuması gibi uyu!” derler. Böylece, yattığı yerden, Cenab-ı Allah onu tekrar diriltinceye kadar uyur. Eğer münafık ise, “İnsanların söylediklerini duyup aynısını söyledim, bilmiyorum” der. Melekler de “Böyle söylediğini zaten biliyorduk” derler. Sonra arza: “Onu sıkıştır” denir. Arz

⁵³⁹ Zuhruf, 43/33.

⁵⁴⁰ Tirmizi, *Cenaiz*, 70.

onu sıkıştırır da kaburga kemikleri birbirine geçer. Allah onu yattığı bu yerden tekrar diriltinceye kadar kendisine azap edilir”.⁵⁴¹

1.7. Kabir Azabı

Kabir için Arapçada “ölünün gömüldüğü yer” anlamında kabir (çoğulu kubur), “kabrin bulunduğu yer” karşılığında makber veya makbere (çoğulu mekabir) kelimeleri kullanılır. Türkçede kabirle eş anlamlı olan mezar ise kelimenin kök anlamıyla irtibatlı olarak özellikle ziyaret edilen önemli kişilerin kabirlerini (ziyaretgâh) ifade eder.⁵⁴² Birçok hadiste de gerek kabrin yapısı ve şekline, kabir ziyaretine, gerekse kabir suali ve azabı gibi uhrevi hayatla ilgili açıklamalara yer verilmektedir.⁵⁴³

Azap; Arapçada azap “*terk etmek, vazgeçmek, vazgeçirmek*” gibi manalara gelen azap kökünden isim olup “işkence, eziyet ve elem” anlamında kullanılır. Elem ve ıstırap bir kısmı beden, bir kısmı da ruh üzerinde etkili olduğuna göre azap hem maddi hem de manevi bir elem ve ceza niteliği taşır.⁵⁴⁴

Allah Teâlâ Firavun kavmi hakkında şöyle buyuruyor: “*Onlar, sabah akşam ateşe sunulurlar. Kıyamet gelip çattığı gün ise, “Firavun’un adamlarını azabın en ağırına sokun” denir*”.⁵⁴⁵

Bu ayet, kabir azabının varlığını gösteren ayetlerdendir. Nitekim Allah Teâlâ bu ayette Firavun ailesinin sabah ve akşam ateşe sunulacaklarını kıyamet gününde ise, daha şiddetli bir azaba sokulacaklarını beyan etmektedir. İşte, onların sabah akşam sunuldukları ateş, kıyamet ateşinden önce olan bir ateş olup, kıyamet ateşi ve azabına göre daha hafif olan bir azap ve ateştir. Yine; bu ayette sabah ve akşamdan söz edilir. Ama kıyamet günündeki azaptan bahsederken “halidin” onun ebedi olduğundan bahseder. Bu da, bu azabın kıyamet gününden önce kabirde olan bir azap olduğunu belirtmektedir.⁵⁴⁶

⁵⁴¹ Tirmizi, *Cenaiz*, 70; Molla Halil, *Te’sisü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 172.

⁵⁴² Ez-Zebidi, *Tacü’l-Aruz*, XXIII/355.

⁵⁴³ Müslim, *Cennet*, 67.

⁵⁴⁴ Ez-Zebidi, *Tacü’l-Aruz*, III/329.

⁵⁴⁵ Ğafir, 40/46.

⁵⁴⁶ Molla Halil, *Te’sisü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 173.

Allah Teâlâ şöyle buyuruyor; *“Melekler, kâfirlerin canlarını aldığı zaman keşke görseydin; onların yüzlerine ve sırtlarına vurarak şöyle derler: Yakıcı azabı tadınız bakalım. İşte bu vaktiyle kendi ellerinizle hazırladığınız bir sonuçtur. Yoksa Allah kesinlikle kullarına haksızlık etmez”*.⁵⁴⁷ *“Şundan dolayı ki, onlar Allah’a ve Peygamber’e karşı çıktılar. Kim Allah’a ve Peygamber’e karşı çıkarsa bilsin ki, Allah’ın azabı ağırdır”*.⁵⁴⁸

Yukarıda zikrettiğimiz, Enfâl süresinde yer alan iki ayet, Bedir gününde meydana gelen bir olayı, aynı zamanda meleklerin bu savaşta kâfirlere neler yaptıklarını dile getiren kıssanın devamını anlatmaktadır.

“...O zalimleri, ölümün pençesinde çırpınırken ve melekler ellerini uzatıp ‘Haydi verin canınızı, Allah hakkında söylemiş olduğunuz asılsız, yakışıksız sözlerden ve O’nun ayetlerine karşı kibirlenmelerinizden dolayı bugün onur kırıcı bir azaba çarptırılacaksınız’ derlerken görmelisiniz!”.⁵⁴⁹ *“Fakat melekler, onların yüzlerine ve sırtlarına vura vura canlarını alırken acaba halleri nice olur?”*.⁵⁵⁰

Şu zalimlerin, yani müşriklerin çekecekleri cezaya ilişkin ayetlerin akışının çizdiği manzara ürpertici, korkunç, iç karartıcı ve dehşet verici bir manzaradır. Ölmek üzere bulunan ve ölüm sarhoşluğu içinde bulunan bu zalimler için, ayette geçen ‘gamarat’, kelimesi iç karartıcı bir hava meydana getirmektedir. Evet, zalimler bu durumdayken melekler, azap etmek için onlara ellerini uzatmış, almak için canlarını istemekte, onları azarlamaktadır.

“Pençelerini uzatmış” tabiri meleklerin sekeratta olan kâfir ve faciri yüzlerine ve sırtlarına vurmakla azapladıklarını bildirmektedir. Bu mana önce zikredilen Enfâl süresindeki “Melekler yüzlerine ve arkalarına vurarak...” ayetinde daha açıktır. Bu azap, öldüğü yani ruhun cesetten çıktığı an kâfir ve zalimlerin pis ruhlarına karşıdır. Ama takva sahibi müminlerin ruhları hakkında Peygamber Efendimiz şöyle demiştir; *“Bir Müslüman muhtazar olduğu (can çekişme anına girdiği) zaman rahmet melekleri, beyaz bir ipekle gelirler ve şöyle derler: “Sen razı ve senden de (Rabbin) razı olarak (şu bedenden) çık, Allah’ın rahmet ve reyhanına,*

⁵⁴⁷ Enfâl, 8/50-51.

⁵⁴⁸ Enfâl, 8/13.

⁵⁴⁹ En’âm, 6/94.

⁵⁵⁰ Muhammed, 47/27.

sana gazabı olmayan Rabbine kavuş. Denir.” Bunun üzerine ruh misk kokusunun en güzeli gibi çıkar. Öyle ki melekler onu birbirlerine verirler, ta ki semanın kapısına kadar onu getirirler ve: “Size arzdan gelen bu koku ne kadar güzel!” derler. Kâfir muhtazar olduğu vakit, azap melekleri mish (denen kıldan kaba bir elbise) ile gelirler ve şöyle derler: “Bu cesetten kendin öfkeli, Allah’ın da gazabını kazanmış olarak çık ve Allah’ın azabına koş!” Bunun üzerine, cesetten, çok kötü bir leş kokusuyla çıkar. Melekler onu arzın kapısına getirirler. Orada: “Bu koku ne de pis!” derler.⁵⁵¹

1.8. Kabir nimeti

Allah Teâlâ şöyle buyuruyor; “*Keşke milletim Rabbimin beni bağışladığını ve beni ikrama mazhar olanlardan kıldığını bilseydi!*”⁵⁵² Bu kelimeler, “*Ey Milletim! Gönderilen elçilere uyun. Sizden bir ücret istemeyenlere uyun, onlar doğru yoldadırlar. Beni yaratana ne diye kulluk etmeyeyim? Siz de O’na döneceksiniz. O’nu bırakıp da ilahlar edinir miyim? Eğer Rahman olan Allah, bana bir zarar vermek isterse, o ilahların şefaati bana fayda vermez, beni kurtaramazlar. Doğrusu, o takdirde apaçık bir sapıklık içinde olurum. Şüphesiz, ben Rabbinize inandım, beni dinleyin*”⁵⁵³ diyerek, kavmini uyaran mümin kişinin, kavmi tarafından şehit edildiğinde; Allah Teâlâ’nın onu, “Cennete gir” diyerek mükâfatlandığı ve onun ilahi nimetleri gördüğünde, öldükten hemen sonra sevincini ortaya koymasıştır. Bu mükâfatlandırmanın kıyametten önce olduğunu ve bu ayette geçen cennetin kıyamet cennetinden kasıt kabir nimeti olduğunu göstermektedir.

Allah Teâlâ, kendi yolunda cihat ederken şehit düşenler hakkında nazil etmiş olduğu ayetlerde, kabir hayatı ve kabir nimetinin olduğunu beyan etmektedir; “*Allah yolunda öldürülenleri ölü sanmayın, bilakis Rableri katında diridirler. Allah’ın bol nimetinden onlara verdiği şeylerle sevinç içinde rızıklanırlar, arkalarından kendilerine ulaşamayan kimselere, kendilerine korku olmadığını ve*

⁵⁵¹ Nesâî, *Cenâiz*, 9, (3, 8-9)

⁵⁵² Yasin: 36/27.

⁵⁵³ Yasin: 36/20-26.

kendilerinin üzülmeyeceklerini müjde etmek isterler".⁵⁵⁴ Bakara: 154 ayetinde de *"Allah yolunda öldürülenlere "ölüler" demeyin, zira onlar diridirler, fakat siz farkında değilsiniz"* buyurmuştur; Bu ayetler, ölümden sonra başlayan Berzah hayatını ve o hayatta mükâfatlarla nimet ile dirilebileceğini açıkça bildirmektedir. Zira bu ayetlerde, şehitlerin Allah Teâlâ'nın katında ilahi nimetlerden yararlanmakta olduklarını ve henüz dünya hayatında olan mümin kardeşlerine, kendileri için bir korku ve hüznün söz konusu olmayacağını müjdelediklerini, ancak henüz dünya hayatında olan bizlerin bu hayatı algılama imkânına sahip olmadığımızı ortaya koymaktadır. Kabir hayatını ve kabirde olacak azap ve nimeti haber veren ayetler çoktur. Peygamber Efendimiz (s.a.v) de, bunları *"Kabir ya cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukurdur"*⁵⁵⁵ hadisi ile açıklamıştır.

Yine Kur'an'ın verdiği bilgilere göre melekler, müminlerin canlarını alırken onlara cennete gidecekleri müjdesini verirler. Ahirette de onları aynı müjde ile karşılarlar ve cennette kendilerini selâmlarlar. *"Onlar, meleklerin canlarını aldığı tertemiz kimselerdir, melekler onlara selâm size, işlediğinizin karşılığı olarak cennete giriniz"* derler.⁵⁵⁶

1.9. BA'S ve Haşir

Ba's, yeniden diriliş ve bedenın asıl ve arizî parçalarının bir araya getirilmesi ile tekrar hayata döndürülmesidir. İnsanın yırtıcılar tarafından yenmesi durumu tekrardan dirilişe engel değildir. Yiyen ve yenen ilk hayattaki aslına döndürülecektir. Molla Halil konuya *"Haşrin beden ya da ruh üzerine"* şeklinde başlık atarak haşrin beden üzerine mi yoksa sadece ruh üzerine mi gerçekleşeceği konusunda farklı görüşler olduğuna işaret etmiştir. Ayrıca parçalanan ve zerrelere haline gelen parçaların fanı olmadığı görüşünde olanlar olduğu ancak doğru görüşün *"acbu 'z-zeneb"* haricinde tüm bedenın fani olduğu görüşünün olduğuna işaret etmiştir.⁵⁵⁷

⁵⁵⁴ Al-i İmran, 3/69-170.

⁵⁵⁵ Tirmizî, *Kıyamet*, 26.

⁵⁵⁶ Nahl, 16/32.

⁵⁵⁷ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 176.

Molla Halil daha sonra haşirle ilgili filozofların ve kelamcılarının görüşlerine yer vermiştir.

Filozoflar yeniden dirilişin ruhanî olduğunu ileri sürmüşlerdir. Yani ruh bedenden ayrıldıktan sonra tek başına hayata döndürülecek, mükemmellekle lezzet alacak ve noksanlıkla elem çekecektir. Filozoflardan kimileri yeniden dirilişin hem cismani hem de ruhanî olacağını ileri sürmüşlerdir. Bunlara göre ruh basit cevher şeklinde hayata döndürülecek ve bedenle ilişkilendirilecektir. Ancak bu, ruhun bedene tam olarak dönmesi anlamına değildir. Sadece tasarruf ilişkisidir.⁵⁵⁸

Molla Halil er-Razî'nin şöyle dediğini nakleder: hikmetle şeriat arasını birleştirmek istediklerinden şöyle demişlerdir: ruhun mutluluğu Allah'ı ve Allah'ın sıfatlarını tanımakla gerçekleşir. Cismin yani bedenin mutluluğu ise somut varlıkların idraki ile gerçekleşir. İnsan ruhunun zayıflığından dolayı bu dünya hayatında o ikisinin bir arada gerçekleşmesi mümkün değildir. Fakat ruh ölümle bedenden ayrılırsa kutsi alemden güç elde eder, mükemmelleşir ve bedenle ilişki kurabilir. İkinci kez ruhun bedene iade edilmesiyle mutluluk en üst zirveye ulaşmış olur. Binaen aleyh yeniden dirilişin cismanî olması kaçınılmazdır. Razî, bu şekilde inanılması gerektiğini ve bunu inkâr edenlerin kafir olacağını öne sürmüştür.⁵⁵⁹ Konu ile ilgili delil olarak şu ayetler zikredilmiştir: “*İnsan, onun kemiklerini bizim kesin olarak bir araya getirmeyeceğimizi mi sanıyor?*”⁵⁶⁰

Surenin başında yemin edilmek suretiyle beyan edilen iki şey, dünyanın muhakkak son bulacağını (yani kıyametin birinci safhası) ile ölümden sonra ikinci bir hayatın olacağını ispatlamaktadır. Ölümden sonra ikinci bir hayat olacaktır; çünkü hem insanın ahlaki varlığı, mantık ve fitrat, ikinci bir hayatın vuku bulmasıyla, bu dünyada yaptıkları üzerinde vicdanın orada şahitlikte bulunmasını gerekli görmektedir. Bir üçüncü delil de ölümden sonra başka bir hayatın olabirliğini ispatlamak için ileri sürülmektedir. Mekke’de bunu inkâr edenler sürekli olarak; “Binlerce sene önce ölmüş, kimisi yakılmış, kimisi balıklara, aslanlara yem olmuş ve şimdi ise cesetleri toprak olmuş, kemikleri bile yok olup

⁵⁵⁸ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 176.

⁵⁵⁹ Er-Razi, Fahrettin Muhammet b. Ömer, *Muhassal'l-Efkarü'l-Müteaddimin ve'l-Müteahhirun mine'l-Ulemai ve'l-Hükemai ve'l-Mütekellimin*, (nş. Tâhâ Abdürraûf Sa'd, Kahire, ts.) s. 230; Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 176.

⁵⁶⁰ Kıyame, 75/3.

gitmiş insanları, yeniden parçalarını bir araya getirerek diriltmek mümkün mü ki?” diye sorup duruyorlardı. Bunlara karşılık olarak Allah Teâlâ nihai, makul ve özlü cevaplar vermektedir. “*De ki onları ilk defa inşa eden diriltir ve o her halkı bilir.*”⁵⁶¹

Kıyamet Suresi 4. Ayette de mealen şöyle denmektedir: “*Evet; onun parmak uçlarını dahi derleyip-(yeniden) düzene koymağa güç yetirenleriz.*”⁵⁶² Yani, değil bu kemikleri bir araya getirip iskeletinizi ortaya koymak, biz sizin en ufak ve en hassas parçacıklarınızı, hatta aynı parmak izlerinizi bile yeniden meydana getirmeye kadiriz.

Konu ile ilgili başka bir ayet mealen şöyledir: “*Yaratmayı başlatan, sonra onu iade edecek olan O’dur; bu O’na göre pek kolaydır. Göklerde ve yerde en yüce misal o’nundur. O, güçlü ve üstün olandır, hüküm ve hikmet sahibidir.*”⁵⁶³ Yani, eğer sizi ilk anda yoktan var etmek ona zor gelmemişse sizi tekrardan yaratması ona nasıl zor gelebilir? Sizin ilk başta yaratılmanız O’na zor gelmemiştir; çünkü sizin varlığınız bunun delilidir. Tabii ki bir şeyi başta yoktan var eden için, onu tekrar yaratmak daha kolay olacaktır. “*De ki: “Onları, ilk defa yaratıp-inşa eden diriltecek. O, her yaratmayı bilir.”*”⁵⁶⁴ “*Sonra siz gerçekten kıyamet günü diriltileceksiniz.*”⁵⁶⁵

Hz. Peygamber (s.a.v) bir hadisinde şöyle buyurmuştur: “*Ey insanlar! Sizler Allah’a yalınayak, bedenleriniz çıplak ve kabuklu (sünnet edilmemiş) olarak haşır olunacaksınız!*” buyurdular.⁵⁶⁶

Sonuç olarak Molla Halil, haşırın ruhanî ve cismanî olacağı görüşünü belirtmiştir. Saç ve tırnak gibi insandan kopan her parça, ruhun bedene iade edilmesiyle aslına döndürülecektir ve gereken cezayı alacaktır. Ömer ve Muaz’ın (r.a) anlattıkları bir rivayette şöyle denmektedir: “ölülerinizin kefenlerini

⁵⁶¹ Yâsîn, 36/79.

⁵⁶² Kıyame, 75/4.

⁵⁶³ Rum, 30/27.

⁵⁶⁴ Yasin, 36/79.

⁵⁶⁵ Müminûn, 23/16.

⁵⁶⁶ Müslim, Elmüsnedu’s-Sahih, Tah. Muhammed Fuad, *İhyau’t-Turasi’l-Arabi*, (Beirut, ts.) IV/2194.

mükemmel bir şekilde hazırlayın, çünkü insanlar kıyamet günü kendi kefenleriyle haşır olunacaklardır.⁵⁶⁷

Kıyamet günü insanların üç gurup halinde haşır olunacağı beyan edilmiştir. Birincigurup, itaat edenler olup, giyinik ve binek üzerinde mahşere gideceklerdir. İkinci gurup, yaya ve koşarak mahşere gideceklerdir. Üçüncü gurup ise melekler tarafından yüzleri üzerine çekilerek mahşere götürülecektir.⁵⁶⁸

1.10. Mizan, Hesap, Kitap ve Mücazat

Mizan, ölçü ve tartı işinde kullanılan terazi, ölçü aleti: ahirette günah ve sevapların iyilik ve kötülüklerin ölçülüp tartılacağı manevi ölçü aleti anlamındadır.⁵⁶⁹ Allah tarafından insanların bu dünyada iken yaptıkları iyilik ve kötülüklerden dolayı ahirette hesaba çekilmeleri. Belli bir düzen içinde bir araya getirilen sözler toplamına verilen isimdir. Burada kulların dünyada yaptıklarının kaydedildiği amel defterleri kastedilmektedir. Mücazat ise, kulların dünyada yaptıklarına göre ahirette ödüllendirilmesi ya da cezalandırılması demektir. Bunlar kıyamet günü ard arda gerçekleşen olaylar olduğundan Molla Halil, konuyu tek bir başlıkta ele almıştır.⁵⁷⁰

Kıyamet günü iyi ameller beyaz mücevherler, kötü ameller ise siyah mücevherler gibi müşekkel bir halde teraziye konulacaktır. Hadislerde kıyamet günü kulların amellerinin tartılacağı mizanın iki kefesi olduğu bildirilmektedir. Mizan tekil çoğulu ise mevazin'dir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “وَتَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ” “*Biz ise, kıyamet gününe ait duyarlı teraziler koyarız da artık, hiçbir nefis hiçbir şeyle haksızlığa uğramaz. Bir hardal tanesi bile olsa ona (teraziye) getiririz. Hesap görücüler olarak biz yeteriz.*”⁵⁷¹ Araf süresinin sekiz ve dokuzuncu ayetlerinde de geçen bu terazinin gerçek yapısını anlamak bizim için çok zordur. Fakat yine de bu terazinin maddi şeyler değil, insanın amellerini ölçeceği ve bir insanın günahkâr mı, dürüst mü ve ne kadar günahkâr ve dürüst olduğunu tespit etmeye yarayacağı açıktır. Allah

⁵⁶⁷ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 177.

⁵⁶⁸ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 177.

⁵⁶⁹ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arap*, (Sadir Yayınevi, Beyrut, 1414 h.), mad: v z n, XII/446.

⁵⁷⁰ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 177.

⁵⁷¹ Enbiya, 21/47.

Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: *“O gün tartı/mizan haktır. Kimin tartıları ağır basarsa, işte kurtulanlar onlardır. Kimin de tartıları hafif kalırsa, bunlar da ayetlerimize zulmede geldiklerinden dolayı nefislerini hüsrana uğratanlardır.”*⁵⁷²

O gün tartı hakla bir tutulacaktır. Hesap günü kurulacak Allah’ın mizanında haktan başka hiçbir şeyin ağırlığı olmayacak ve tabii bütün ağırlığı olan da yalnız hak olacaktır. Kişinin yükü hakla yakınlığı oranında ağır ya da hafif gelecektir. İnsan, beraberinde getirdiği hakkın ağırlığı ile tartılacak ve sadece onun ölçüsüyle hesaba çekilecektir. Sahte hayat ve onun fayda vermeyen uzunluğu ve görünen şaşaalı işleri, adalet kefesinde hiçbir geçerli ağırlığa sahip olmayacaktır. Bâtıla uyanların amelleri o terazide tartıldığı zaman, hayatlarının o “muhteşem” işleri olarak kabul ettikleri şeylerin hiç de bir anlam taşımadıklarını bizzat kendi gözleriyle göreceklerdir. Bu husus Kehf suresi, 103-105. ayetlerde de ifade edilmektedir: *“Yaptıkları şeylerin doğru olduğu zannı ile ömürleri boyunca bütün çabalarını bâtıl yollarda harcayan kimseler zarara uğrayanlardır. İşte onlar Rablerinin ayetlerine ve O’na kavuşmaya inanmayan, bu yüzden amelleri boşa giden kimselerdir, binaenaleyh kıyamet günü onlara hiç değer vermeyeceğiz.”*⁵⁷³

Başka bir ifade ile insanın amelleri iki sınıfa ayrılır, olumlu ve olumsuz. Hakkı bilmek, tanımak, onu izlemek ve onun gerektirdiği eylemlerde bulunmak olumlu tarafta yer alacaktır. Nitekim ahirette bir değer ve öneme haiz fiiller de yalnız bunlar olacaktır. Buna karşılık gerçeği, görmezlikten gelmek veya reddetmek, ya da başka bir yaratığın veya şeytanların isteklerine uymak ve bu yanlış yola kendini vermek, olumsuz ameller zümresine dâhildir. Bir tarafta olan eylem ve hareketler sadece değersiz olmakla kalmayacak, aynı zamanda diğer doğru ve hak amellerin de değerini düşüreceklerdir.

Yukardaki ifadeden, ahiretteki kurtuluşun, insanın işlediği salih amellerin kötü amellerinden daha ağır basmasına bağlı olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Kötü işleri, salih amellerinden daha ağır gelen kimsenin hali, bütün varını yoğunu, borçlarını ödemek için verip de hâlâ borçlu kalan bir müflisin durumuna benzer.

⁵⁷² Araf, 7 /8-9.

⁵⁷³ Kehf, 18/103-105.

Kıyamette herkes için özel bir mizan olduğunu öne sürenlerin olduğu gibi bunun gerçek bir mizan olmadığı ancak ödüllendirme ve cezalandırmadaki ilahi adaletten kinaye olduğunu öne sürenler de olmuştur. Kimleri de ölçülerin belirleneceği bir alet olduğunu öne sürmüşlerdir. Molla Halil bunları zikrettikten sonra; konu ile ilgili ayet ve hadislerin zahire inanılması ve keyfiyetin Allah’a havale edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. O, kulların sayısının ve yaptıkları amellerin çok olmasına rağmen saniyeler içinde hesap işini bitirecektir. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “*Bizim emrimiz, bir göz çarpması gibi yalnızca bir keredir.*”⁵⁷⁴ Yani, kıyameti getirmek için bizim ne bir hazırlığa ne de bir zamana ihtiyarcığımız vardır. Bir emrimiz kâfidir. Kulları hesaba çekmek işi de böyledir.

Abdullah b. Abbas’tan gelen bir rivayette şöyle denmektedir: Kulların hesaba çekilmesi onların Allah’ın huzuruna çıkarılmaları, iyi ve kötü amellerinin yazıldığı kitap, amel defterlerinin verilmesidir. Onların hesap ve sorgu işlemleri, aldıkları amel defterlerine göre icra edilecektir. Müminlerin amel defteri sağ ellerine, kâfirlerin defterleri ise arka taraflarından sol ellerine verilecektir. Kâfirlerin elleri sırtlarına doğru kelepçelendiği için arka taraflarından sol ellerine tutturulacağı öne sürülmektedir.⁵⁷⁵

Molla Halil’in konuya delil olarak zikrettiği ayetlerden bazıları şöyledir: “*Biz, her insanın kuşunu (işlediklerini, yaptıklarını) kendi boynuna doladık, kıyamet gününde onun için açılmış olarak önüne konacak bir kitap çıkarırız. “Kendi kitabını oku; bugün nefsin hesap sorucu olarak sana yeter.”*⁵⁷⁶ “O zaman kimin kitabı sağından verilirse, O kolay bir hesaba çekilecek.”⁵⁷⁷ “*Andolsun, kendilerine (peygamber) gönderilenlere soracağız ve onlara gönderilenlere (peygamberlere) de elbette soracağız.*”⁵⁷⁸

Son ayette geçen “*Soracağız*” ifadesi ile kıyamet günündeki “hesap” kast olunmaktadır. Kötü kişi ve toplumlar tarafından işlenen suçların, bu dünya hayatında, hakiki bir şekilde cezalandırılmasının mümkün olmaması, insanların ahirette hesaba çekilecekleri gerçeğinin kesin bir delilidir. Dünyada sadece, daha

⁵⁷⁴ Kamer, 54/50.

⁵⁷⁵ Molla Halil, *Te’sîsü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 178.

⁵⁷⁶ İsrâ, 17/13-14.

⁵⁷⁷ İnşikak, 84/7-8.

⁵⁷⁸ Araf, 7 /5.

fazla kötülük yapmaya fırsat vermemek için bir suçlu tevkif ve hapsedilerek daha fazla suç işlemesine engel olunabilir. Gerçek cezalandırma ahirette olacaktır. İnsanlık tarihinde vuku bulan ilahî felâketlerin çokluğu, insanın aklına estiğini yapmak için başıboş bırakılmadığı gerçeğini vurgulamaktadır...

Onun üstünde, muayyen bir noktaya kadar gitmeye müsaade eden mutlak bir Hâkim vardır. Böyle bir noktaya daha varmadan bu güç, insanı kötü yollardan vazgeçirtecek şekilde birbiri arkasından uyarılarda bulunur. Eğer bunlara kulak vermezse o zaman insanoğlu, kötü davranışlarına son veren ani bir felâketle cezalandırılır. Şimdi biz, bu kaçınılmaz gerçeklerin ışığı altında, ciddi olarak düşünersek, evrenin tek Hâkim'inin, bu gibi suçluları hesaba çağırıp onlara nihaî adaleti uygulayacağı neticesine varırız. Bu ayetteki uyarı, daha önce geçen ayetlere dayandığı ve bunun önceki ayetlerin bir neticesi olduğunu göstermek için "Fe" (Bu sebepten) edatı ile başlamaktadır...

Kendilerine davetçi gelenlere, ona karşı nasıl davrandıkları, bunu nasıl karşıladıkları hakkında sorular sorulacaktır. Kendilerine tebliğ ulaşmayan insan ve cemiyetlerin durumlarına gelince; bunların hangi ölçüye göre yargılanacaklarını Kur'an söylemektedir. Allah Teâlâ'nın kendisi bunu açıklamaya lüzum görmemiş olduğundan bizim için de araştırma gereği yoktur. Ama kendilerine davet gelenler, ulaşanlar hakkında Kur'an; inkârları, kötü tavırları, karşı koyuşları ve asiliklerine artık bir mazeret beyan edemeyecekleri ve cehenneme doğru rezilce sürülecekleri zaman çaresizlik içinde nasıl ellerini oğuşturacakları hususunda oldukça açıktır.⁵⁷⁹

Ama "*O gün ne insana ne de cine günahından sorulur,*"⁵⁸⁰ mealindeki ayette kastedilen, onların kabirlerinden çıkıp mahşere sevk edildikleri andır.⁵⁸¹ Zira bu vakit sorgu sual zamanı değildir. Ayrıca suçluların, yüzlerinden nasıl belli olacakları hususunun açıklaması ileride yapılacaktır. Yani o kadar insan içerisinde, öncekiler ve sonrakiler toplanacak ama buna rağmen, "suçlu kim?" diye sorulmayacaktır. Çünkü suçlular, zaten korku içinde olacaklarından kendilerini belli edeceklerdir.

⁵⁷⁹ *Ebu'l-Ala Mevdûdî, Tefhimu'l-Kur'an*, II/12.

⁵⁸⁰ Rahman, 55/39.

⁵⁸¹ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 179.

1.11. Havz-ı Kevser

Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكُؤْتُرَ” yani “biz sana Kevser’i verdik.” Molla Halil’in konuya bu ayette başlaması, ayette geçen Kevser’in kıyamette Peygambere (s.a.v) verilecek olan havuz olduğunu öne sürmek içindir. Nitekim ayetten sonra zikrettiği Havz-ı Kevser ile il ilgili hadisler de bu iddiayı desteklemektedir.⁵⁸²

Kevser’in başka bir manası da şöyle açıklanabilir. “Biz sana Kevser verdik.” Buradan ayrıca şu anlam da çıkmaktadır: “İslâm düşmanları, senin mahvolduğunu, sana daha önce verilen nimetlerden de mahrum olduğunu sanıyorlar. Ama gerçek şu ki, biz sana sınırsız iyilik ve sayısız nimetler bağışladık.” Bunun içine nübüvvet, Kur’an, ilim ve hikmet gibi büyük nimetler de girer. Bu, tevhit ve hayat nizamının nimetini de kapsamaktadır. Bu nimet, herkesin anlayacağı akıl ve fitrata uygun, bütün dünyaya yayılabilecek özellikteki evrensel usulleri içerir ve sürekli yayılma gösterir. Bu, Resülüllah’ın davetinin daha sonra evrensel bir ümmet meydana getirmesine ve bu ümmetin hak din İslâm’ın bayraktarı olması nimetine de şamildir.⁵⁸³

Bazı rivayete göre Kevser, Hz. Peygamber’in ümmetinin kıyamet günü başında toplanacağı havuz veya ırmak olduğu zikredilirken bazı rivayetlerde ise Kevser havuzunun cennette olduğu belirtilmiştir. Havuz ile Kevser’in aynı olduğu rivayet edilmişse de Kevser cennetteki ırmağın ismidir. Bir rivayete göre, havuzdan çıktığı için bu havuza da Kevser denilmiştir. Havz-ı Kevser cennet kapılarının yanındadır. Bazı rivayetlere göre, iki tane havuz vardır. Biri sıratın önce mahşer yerinde; diğeri ise cennettedir. Bunların ikisine de Kevser havuzu denilir. Hz. Peygamberin (s.a.v.) ifadesiyle, Kevser havuzu; son derece büyük olup, suyu

⁵⁸² Molla Halil, *Te’sîsü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 179.

⁵⁸³ Mevdûdî, *Tefhimü’l Kur’ân VII*, s. 265.

kardan daha soğuk, baldan daha tatlı ve miskten daha güzel kokuludur.⁵⁸⁴
Bardakları gökteki yıldızla birdir.⁵⁸⁵

Bu havuzun başına önce Hz. Peygamber (s.a.v.) geçecek ve takım takım, cemaatler halinde gelen ümmetine ondan şerbetler sunacaktır. İçmek saadetini eren bahtiyarlar ebediyen susamak nedir bilmeyeceklerdir.⁵⁸⁶ Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) bu konuda şöyle buyurmuştur: “Benim havzım Eyle ile Aden arasındaki mesafeden daha uzundur. O kardan daha beyaz, sütle karışık baldan daha tatlıdır. Kapları yıldızların adedinden çoktur.”⁵⁸⁷ Ancak birtakım insanlar havuza yaklaşmışken araya bir engel konularak ondan içemeyeceklerdir. Hz. Peygamber bu durumu şöyle anlatmıştır: Ümmetim havza, benim yanıma gelecek. Ben de tıpkı bir adamın kendi develerinden başkasının develerini kovduğu gibi birtakım insanları havuzumdan kovacağım. Sahâbîler “Ey Allahım peygamberi, Sen bizi tanıyabilecek misin?” dediler. Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle cevaplandırdı: “Evet sizin başka hiç kimsede bulunmayan bir simanız olacak, benim yanıma abdest eserinden yüzleriniz ve ayaklarınız nurlu olarak geleceksiniz. Ama sizden bu gurup yanıma gelmekten mutlaka alıkonulacak ve gelemeyecekler. Ben “Ya Rabbi! Bunlar benim ashabımdandır” diyeceğim. Bana bu Melek şöyle cevap verecek: “Onların senden sonra ne bidatler çıkardığını biliyor musun?”⁵⁸⁸

Havz-ı Kevser’i ispat eden hadisler manevi mütevatir derecesini bulmuştur. Elliden fazla sahâbe tarafından bu hadisler rivâyet edilmiştir. Dalâlet fırkalarından Haricîler ve Mutezileden bir kısım âlimler, havuzu inkâr etmişlerdir. Hz. Peygamber’in havuzdan kovacağı fırkalar, münafıklar ve mürtetlerdir. Çünkü onlar müminler gibi önce abdest aldıklarından, elleri ayakları nurlu gibi haşredilirler, fakat Hz. Peygamber onları simalarından tanır ve havuzun başından kovar. Bazı âlimler bu kovulanları büyük günah sahibi müminler ve bidatları küfre varmayan

⁵⁸⁴ Bkz. Ebu Abdullah Ahmed b. Hanbel, *Müsnedi Ahmed*, Tah. Ahmed Muhammed Şakir, (Daru'l-Hadis, Kahire, 1995), V/32; Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 179-180.

⁵⁸⁵ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 179; bkz. Tirmizî Kıyâme, 14; Ahmed b. Hanbel, III/225.

⁵⁸⁶ Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 179.

⁵⁸⁷ Müslim, Tahâre, 36.

⁵⁸⁸ Müslim Tahâre, 38

bidat fırkalarıdır şeklinde yorumlamıştır. Hariciler, Rafiziler ve diğer bidat gurupları buna dahildir.

Bir rivayete göre her peygamberin bir havzı vardır. Havzının başında elinde asası olduğu halde duracak ve ümmetinden tanıdıklarını davet edecektir. Hz. Peygamber (s.a.v.) havuzunun büyüklüğü ve havuzu başında toplanacak ümmetinin çokluğu ile diğer peygamberlere temayüz edecektir.

Havz-ı Kevser meselesi semiyât konularının en çok tartışılanlarından. Zira mezkûr ayetin “*Doğrusu sana pek çok nimet vermişizdir,*” şeklinde anlaşılması da mümkündür. Çünkü Kevser lügatte, çokluk, pek çok şey, her şeyin çoğu manasına gelmektedir. Seyyid Kutup “Fi Zilali’l-Kur’an” adlı eserinde konu ile ilgili şunları dile getirir:

Kevser çokluğun bir çeşididir. Sınırlı olmayan, sonsuzluğu ifade eder. Gerçeği görmek istemeyen bu insanların ileri sürdüğü yaftalamanın tam tersine olarak biz sana bol ve tükenmez nimetler verdik. Engellenemeyen, sonu gelmeyen nimetler. Bir insan yüce Allah’ın Hz. Peygambere verdiği bu nimetleri araştırdığında gözünün iliştiği ve düşüncesinin takıldığı her noktada bu nimetlerin izini görecektir. Bu nimeti peygamberlikte de görecektir. Büyük gerçekle, büyük varlıkla kurduğu söz konusu bağda bu nimeti görecektir. Kendisinden başka varlığın ve gerçekte kendisinden başka bir şeyin bulunmadığı varlıkla temasa geçişinde görecektir. Allah’ı bulan adam için artık kayıp söz konusu olur mu?

O’na gönderilen Kur’an’da büyük bir nimetti. Kur’an’ın bir suresi dahi bereketinin sonu olmayan bir hazine, bolluğu ve bereketi sonsuz olan bir kaynaktır. Yüceler âleminde kendisi için dua eden melekler de büyük bir nimettir. Bu melekler yeryüzünde O’na dua edenlere de dua ederler. Öyle ki artık O’nun ismi hem yerde hem de gökte Allah’ın adıyla birlikte anılır olmuştur. O’nun asırlar boyunca devam eden sünneti de büyük bir nimettir. Bütün yeryüzünde O’nun izinde giden milyonlarca insanın, milyarlarca dilin milyarlarca dudağın O’nun adını anması, O’nun hayatına ve anısına kıyamete kadar hayranlık duyan milyarlarca kalbin varlığı da bir nimettir. Onun sebebi ve O’nun vasıtasıyla insanlığın onca nesillerine kazandırılan sonsuz hayır da Kevser’in kapsamındadır. Bu hayrı kabul edip

inananlar da onu tanımayanlar da ondan faydalanmışlardır. Herkes bu hayırdan nasibini almıştır...

Bu Kevser'in pek çok görüntüleri bulunmaktadır. Bunları tek tek saymaya kalkmak, onları da kalıplara sıkıştırmak, azaltmak ve küçültmek türünden bir girişim olur. Kısacası o Kevser'i getirmiştir. Feyzinin sonu bulunmayan, bilgisinin sınırı olmayan, âlemlerinin ucu bucağı bulunmayan Kevser'i. Bu nedendir ki ayeti, onu sınırlamadan, çoğalan ve artan, her yeri sayabilecek şekilde bırakmıştır. Birçok kanallardan gelen bazı rivayetler, Kevser'in cennette bir nehir olduğunu ve Hz. Peygambere verildiğini ifade etmektedir. Fakat ibni Abbas bu rivayetlere şöyle karşılık vermiştir: "Bu nehir? Hz. Peygambere verilen sonsuz iyiliğin sadece bir parçasıdır. Yani bu da Kevserlerden biridir." Bu anlatım içinde ve bu şartlarda en uygun yorum da budur.⁵⁸⁹

1.12. Sırat

Sırat, yol, cadde, geçit demektir. Kur'an-ı Kerim'de sırat, daha çok müstakim (doğru) ile sıfatlanarak, Allah'ın rızasına uygun olan ve O'na ileten yol, Tevhit dini ve İslâm dini anlamında kullanılır. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: "*Kim, Allaha güvenip dayanırsa muhakkak doğru yola (Sırat-ı müstakime) iletilmiştir.*"⁵⁹⁰ "*Muhakkak Allah benim de Rabbim, sizin de Rabbinizdir. O halde yalnız O'na ibadet ediniz. Bu doğru yol (Sırat-ı Müstakim)dur.*"⁵⁹¹

Terim olarak sırat, mahşer yerinden itibaren Cehennemin üzerinden geçerek Cennete kadar uzanacak kıldan ince kılıçtan keskin bir köprüdür. Hz. Peygamber dahil bütün insanlar bu köprünün üzerinden geçecekler. Hz. Peygamber bu köprünün üzerinden geçerken "يا رب! سلم! سلم!"⁵⁹² Yani Ya Rabbi selamete erdir! Selamete erdir! Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: "*Sizden oraya girmeyecek hiç kimse yoktur. Bu, Rabbinin kesin olarak üzerine aldığı bir karardır.*"⁵⁹³

⁵⁸⁹ Seyyid Kutub, *Fi Zilali'l-Kur'an*, XI/438.

⁵⁹⁰ Al-ı İmrân, 3/101.

⁵⁹¹ Al-ı İmran, 3/51.

⁵⁹² Molla Halil, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 178.

⁵⁹³ Meryem, 19/71.

Molla Halil ayette geçen “oraya” zamirinden “sırat” kastedildiğini ileri sürerek ayeti herkesin sırat üzerinden mutlaka geçeceğini bildirmiştir. Ancak bazı hadislerle göre “oraya uğramak”, anlamında, olduğu belirtilmektedir. Zira vurûd kelimesi lügatte bir şeye arz edilmek, uğramak manasına olup duhul (girmek) kelimesi ile eş anlamlı değildir. Yani başka bir ifade ile her insan cehenneme sunulacak, fakat bir sonra ki ayette de açıklandığı gibi dindar, salih insanlar kurtulacak, zalimler orada yüzüstü bırakılacaklardır. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “*Sonra, takva sahiplerini kurtarıyoruz ve zulme sapanları diz üstü çökmüş olarak bırakıyoruz.*”⁵⁹⁴

Molla Halil’e göre, herkes sırat üzerinden geçecektir. Müminler selamete ve emin bir şekilde geçecekler, cennete girecekler ve Allah’ın fazlı ikramını görecektir. Ama kâfirler sıratı geçmeden cehenneme düşecekler ve dünyada mümin olmayıp kafir oldukları için hasret ve nedamet çekeceklerdir.⁵⁹⁵

Molla Halil daha sonra sıratı geçenlerin hallerini zikreder ve şöyle der: Peygamberler ve Salihler sıratı yıldırım hızında geçeceklerdir. Bazıları rüzgâr, yaydan fırlatılmış ok gibi geçerler. Kimileri at üzerinde geçerken kimileri de yaya geçerler. Sırat yukarıda zikredildiği gibi kıldan ince, kılıçtan keskin olmasına rağmen müminlere dümdüz geniş bir yol gibi görüldüğünden kolay geçerler. Fakat kâfirlere ve asilere gerçekten kıldan ince kılıçtan keskin olacaktır. Günahlarını sırtlarında taşımaları da onların geçişini zorlaştıracak ve sonuç itibarıyla sıratı geçmeden cehenneme düşeceklerdir.⁵⁹⁶

Molla Halil, Mutezile’nin haşirden başka bütün semiyâtları inkâr ettiklerini öne sürmektedir.⁵⁹⁷ Doğrusu Mu’tezile’nin çoğu ve Kadi Abdulcebâr el-Hemedâni (v. 415/1025), üzerinden geçmek mümkün olamaz; mümkün olsa bile, Sıratı geçmek müminlere eza ve cefa çektirir” diyerek Sıratı inkâr etmişlerdir.⁵⁹⁸

⁵⁹⁴ Meryem, 19/72.

⁵⁹⁵ Molla Halil, *Te’sîsü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 180.

⁵⁹⁶ Molla Halil, *Te’sîsü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 181.

⁵⁹⁷ Molla Halil, *Te’sîsü’l-kavâidi’l-akâid*, s. 181.

⁵⁹⁸ Abdü’l-İz b. Abdullah, *Şerhu’l-Akidetu’t-Tahaviye*, s. 316.

1.13. Kıyamet ve Alametleri

Molla Halil'e göre, kıyamet ve alametleri ile ilgili Hz. Peygamber'in (s.a.v.) haber verdiği her şeyi tasdik etmek vaciptir.⁵⁹⁹ O, konuya bu şekilde giriş yapmakla, kıyametin aniden gelecek bir şey olduğundan, alametlerinden bahsetmek delilsiz konuşmaktır; zira Allah Teâlâ *“Allah'a kavuşmayı yalan sayanlar, doğrusu hüsrana uğramışlardır. Öyle ki, saat (kıyamet günü) ansızın onlara geliverince, günahlarını sırtlarına yüklenerek: “Onda (dünyada) sorumsuzca yaptıklarımızdan dolayı yazıklar bize...” derler. Dikkat edin, o işleyip-yükledikleri ne kötüdür,*”⁶⁰⁰ mealindeki ayetle kıyametin aniden geleceğini bildirmiştir. Dolayısıyla o aksi görüşte olanların isabetli bir görüş sergilemediklerine işaret etmek istemiştir.

Biz Molla Halil'in bu görüşünün isabetli olabileceğine inanıyoruz. Zira hadis ve kelim kaynakları başta olmak üzere, bütün İslam kaynaklarında kıyametin alametlerinden bahsedilmektedir. Kur'an-ı Kerim'de de kıyametin aniden gelecek bir olay olduğunu ifade eden ayetlerin yanında kıyamet alametlerinin geldiğini ve buna göre insanların kendilerine çeki düzen vermeleri gerektiğini ifade eden ayetler de vardır. Örneğin, Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: *“Artık onlar, kıyamet-saatinin kendilerine apansız gelmesinden başkasını mı gözlüyorlar? İşte onun işaretleri gelmiştir. Fakat kendilerine geldikten sonra öğüt alıp-düşünmeleri onlara neyi sağlar?”*⁶⁰¹ Yani Kur'an'ın mucizevi beyanıyla, Peygamber'in (s.a.v.) temiz hayatıyla ve sahabe-i kiramın devrimler meydana getiren hayatlarıyla son derece açık bir şekilde ortaya konan gerçeğin açıklanmasından sonra, bu insanlar iman etmek için Kıyamet'in gelip çatmasını, karşılına gelip dikilmesini mi bekliyorlar? Kıyamet alametlerinden maksat, Kıyamet'in kopuşunun yaklaştığını gösteren alametlerdir. Bunlardan en önemlilerinden birisi de kendisinden sonra bir daha peygamber gelmeyecek olan Allah'ın son Peygamber'inin gelmesidir.

⁵⁹⁹ Molla Halil, *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 255.

⁶⁰⁰ En'am, 6/31.

⁶⁰¹ Muhammed, 47/18.

1.14. Kıyametin anlamı ve mahiyeti

Kıyamet, kalkmak, dikilmek, ayaklanmak, doğrulmak ve dirilmek manasına gelmektedir. Bu kelime, İslam inancında, evrenin düzeninin bozulması, her şeyin altüst olarak yok olması ile ölen tüm insanların yeniden dirilerek ayağa kalkması olayını dile getirir. Bu olay Kur'an'da çok çeşitli isimlerle anılır. Bunların başlıcaları şunlardır:

Saat “الساعة”. Kur'an Kerim'de kıyametin başlangıcı anlamına gelen saat, marife (belirli) olarak kullanılmaktadır. Yani bilinen “o an” ve “o saat”, dünya ve ahiret arasındaki geçişin gerçekleştiği yani frekans değişikliğinin gerçekleştiği o kısa lahza kastedilmektedir. Bir insanın ölüm vaktinde ruhun bedenden ayrıldığı o an gibi dünya ve ahiret arasındaki geçişte o şekilde gerçekleşir. Son derece kısa sürecek bir andır. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “Göklerin ve yerdeki gaybın bilgisi Allah'a aittir. Saatinin emri de yalnızca süratli bir göz çarpması kadardır veya daha yakındır.”⁶⁰²

Kalkış, Diriliş Günü “يوم القيامة”. İnsanlar öldükten sonra tekrar yeniden diriltileceği ve kabirlerinden kalkacakları için bu isimle zikredilmiştir. Konu ile ilgili bir ayet şöyledir: “Yahudiler dedi ki: “Hıristiyanlar herhangi bir temel üzere değillerdir.”; Hıristiyanlar da: “Yahudiler herhangi bir temel üzere değillerdir” dedi. Oysa onlar, Kitabı okuyorlar. Bilmeyen bilgisizler de onların söylediklerinin benzerini söylemişlerdi. Artık Allah, kıyamet günü anlaşmazlığa düştükleri şeyde aralarında hüküm verecektir.”⁶⁰³ Yani bazı şeyler hakkındaki son ilahî karar kıyamette verilecektir.

Son Gün, Gelecek Hayat “اليوم الآخر والأخرة”. Dünya hayatından sonra geldiği için bu ismi almıştır. Ahiret hayatı ebedi bir hayattır. Allah'a inanıp ilahî öğretilere uygun yaşayanlar cennetle ödüllendirilir, Allah'ı inkâr eden ve ilahî öğretileri görmezlikten gelenler ise cehennemde cezalandırılır. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “Kim çarçabuk olanı geçici dünya arzularını isterse, orada istediğimiz kimseye dilediğimizi çabuklaştırırız, sonra da ona cehennemi yurt kılarız; ona,

⁶⁰² Nahl, 16/77.

⁶⁰³ Bakara, 2/113.

kınanmış ve kovulmuş olarak gider.”⁶⁰⁴ Yani ahirete inanmayan kimse cehennemi hak eder, çünkü sadece bu dünyanın geçici fayda ve çıkarları için çalışır ve onun çabaları sadece maddi nesnelere sınırlıdır. Bu nedenle böyle bir kimse sadece bu dünyaya tapar ve yanlış bir tutum içinde yaşar. Çünkü onda kişisel sorumluluk duygusu ve Allah’a hesap verme inancı yoktur. Bu yüzden en sonunda cehennem azabını hak eder. *“Kim de ahireti ister ve bir mümin olarak ciddi bir çaba göstererek ona çalışırsa, işte böylelerinin çabası şükre şayandır.”*⁶⁰⁵ Öylelerinin çalışmalarının karşılığı verilir. Ahirette kurtuluşa ermek için harcanan tüm çabaların karşılığı verilir, cennetle ödüllendirilir.

Ödüllendirme ve cezalandırma günü “يوم الدين”. Mükelleflerin dünyada yaptıklarının karşılığını alacağı gündür. Allah Teâla mealen şöyle buyuruyor: *“Hesap ve ceza (din) günü ne zaman? diye sorarlar. O gün onlar, ateşin üstünde tutulup-eritilecekler. Tadın fitnenizi. Bu, sizin pek acele isteyip durduğunuz şeydir. Şüphesiz muttaki olanlar, cennetlerde ve pınarlardadırlar; Rablerinin kendilerine verdiği alanlar olarak. Çünkü onlar, bundan önce ihsanda (güzel davranışta) bulunanlardı. Gece-boyunca da pek az uyurlardı. Onlar, seher vakitlerinde istiğfar ederlerdi. Onların mallarında dilenip-isteyen (ve iffetinden dolayı istemeyip de) yoksul olan için de bir hak vardır.*⁶⁰⁶

Hesap Günü “يوم الحساب”: O günde mükelleflerin sorguya çekileceğinden bu ismi almıştır. Konu ile ilgili bir ayet şöyledir: “Göklerde ve yerde ne varsa Allah’ındır. İçinizdekini açığa vursanız da gizleseniz de Allah sizi onunla sorguya çeker. Sonra dilediğini bağışlar, dilediğini azablandırır. Allah, her şeye güç yetirendir.”⁶⁰⁷ “Göklerde ve yerde ne varsa Allah’ındır.” Bu, imanın ilk temel maddesidir. Allah’ı göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin hâkimi olarak kabul etmek, insan için O’na boyun eğmekten başka alternatif bırakmamaktadır. Bu ayette imanın diğer iki temel maddesinden bahsedilmektedir. Birincisi, her insan yaptığı işlerden Allah’a karşı bizzat sorumludur. İkincisi, insanın kendisine

⁶⁰⁴ İsra, 17/18.

⁶⁰⁵ İsra, 17/19.

⁶⁰⁶ Zariyat, 51/12-19.

⁶⁰⁷ Bakara, 2/284.

sorumlu olduğu tek Hâkim olan Allah, gizli açık her şeyi bilir, o kadar ki insanın kalbinde gizli kalan niyet ve düşünceleri bile bilir.

Karar Günü “يوم الفصل”. İyiler kötülerden ayırıt edilerek aralarında son ilahî kararın verileceği gündür. “Şüphesiz o hakkı batıldan, haklıyı haksızdan ayırma günü, onların hepsinin hesaba çekilecekleri vakitleridir; O gün, bir dost, dosttan herhangi bir şeyle yarar sağlayamaz Allah’ın rahmet ettiği hariç kimseye de yardım edilmez. Hiç şüphesiz O, üstün ve güçlü olandır, esirgeyendir.”⁶⁰⁸ Mealindeki ayetler o günü anlatmaktadır.

Toplanma ve Kusurların Ortaya Çıktığı Gün “يوم الجمع ويوم التغابن”. Tüm mükelleflerin bir araya getirileceği gündür. Konu ile ilgili bir ayet şöyledir: “Sizi toplanma günü için bir arada toplayacağı gün; Kim Allah’a iman edip salih bir amelde bulunursa, (Allah) onun kötülüklerini örter ve içinde ebedi kalıcılar olmak üzere altından ırmaklar akan cennetlere sokar. İşte büyük ‘mutluluk ve kurtuluş (fevz)’ budur.”⁶⁰⁹

Sonsuzluk, Sonsuzlaşma Günü الخلد “يوم الخلد”. Cennet ehli cennette ve cehennem ehli cehennemde sonsuza dek kalacaklarına hükmedildiğinden bu ismi almıştır. Allah Teala mealen şöyle buyuruyor: “De ki: Bu mu daha hayırlı, yoksa takva sahiplerine va’dedilen ebedi cennet mi? Ki onlar için bir mükâfat ve son duraktır.”⁶¹⁰ “Bu, Allah’ın düşmanlarının cezası olan ateştir. Bizim ayetlerimizi inkâr etmeleri dolayısıyla bir ceza olarak, orada onlar için ebedilik yurdu vardır.”⁶¹¹

Diriliş Günü “يوم البعث”. Mükelleflerin yeniden hayata döndürüleceği gündür. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “Kendilerine ilim ve iman verilenler ise, dediler ki: Andolsun, siz Allah’ın Kitabında (yazılı süre boyunca) diriliş gününe kadar yaşadınız; işte bu da dirilme günüdür. Ancak siz bilmiyordunuz.”⁶¹²

Toplanma Günü “يوم الحشر”: Mükelleflerin hesap için mahşerde toplanacakları gündür. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “Takva sahiplerini bir

⁶⁰⁸ Duhan, 44/40-41.

⁶⁰⁹ Tegabun, 64/9.

⁶¹⁰ Furkan, 25/15.

⁶¹¹ Fussilet, 41/28.

⁶¹² Rum, 30/56

heyet halinde Rahman (olan Allah'ın huzuran)a toplayacağımız gün.”⁶¹³ Cehennem ehli için ise mealen şöyle denmektedir: “Allah'ın düşmanlarının bir araya getirilip-toplanacakları gün işte onlar, ateşe bölükler halinde dağıtılırlar.”⁶¹⁴ Burada, gerçekten ateşe sürülecekleri değil, Allah'ın huzuruna hesap vermek için götürülecekleri kast olunmaktadır. Ancak, zaten sonunda cehenneme gideceklerinden, böyle bir ifade kullanılmıştır.

Şaşırtan büyük hadise “الفارعة”: Karia kelimesinin lafzî tercümesi ‘çarpan’dır. Kâria’nın manası, bir şeyin başka bir şeye çarpmasından çıkan sert sestir. Lugat yönünden “kâria” kelimesi, “korkunç olay, büyük felaketi izah etmek için kullanılır. Kur’an-ı Kerim’de bir yerde bu kelime, bir kavme büyük bir musibet indiğini ifade etmek için kullanılmıştır: “Yaptıkları yüzünden inkâr edenlerin başlarına ani bir bela gelecek.”⁶¹⁵ Karia suresinde ise, kıyamet olayı için kullanılmıştır. Allah Teala mealen şöyle buyuruyor: “Başa çarpıp patlak verecek olan’ (kâria: kıyamet), Nedir o ‘çarpıp patlak verecek olan? Sana o ‘çarpıp patlak verecek olan’ı bildiren nedir? İnsanların, ‘her yana dağılmış’ pervaneler gibi olacakları gün.”⁶¹⁶

Herşeyi kuşatan son derece korkunç gün “الطَّامَةُ الْكُبْرَى”: Konu ile ilgili bir ayet mealen şöyledir: “Ancak o, ‘her şeyi batırıp gömen büyük-felâket 19(kıyamet)’ geldiği zaman.”⁶¹⁷ Büyük felâket ile Kıyamet kastediliyor. ‘et-Tâmme’; herşeyi kaplayacak büyüklükte bir afet anlamına gelir. Bu kelime ‘Kübra’ kelimesi ile izafe olunarak, afetin daha şiddetli olacağı ifade edilmektedir.

Büyük hakikat “الحاقّة”. Kıyamette bütün hakikat ve gerçekler ortaya çıkacağından bu ismi almıştır. Konu ile ilgili bir ayet mealen şöyledir: “Elbette gerçekleşecek olan’ (kıyamet), Nedir o ‘muhakkak gerçekleşecek olan? O gerçekleşecek olanı (kıyameti) sana bildiren nedir?”⁶¹⁸ Metinde, el-Hakka kelimesi kullanılmaktadır. Manası, “O vakit o hadise muhakkak vuku bulacaktır ve bu haktır” demektir. Onun bir gün geleceğine kuşku yoktur. Kıyamet için bu kelimenin

⁶¹³ Meryem, 19/85.

⁶¹⁴ Fussilet, 41/19.

⁶¹⁵ Rad, 13/31.

⁶¹⁶ Karia, 101/1-5.

⁶¹⁷ Zariyat, 79/34.

⁶¹⁸ Hâkka, 69/1-3.

seçilmesi ve surenin en başında kullanılması, bizatihi bunun muhatabının bu kelamı yalanlayanlar olduğunu göstermektedir. Bunlara hitaben “*Siz bunu yalanlıyorsunuz ama o herhalükarda olacak ve sizin onu inkâr etmeniz onun gerçekleşmesine engel olamayacaktır*” denilmektedir.

Büyük Olay “الواقعة”. Konu ile ilgili bir ayet mealen şöyledir: “*Vakıa (tartışmasız bir gerçek olan kıyamet) vuku bulduğu zaman,*”⁶¹⁹ Bu cümleden, kafirlerin kıyamet günüyle ilgili konuşmalarına bir cevap verildiği anlaşılmaktadır. İslâm’ın ilk yıllarında Mekkeliler Hz. Peygamber’in (s.a) davetini işittiklerinde, kıyametin vukuunu, kâinatın ve yeryüzünün alt-üst olmasını, yeniden dirilişi, hesap gününü, ceza ve mükafat vs. gibi olayları imkânsız olarak görüyorlardı. Onlar, yeryüzünün, denizlerin, dağların, Ayın, Güneşin ve yıldızların yok olup asırlardan sonra bunca insanın yeniden dirileceğini hayretle karşılıyorlardı. Ve sonuçta “Cennet ve Cehennem bir hayal ürünüdür. Bu tür hayallere nasıl inanabiliriz?” diyorlardı. Bu tartışmaların tüm Mekke’yi sardığı bir atmosferde şöyle buyuruldu: “Olacak vakıa olduğu zaman, onun oluşunu yalanlayacak kimse çıkmaz”. Burada kıyamet için “vaka’at” ifadesi kullanılmıştır. Yani o muhakkak vuku bulacaktır. Daha sonra “el-vakıa” kelimesi kullanılmaktadır ki, bu kelime lügatta aniden vuku bulan olaylara atfen kullanılır. “ليس لوقعتها كاذبة” ifadesi ise iki anlama da gelebilir: a) Muhakkak bu olay gerçekleşecektir ve hiç kimse onun gerçekleşmesini engelleyemez. b) O, vukuu bulduğunda hiç kimse onu yalanlayamayacaktır.

Bu isimler Kıyamet’in oluş biçimi ve sonuçlarına ilişkin çeşitli nitelik ve yönlerini açığa çıkarmakta, tanımlamaktadır.

Kur’an ve Sünnet’ten kesin bir delile dayanmamakla birlikte, Müslümanlar arasında ölüme küçük Kıyamet (القيامة الصغرى) denilmesi gelenekleşmiştir. Bazı bilginlere göre bu tanımlama, ölümün ahiret hayatına bir geçiş olmasına dayanılarak yapılmıştır. Kimi bilginler ise bu tanımlamanın Kur’an’a dayandığını öne sürmektedir. Bu bilginlere göre “*Allah’a kavuşup huzura çıkmayı yalan sayanlar, gerçekten ziyana uğradılar. Nihâyet kendilerine ansızın Saat gelince, onlar (günah) yüklerini sırtlarına yüklenerek (gelirler ve): ‘Orada (hayatta iken),*

⁶¹⁹ Vakıa, 56/1.

işlediğimiz büyük kusurlardan dolayı yazıklar olsun bize!’ derler...’’⁶²⁰ayetinde “Kıyamet” anlamındaki “Saat” aynı zamanda ölümü de dile getirmektedir. Bu geleneğe göre gerçek Kıyamet, büyük Kıyamet (القيامة الكبرى) olarak anılır.

Küçük Kıyamet (ölüm) ile başlayan ve büyük Kıyamet’e kadar süren dönem Kabir Hayatı ya da Berzah olarak adlandırılır. Kabir Hayatı içinde Münker ve Nekir adlı meleklerin sorgusu ve ölünün mümin ya da kâfir oluşuna göre mutluluk ya da azap vardır. Kabir Hayat’ına ilişkin bir hadisinde Hz. Peygamber (s.a.v.) kabri “ya Cennet bahçelerinden bir bahçe ya da Cehennem çukurlarından bir çukur” olarak nitelmiştir.⁶²¹ Bir başka hadiste de Münker ve Nekir’in sorgusundan sonra ölünün nimetlendirildiği ya da azaba uğratıldığı anlatılır. Buna göre Müminin mezarı yetmiş arşın genişletilir, aydınlatılır ve ona “zifafa giren ve sadece en çok sevdiği kişi tarafından uyandırılan şahıs gibi mahşer gününe kadar uyumana devam et” denilir. Münafik kişinin mezarına da “Bu adamı alabildiğine sıkıştır” emri verilir. Yer, cendere gibi adamı, kemikleri hurdaşaş oluncaya kadar sıkıştırır ve ölü yeniden dirilene kadar böyle işkence görür.⁶²²

Yaygın kanaate göre herkesin Kıyameti kendi ölümüyle başlar. İnsan, yaratılışının gereği ölümü hoş karşılamaz. Kur’an-ı Kerim’in çeşitli ayetlerinde dünyanın meşru nimetlerinden faydalanılması emredilmiş ve yeryüzünün imar edilmesi istenmiştir.⁶²³ Hz. Peygamber de ölümün temenni edilmemesini tavsiye etmiş ve yaşamanın mümine hayır getireceğini bildirmiştir.⁶²⁴

1.15. Kıyametin Alametleri

Kur’an-ı Kerim’de kıyametin başlangıcı, başka bir ifade ile dünya ve ahiret arasındaki geçişin gerçekleştiği (frekans değişikliği) saat “الساعة” kelimesi ile ifade edilmektedir. Bu olayın gerçekleşmesinden önce bazı alametler vardır. Bu alametlerin bazıları Kur’an’da zikredilmiş bazıları ise Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hadislerinde yer bulmuştur.

⁶²⁰ En’âm, 6/31.

⁶²¹ Tirmizî, *Kıyâmet*, 26.

⁶²² Tirmizî, *Cenâiz*, 70.

⁶²³ Bakara, 2/168, 172; Ankebût, 29/17; Cuma, 62/10.

⁶²⁴ Buhârî, *Deavât*, 30; Müslim, Zikir 10, 13

Molla Halil, konu ile ilgili olarak “*sizler kıyamet öncesi gerçekleşecek on alameti görmedikçe kıyamet olmayacaktır.*” Mealindeki hadisi zikretmiştir. Bu on alametten şunlar zikredilmiştir: Duhan, deccal, dâbbe, güneşin batıdan doğması, İsa'nın inmesi, Yecuc-Mecuc, doğuda, batıda ve Arap yarımadasında olmak üzere üç kere ayın tutulması ve alametlerin en sonuncusu Yemenden çıkan bir ateşin insanları mahşere sevk etmesidir.⁶²⁵

Kıyamet alametlerinden olarak zikredilen nüzulü İsa meselesine önceden değindiğimiz gibi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Sait Nevresi, İsa'nın inmesinden kasıt batı dünyasını yani Hristiyan dünyasının İslam'a inkılap edeceği olduğunu ileri sürmektedir.⁶²⁶ Keza diğer alametlerin de ne anlama geldiği konusunda farklı görüşler ileri sürülmektedir.

Molla Halil, kıyamet alametlerinin çok olduğunu ancak rivayetlerde gelen bu alametlerin gerçekleşmesi sırasında farklılık olduğunu ileri sürmüştür. Mehdi'nin çıkışı, Süryani'nin Şam'a hâkim olmaları, önceleri adalet, kerem, âlimlere sevgi muhabbetle bilinirken daha sonra kötülüğün ve dinde bozulmaların zuhur edeceği, imanın kaybolup alimlerin öldürüleceği de kıyamet alametleri içinde zikredilmektedir.⁶²⁷ Ancak Mehdi'nin çıkışı ve Süfyani'nin Şam'a hâkim olmaları konusu çok tartışılmış ve tartışılmaya devam etmektedir. Hatta kimileri Süfyani meselesini siyasi bir konu edinmiş, beğenmediği her yöneticiyi Süfyani olmakla itham etmişlerdir.

Bilindiği üzere hadislerde zikredilen kıyamet alametleri hakkında farklı görüşler ve teviller vardır. Her ne kadar bu alametlerin anlam ve mahiyeti ile ilgili ayetler delil getirilerek açıklansa da ayetin vechi'l-istidlali ile ilgili muhalif görüşler bulunmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de net olarak zikredilen bazı kıyamet alametleri vardır. Bunların Tekvir süresinde en güzel şekilde sıralandığını görüyoruz. Sürede saatten önce altı, saatten sonra altı olay zikredilmiştir. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: “*Güneş, köreltiği zaman, Yıldızlar, bulanıklaşıp-döküldüğü zaman, Dağlar,*

⁶²⁵ Molla Halil, s. *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 255.

⁶²⁶ Molla Halil, s. *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 256.

⁶²⁷ Molla Halil, s. *Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid*, s. 256.

yürütüldüğü zaman, Gebe develer, kendi başına terkedildiği zaman, Vahşi-hayvanlar, bir araya toplandığı zaman, Denizler, tutuşturulduğu zaman...”⁶²⁸

1.16. Kıyametten önce gerçekleşecek altı alamet

1.16.1. Güneşin Köreltilmesi

Güneşin dürülmesi hakkında kullanılan ‘Tekvir’, eşsiz bir anlatımın ifadesidir. Arapçada ‘Tekvir = تكوير’, dürülmek, sönmek, sarmak anlamına gelir. Örneğin başın üzerine sarıgın sarılması şeklinde ifade edilir. Çünkü sarık açık iken dağılır. Bu münasebetle Tekvir, güneş ışınlarının yayılmasına benzetilmiştir.

1.16.2. Yıldızların Bulanıklaşp Dökülmesi

Yani güneş ışınları, sarık gibi dağılmış ve etrafa yayılmıştır. Kıyamet gününde de sarık gibi toplanacak ve o zaman güneş sönecektir. Yani güneş sistemi dağılmış olacak ve yıldızlar sönecektir. Çünkü “كدرت” karanlık anlamında kullanılmıştır. Yıldızlar yalnızca dağılmakla kalmayacak, aynı zamanda da söneceklerdir.

1.16.3. Dağların Yürütülmesi

Başka bir ifadeyle, yer çekimi ortadan kalkacak ve dağlar ağırlıklarını kaybedip, yerlerinden sökülerek yürütüleceklerdir.

1.16.4. Gebe Develerin Kendi Başına Terkedilmesi

Burada araplara kıyamet gününün şiddetini idrak ettirebilmek için, en iyi açıklama tarzı seçilmiştir. Çünkü o zaman bugün olduğu gibi otobüsler, kamyonlar yoktu ve develer Arapların en kıymetli varlıklarıydı. Özellikle gebe develer daha da kıymetliydi. Bunun için Araplar develerine çok iyi bakarlar ve onları kaybolmasınlar diye korurlardı. Develerine ilgisiz kalmak zorunda olmaları demek, o gün çok büyük bir afetle karşı karşıya kalacaklar demektir. Öyleki en kıymetli varlıklarıyla bile ilgilenemeyeceklerdir.

⁶²⁸ Tekvir, 81/1-6.

1.16.5. Vahşi-Hayvanların Bir Araya Toplanması

Dünyayı genel bir afet sarınca, her türden vahşi hayvanlar bir araya toplanır ve o zaman yılanlar ısıramaz, aslanlar parçalayamaz hale gelirler.

1.16.6. Denizlerin Tutuşması

Bu ayette “succiret” kelimesi kullanılmıştır. Bu kelime ‘tescir’ den mazi-meçhul sigasıdır. Tescir, Arapça’da tandır içindeki ateşi tutuşturmak, körüklemek anlamına gelir. Gerçi denizlerin tutuşturulması insana ilk bakışta tuhaf gelebilir ama eğer suyun gerçek yapısını dikkate aldığımız zaman, bunun hiç de tuhaf olmadığını görürüz. Bu öyle bir mucizedir ki, Allah Tela suyu iki farklı gazdan (oksijen ve hidrojen) yaratmıştır. Biri (oksijen) ateşin yanması için gereklidir, ikincisi (hidrojen) ise, kendi kendine tutuşarak ateş alır. Bu iki gaz birleştiğinde suyu meydana getirirler ve ateşi söndürücü bir özellik alırlar. Allah Teâlâ işte bu hususa dikkati çekmektedir. Yani bu iki gaz birbirinden ayrıldığında, hidrojen kendi kendine tutuşur ve oksijen de bu ateşi hızlandırır. Zaten bu gazların asıl özellikleri de budur.

Bunlar yukarıda bahsettiğimiz frekans değişiminden önce gerçekleşecek olaylardır. Ardından kıyametin iki safhası yani ahiret ya da o bir dünya başlayacaktır ve ilk olarak bedenle ruhun birleşmesiyle tekrar diriliş gerçekleşecektir. Büyük mahkemeye hazırlık başlayacaktır. Fakat büyük mahkeme kurulmadan önce görülecek özel bir dava söz konusudur. O da suçsuz yere diri-diri gömülen o kız çocuğun davasıdır. “*Ve ‘diri olarak toprağa gömülen kızcağıza’ sorulduğu zaman; Hangi suçtan dolayı öldürüldü?’*”⁶²⁹

⁶²⁹ Tekvir, 81/ 8-9.

SONUÇ

Molla Halil, XIX. Yüzyılda Siirt'te yaşamış saygın âlimlerden biridir. Anadolu'nun Güneydoğu bölgesinde yer alan medreselerde yetişmiş, daha sonra yaşadığı bölgeki medreselerde hocalık yapmış hem çok sayıda talebe yetiştirmiş hem de Arapça ve Kürtçe dillerinde pekçok eser kaleme almıştır. Molla Halil'in en çok yoğunlaştığı alan elbette akaid ve kelim bilimi olmuştur. Zira dinimizin ve dinimize bağlı olarak gelişen kültür mirasımızın sağlıklı bir şekilde gelecek nesillere aktarılmasının yolu sağlam bir akideye sahip olmaktan geçmektedir.

Molla Halil, akaid ve kelim ile ilgili görüşlerini *“Te'sîsü'l-kavâidi'l-akâid alâ mâ Senaha min Ehli'z-Zâhir ve'l-Bâtın mine'l-Fevâid”* isimli eserinde dile getirmiştir. Müellif, eserinin birinci bölümünde kelim ve kelim ilmi ile işigal etme ile ilgili tartışmalara yer vermiş ve sonra varlık konusunu ele almıştır. Daha sonra Allah'ın sıfatları üzerinde durmuştur. İkinci olarak semiyât olarak bildiğimiz konuları ele almıştır. Üçüncü olarak da nübüvvet konusuna değinmiştir. Ayrıca burada hilafet ve tasavvuf gibi bazı konularda da görüşlerini açıklamıştır. Ancak biz hilafet ve tasavvuf ile ilgili görüşlerini tez konumuzun amacı dışında görerek üzerinde durmadık.

Çalışmamızda, konuları müellifin ele alma sırasına göre değil, ulûhiyyet, nübüvvet ve semiyât şeklinde bir sıralama ile ele aldık. Diğer alt başlıklarda da kimi zaman müellifin tertibine uymadığımız kısımlar oldu.

Molla Halil, bilgi ve varlık konusuna girmeden önce, kelim ilmi ile meşgul olmanın hükmü, kelim ilminin gerekliliği ve gelişimi konularını ele almıştır. Diğer ilim dallarında olduğu gibi kelim ilmi hakkında da farklı görüşlerin olduğuna değinmiştir. Kimileri kelim ilmini *“Eşrefu'l-ulum”* olarak nitelerken kimileri ise kelim ilmi ile işigal etmenin caiz olmadığını ve hatta zındıklık olduğunu ileri sürenlerin olduğunu ifade etmiştir. Molla Halil, zahir ve batin ilimlerde sivrilen bazı âlimlerin, kelim ilmine hoş bakmadıklarını ve tedvin edilmesine karşı olduklarını naklederken, dirayet ehli pekçok alimin ise kelim ilminin gerekliliğine dair görüşlere yer vermiştir.

Molla Halil'e göre, semboller, gönülde yatan manaya ulaşan doğru yolu ifade ederler. Yani sembollerle Allah'ın sırlarına ulaşabilen gizem sahibi arifler olmuştur. Bu arifler sayesinde musibet ve felaketler önlenmiş ve âlem fesada uğramaktan kurtulmuştur. Ancak hiçbir insanın masum olamayacağından, ariflerin sözlerinin de Kitap ve Sünnet'e arz olunması gerektiğini belirtmiştir. Onun bu yaklaşımının kendisini pekçok alimden ayırt eden en bariz yönü olduğunu söylemek mümkündür.

Biz, Müellifimizin üzerinde fazla durmadığı ama gerekli gördüğümüz, tanrı tasavvuru ve ulûhiyyet kavramlarına yer verdik. Cahiliye dönemindeki Arapların, Yahudi ve Hıristiyanların tanrı tasavvurlarını kısaca ele almaya çalıştık.

Molla Halil, nübüvvetin insanlığa en büyük ilahî armağan olduğunu ifade etmiş ve şöyle demiştir: “Peygamber göndermede pekçok hikmet, maslahat ve nezih sonuçlar vardır. Allah Teâlâ insanlara bir ikram olarak kendi cinslerinden elçiler göndermiştir. Eğer kendi cinslerinden değil de mesela melekler gönderseydi insanlar onları göremedikleri ve iletişim kuramadıkları için elçiler göndermedeki ilahi gaye tam olarak gerçekleşemeyebilirdi. Elçiler, itaat edenleri cennet ve büyük mükâfat ile müjdelemişler, isyan edenleri ve kâfirleri ise cehennem azabı ile uyarılmışlar. İnsanları dünya ve ahiret işleri konularında aydınlatan bu elçiler, cennet ve cehennem hakkında detaylı bilgiler vermenin yanı sıra, cennete gitmenin ve cehennemden kurtulmanın yollarını da ikna edici delillerle en güzel biçimde anlatmışlardır. İnsanlar, elçiler aracılığıyla, sorumluluklarını, dini yükümlülüklerini ve sakınmaları gerekenleri öğrenirler. Zira aklın vahiyden bağımsız olarak bunları kavraması neredeyse imkânsız sayılmaktadır”.

Molla Halil, nebi ve resullerin nitelikleri üzerinde durduktan sonra, onların sayıları üzerinde durmuştur. Nitekim peygamberlerin sayısının 124 bin olduğunu, bunların içinden 313 ya da 315 inin resul olduğunu belirtmiş ve bu sayının da “*elbette, biz senden önce peygamberler gönderdik; onlardan kimini sana aktarıp-anlattık ve onlardan kimini de sana aktarmayıp-anlatmadık*” mealindeki ayete zıt olmadığını ifade etmiştir.

Son bölümde ise, Molla Halil'in semiyât ile ilgili görüşlerini inceledik. O, bu konu ile ilgili meseleleri tek bir başlık altında ele almamıştır. Ona göre, ulûhiyyet, nübüvvet ve semiyâttan oluşan tüm iman konuları aslında yakini habere

dayanmaktadırlar. Fakat biz, bu görüşünü net bir biçimde ifade ettiğini eserlerinde göremedik.

KAYNAKÇA

- AHMED b. HANBEL, Ebu Abdullah, *Müsnedi Ahmed*, Tah. Ahmed Muhammed Şakir, Daru'l-Hadis, Kahire, 1995.
- AHMED Ebulabbas Şihabuddin, *İthafu'l-hireti'l-Mahara*, Daru'l-Vatan, Riyad.
- AHMET EMİN, *Fecru'l-İslam*, Müesseseti Hendavi, Kahire, 2012.
- ATA Mahmut, *Seyyid Ebu'l-Ala Mevdûdînin Siyasi Düşüncesinin Teolojik Temelleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.
- ATAY Hüseyin, *İbn Sina'da Varlık Nazariyesi*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2001
- BAĞDADÎ, Abdulkahir b. Tahir, *el-Fark beyne'l-Firak*, Daru'l-Afak, Beyrut, 1977.
- BİLMEN Ömer Nasûhî, *Muvazzahİlm-i Kelâm*, III. Baskı, Yeni Matbaa, İstanbul, 1959.
- BUHARÎ, Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buhari*, Tah. Muhammed b. Zuheyir, Daru Turuku'n-Necat, Beyrut, 1422 h.
- COŞKUN İbrahim, "Fahreddîn Er-Râzî'ye Göre Nazarî ve İstidlâli Bilgi Üzerinden Kelam Karşıtlığı Yapan "Haşvîyye"nin Tutarsızlığı", *Journal of Islamic Research* 2016;27(3):251-73.
- DARİMÎ, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, *Sünene ed-Darimi*, Daru'l-Beşair, Beyrut.
- DEMİR Osman, "Teselsül", *DİA*, XXXX/537.
- DEMİR Osman, "Teselsül", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İslam Araştırma Merkezi, İstanbul.
- DEMİRER, Hasan Basri, *Kelamda Ecel Problemi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2014.
- DURMUŞ Zülfikar, İslam Düşüncesinde Nebi Resul Kavramı, *Diyanet İlmi Dergi*, (Sayı 3, Temmuz-Ağustos-Eylül 2008), XXXXIV/51.
- EBİ'L-İZ, Ali b. Muhammed, *Şerhu'l-Akidetü't-Tahaviye*, 1. baskı, 1988, Müesseseti'r-Risâle, Beyrut, 1997.
- EBU DAVUD, Süleyman b. El-Eşas, *Sünen Ebi Davud*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut.

- EBU HANİFE, Numan b. Sabit, *el-Fikhu 'l-Ekber*, Mektebetu'l-Furkan, ABE.
- EBU ZAHRA Muhammed, *el-Mezahibu 'l-İslamiyye*, s. 19, Mısır, tarihsiz;
- EBÛ'L-HÜSEYİN. b. Osman, *Kitabu 'l-İntisar*, Kahire 1925.
- EL-BUTÎ Said Ramazan, *Kubra 'l-Yakiniyati 'l-Kevniyye*, Dimaşk, 1997
- EL-CUVEYNÎ Ebu'l-Ala el-Maalî, *el-akidetu 'n-Nizamiye*, Tah. Zahid el-Kevseri, Mektebetu'l-Ezheriye, Kahire, 1992
- EL-CÛRCÂNÎ, eş-Şerif Ali b. Muhammed, *Şerhu'l-Mevâkıf*, İstanbul 1286 h.
- EL-HAMİDÎ, Muahmmed b. Fetuh, *el-Cem 'u beyne 's-Sahihayn – el-Buhari ve Müslim*, Dar İbn Hazm, Beyrut, 2009.
- EL-HEYSEMÎ, Nureddin, *keşfu 'l-Estar an zaidi 'l-Bezzar*, Tah. Habiburrahman el-A'zami, Müessesetu'r-Risale, Beyrut, 1979.
- EL-İSFEHANÎ Ragıb, *el-Müfredat fi Garibi 'l-Kur 'an*, Darü'l-Ma'rife, Beyrut, tsz.
- EL-MAVERDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *Tefsiru 'l-Maverdi*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- EL-VAHİDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed, et-*Tefsiru 'l-Basit*, Riyad, 1430 h
- ER-RAZÎ Fahreddin, *Mefatihü 'l-Gayb*, Daru İhyau't-Turasi'l-Arabi, Beyrut.
- ES-SÂBÛNÎ Nüreddîn, *el-Bidâye*, Ankara 1982.
- ES-SALALCÎ Osman, *el-Akidetu 'l-Burhaniye*, Beyrut, 2008.
- ES-SECİSTANÎ Ayetullah eş-Şeyh Ca'fer, *Buhus Fi 'l-Milel ve 'n-Nihel*,
- EŞ'ARÎ Ebu'l-Hasan, *el-İbane fi Usuli 'd-Diyane*, Daru'l-Ensar, Kahire, 1394 h
- EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makalat el-İslamiye*, Franz, Wiesbaden, 1980.
- FUZULÎ, *Matlau 'l-hildid*, Çev. Esat Coşan ve Kemal Işık, Ankara 1962.
- HALİL B. AHMET, Abdulhamit El-Ferahidi, Mu'cemu'l-Halil, Tah. Br. Abdulhamid Hendavi, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
- IŞIK Kemal, *Mutezilenin Doğuşu ve Kelâmu Görüşleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967.
- İBN ASAKİR Ebulkasim Ali b. el-Hasan, *Tarih Dimeşk*, Daru'l-fikr, Beyrut, 1995.
- İBN MACCE, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid, *Sünen İbn Macce*, Tah. Muhammed Fuad Abdalbaki, Daru İhyai Kutubi'l-Arabiyye, Kahire, 2009.
- İBN MANZUR, Muhammed b. Mukarram, *Lisanu 'l-Arap*, Sadir Yayınevi, Beyrut, 1414 h.
- İBN SİNA, el-Hüseyn b. Abdullah, *en-Necat*, Daru'l-Ceyl, Beyrut, 1992.

- İRFAN ABDÜLHAMİD Fettâh, “Cebriye”, DİA, VII/193.
- KAZAN Faruk, *Molla Halil'in Bilgi ve Varlık Anlayışı*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Kelâm Anabilim Dalı (basılmamış) Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 2013.
- Kitabu'l-Mukaddes, İshah, 11 / 5, seferi'l-Muluk.
- Kitabu'l-Mukaddes, İshah, 32 / 1, seferi'l-Huruc.
- KUTUB Seyyid, *Fi Zilal'l-Kur'an*, (terc. Komisyon), İstanbul, ts.
- MEŞKÛR Cevad, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, Çev. Mehmet Mahfuz Söylemez-Mehmet Ümit-Cemil Hakyemez, Ankara, 2011
- MEVDÛDÎ Ebu'l-Ala, *Tefhimu'l-Kur'an*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Molla HALİL, *Te'sisü'l-kavâidi'l-akâid alâ mâ Senaha min Ehli'z-Zâhir ve'l-Bâtın mine'l-Fevâid*, Tahkik ve Tahric Vecihi Sönmez, Nubahar Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 296.
- MUHAMMED, Ebu Zehra, *Tarihu'l-Mezahib el- islîmiyye*, Mısır, tarihsiz.
- MÜSLİM, Bin El-Haccac, *Elmüsnedu's-Sahih*, Tah. Muhammed Fuad, İhyau't-Turasi'l-Arabi, Beyrut. 2010.
- NESEFÎ, Ebü'l-Berekât, *Akâidü'n-Nesefi*, Şam.1988.
- ÖZ Mustafa, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2012
- PAKİŞ Ömer, “Molla Halil Siirdi”, DİA, XXX/250
- SUYUTÎ, Abdurrahman b. Ebi Bekr, *el-Eşbah ve'n-Nazair*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1990.
- ŞAHİN Hüsyen, *Kelamcılara Göre Delil ve Delil Türleri*, Kelam Araştırmaları 13:1 (2015)
- ŞEHRİSTANÎ, Muhammed b. Abdulkerim, *el-milel ve'n-nhel*, s. Muessesetu'l-halebi, Haleb.
- ŞEHRİSTANÎ, Muhammed b. Abdulkerim, *Nihâyetü'l-ikdâm Fi İlmi'l-keâm* (nşr. A. Guillaume), London 1934.
- Şemseddin Ebu'l-Muhammed b. Ahmed, *Levami'l-Envar*, Dimaşk, 1982.
- Şeyh Cüneyd, “Haşiye alâ...”, *Te'sisü Kavâidi'l-Akâid*, mlf., Molla Halil, ss.21-24.
- TAFTAZANÎ, Sa'deddin Mesuud, *Şerhu'l-Akaid*, İstanbul, 1308.
- TİRMİZÎ, Muhammed b. İsa, *Sünenu't-Tirmizi*, Tah. Ahmet Muhammed Şakir, Haleb, 1977.

ULUDAĞ Süleyman, “Hızır”, DİA, XVII/410.

ULUDAĞ Süleyman, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi Şerhu'l-Akaid*, Dergâh yayınları, 2013.

YAVUZ Yusuf Şevki, “Müşebbihe”, DİA, XXXII/156.

YAZIR M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

YILDIZ, Fatih, *Mütekaddimun ve Müteahhirun Dönemi Kelamcılarında Delil*, (Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2010.

YURDAGÜR Metin, “Devir”, DİA, IX/251.

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Serkan TEKİN
Uyruğu : Türkiye Cumhuriyeti
Doğum Tarihi ve Yeri : 24.06.1981 / Batman
e-posta : serkantekin1122@gmail.com

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Lisans	Anadolu Üniversitesi İşletme Fakültesi	2011
Yüksek Lisans	Sebahattin Zaim Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı	2016

İŞ TECRÜBESİ

Tarih	Kurum	Görev
2009-2019	Özel	Gayrimenkul Uzmanı

YABANCI DİL BİLGİSİ

Yabancı Dilin Adı: Arapça YÖKDİL (76) ÜDS (....) TOEFL (....) EILTS
(....)